

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

*Збірник наукових праць
випуск 6*

Засновано у 2002 році

Горлівка-2005

УДК 81+801+882+82
ББК Ш81.0+82.0
С92

С92 Східнослов'янська філологія: збірник наукових праць. Випуск 6. – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2005. – 240 с.

ISBN 966-8469-33-X

Збірник присвячено дослідженню актуальних проблем східнослов'янської філології.

Для наукових робітників, спеціалістів-філологів, аспірантів, студентів-філологів, викладачів української та російської літератур і мов у школі.

ББК Ш81.0+82.0

С92 Восточнославянская филология: сборник научных работ. Випуск 6. – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2005. – 240 с.

Сборник посвящен исследованию актуальных проблем восточнославянской филологии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов, студентов-филологов, преподавателей украинской и русской литератур и языков в школе.

Рецензенти: д. філол. н. А.С. Зеленько
д. філол. н. В.І. Мацапура
д. філол. н. П.В. Михед

Редколегія: д. філол. н. М.М. Гіршман, д. філол. н. В.А. Глушенко, д. філол. н. В.А. Гусев, д. філол. н. А.П. Загнітко, д. філол. н. В.М. Калінкін, д. філол. н. М.О. Луценко, д. філол. н. Є.С. Отін, д. філол. н. Р.М. Римар, д. філол. н. І.І. Стебун, д. філол. н. Л.Г. Фрізман, д. філол. н. В.В. Федоров, д. філол. н. Л.І. Шевченко, к. філол. н. Н.І. Іванова, к. філол. н. С.О. Кочетова (відповідальний редактор), к. філол. н. Т.М. Марченко, к. філол. н. Н.В. Корабльова, к. філол. н. Р.А. Куцова, к. філол. н. К.Г. Олійникова, к. філол. н. Л.І. Пац, к. філол. н. В.І. Теркулов, к. пед. н. А.Р. Габидуліна.

Друкується за рішенням вченої ради Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов. Протокол № 2 від 28.09.05 р.

Постановою президії ВАК України від 30.06.2004р. №3-05/7 розділ „Мовознавство” збірника „Східнослов'янська філологія” внесено до переліку фахових наукових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6751.

ISBN 966-8469-33-X

© ГДПШМ, 2005

*О.М. Абрамичева,
В.А. Глущенко
(Слов'янськ)*

УДК 808.3 + 808.2 : 801

**ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАМОВИ В ПРАЦЯХ
МОЛОДОГРАМАТИКІВ ТА УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ
МОВОЗНАВЦІВ 70-Х РР. ХІХ СТ. – 30-Х РР. ХХ СТ.**

Як відомо, в європейському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. важливу роль відіграли праці вчених Лейпцизької лінгвістичної школи (молодограматиків). Студії молодогограматиків (А. Лескіна, К. Бругмана, Г. Остгофа, Г. Пауля, Б. Дельбрюка) мали суттєвий вплив на розвиток українського й російського мовознавства. Цей вплив позначився на науковій діяльності Московської й Казанської лінгвістичних шкіл, а також таких українських і російських мовознавців, як С.Й. Смаль-Стоцький, Є.К. Тимченко, П.О. Бузук, П.М. Селіщев, М.С. Трубецької та ін. Разом з тим методологія досліджень цих лінгвістів істотно відрізняється від методології молодогограматиків. Українські й російські мовознавці дещо по-іншому, ніж молодогограматики, підходили до проблеми джерел вивчення історії мови, до фонетичного закону й аналогії, до питань, пов'язаних з реконструкцією прамови тощо.

Лінгвістичну спадщину молодогограматиків та українських і російських мовознавців 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. у фактологічному й певною мірою в методологічному аспектах розглядали такі дослідники, як М.С. Чемоданов, С.Д. Кацнельсон, В.А. Звєгінцев, Ф.М. Березін, В.В. Колесов, К.Р. Янковські, Т.О. Амірова, Б.А. Ольховиков, Ю.В. Рощевський, В.К. Журавльов, Л.Г. Зубкова, В.А. Глущенко та ін. Їх праці містять деякі важливі спостереження над особливостями реконструкції прамови в студіях молодогограматиків та українських і російських лінгвістів зазначеного періоду.

Пропонована стаття є спробою спеціального лінгвістичноісторіографічного дослідження цієї проблеми. Необхідність комплексного об'єктивного висвітлення її видається очевидною. Саме цим зумовлюється актуальність статті. У ній узагальнюється вже зроблене і пропонуються авторські інтерпретації, що передбачають глибоке й усебічне розкриття зазначеної проблеми.

Отже, нашою метою є визначення внеску компаративістів 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. в розробку проблеми реконструкції прамови.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити особливості реконструкції прамови в студіях молодогограматиків та українських і російських компаративістів; 2) розкрити ставлення мовознавців до "хвильової" теорії та теорії "родовідного дерева"; 3) проаналізувати реконструкцію ними "проміжних" прамов; 4) визначити внесок молодогограматиків та українських і російських лінгвістів у розробку проблеми реконструкції прамови, враховуючи еволюцію їх поглядів.

Як відзначають дослідники, філософія мови А. Шлейхера з її ідеалізацією прамови у другій половині XIX ст. вже не відповідала завданням, що ставила перед лінгвістикою суспільна мовна практика [1, с.423].

К. Бругман і Б. Дельбрюк, як і компаративісти 20-х – 60-х рр. XIX ст., відзначали важливість проблеми реконструкції прамови. Однак, на їхню думку, можна говорити лише про реконструкцію окремих її елементів, а не прамови в цілому. Зокрема, нездійсненим завданням є реконструкція індоєвропейської прамови як мови, на якій колись і десь справді говорили члени індоєвропейського племені.

Значно змінилося й уявлення про будову індоєвропейської прамови. Зовсім інакше, ніж в А. Шлейхера, було реконструйовано її звуковий склад. Якщо А. Шлейхер реконструював для індоєвропейської прамови 24 звуки, то К. Бругман значно збільшує їх кількість – 73. Таким чином, було відкинуто тезу про поступольний розвиток порівняно бідного прамовного складу голосних і приголосних і замість неї висунуто гіпотезу про звукове багатство, що вже існувало в індоєвропейській прамові.

Саме поняття *прамова* піддається в роботах молодогограматиків докорінному переглядові.

По-перше, остаточно закріплюється твердження про те, що індоєвропейська прмова не перебувала в стадії примітивного розвитку.

По-друге, якщо ще в середині XIX ст. дослідники вважали індоєвропейську прмову єдиною, не розчленованою на діалекти, то тепер у прамові вбачали діалектні відмінності, обґрунтовуючи це твердження тим, що на них прямо вказують деякі фонетичні явища. Діалектні риси відзначалися й у царині морфології та синтаксису.

Проти тези про монолітність прамови висловлювався Б. Дельбрюк: "Досить імовірно, що основна мова не була, як схильні були припускати раніш, зовсім монолітною. Бо якщо ми маємо право припускати, що вона пройшла тисячоліття у своєму розвитку, то в епоху остаточного вироблення флексії пранарод мав бути численним, отже, в ньому, звичайно, почали вироблятися відмінності в мовленні. Ці відмінності є зародками деяких особливостей, які ми бачимо в індоєвропейських мовах; інші додалися вже після того, як основна мова розпалася на різні окремі мови" [8, с.145].

Індоєвропейська прмова, за К. Бругманом і Б. Дельбрюком, не могла мати тієї єдності, яку вона "демонструє" у реконструкціях А. Шлейхера.

Молодограматики вважали, що в епоху, яка передувала виділенню з індоєвропейської прамови окремих мов, вона була певною сукупністю діалектів. Ці діалекти могли виникнути як наслідок: 1) поширення мовних новотворів на суміжних територіях у результаті дроблення й територіального розмежування груп населення; 2) припинення мовного спілкування між спорідненими племенами; 3) змішування з іншомовним населенням.

Із визнання тривалості шляху розвитку індоєвропейської прамови впливала неможливість її реконструкції у вигляді єдиного горизонтального зрізу: неможливо було встановити напевно, чи є відновлюване слово більш раннім або більш пізнім (порівняно з іншими) за своїм походженням. У зв'язку з цим молодогораматики інакше, ніж А. Шлейхер, підходять до проблеми праформ (архетипів). Вони бачать усю її складність. Відновлювані праформи не розглядаються більше як реальні слова реальної мови.

Тут доцільно навести тезу Р.О. Якобсона про дві тенденції у фонетичній реконструкції: “наївний емпіризм, що мріяв про фонографічну фіксацію індоєвропейських звуків”, і його протилежність – “агностичну відмову від вивчення системи індоєвропейських фонем” [27, с. 103].

Другу тенденцію яскраво втілює Б. Дельбрюк. У книзі “Вступ до вивчення індоєвропейських мов” (виходила шістьма виданнями) він послідовно повторював, що праформи є тільки “вираженням у формулах змінюваних поглядів учених на обсяг і характер мовного матеріалу, який окремі мови успадкували від спільної мови”, і що тому “праформи не дають нам ніякого нового матеріалу, вони свідчать тільки про результати здійсненого нами аналізу того, що є в окремих мовах” [7, с. 218-219]. Б. Дельбрюк справедливо зауважує, що різні звукові компоненти реконструйованої морфеми можуть належати до різних хронологічних зрізів прамови, а окремі паралельні форми могли виникнути в різних мовах уже після розпаду прамови.

Разом з тим урахування цих обставин, на думку О.С. Мельничука, не подає достатніх підстав для нігілістичної (властивої позитивізму) оцінки реальної значимості реконструкцій у цілому, що давав Б. Дельбрюк. Підхід Б. Дельбрюка виявляє позитивістське прагнення позбавити реконструйовані архетипи їх реального змісту. Така позиція об'єктивно зводилася до зменшення ефективності порівняльно-історичного дослідження мов [14, с. 24]. Як вважає А.В. Десницька, Б. Дельбрюк був схильний “заперечувати наукову значимість тієї величезної роботи з вивчення споріднення індоєвропейських мов, що була здійснена протягом ряду десятиліть” [9, с. 176].

Усвідомлення складності мовного розвитку приводить молодогораматиків до постановки питання про те, чи виникло те або інше явище, спільне для споріднених мов, у прамові, чи ж це результат паралельно-

го розвитку, виникнення паралельних новотворів в окремих мовах в історичний період їхнього розвитку, зумовленого збігом законів утворення форм у споріднених мовах.

Центр уваги мовознавців поступово переноситься на дослідження розвитку прамовних елементів в історії кожної окремої мови або групи споріднених мов за даними давніх писемних пам'яток. Застерігаючи дослідників від помилкових уявлень про прамовні факти, Б. Дельбрюк закликає їх вивчати окремі мови, щоб не перетворити прамову в джерело всіляких загадок і труднощів, що виникають при вивченні окремих мов [8, с.77].

Разом з тим слід відзначити, що більшість компаративістів XIX–XX ст. не мала сумнівів у величезній організуючій ролі поняття прамови, що служить необхідною точкою відліку для вивчення генетичних взаємин споріднених мов.

Безперечно, дане поняття носить типово модельний характер, а реконструйовані прамовні моделі відбивають певні мовні реалії минулого [11, с.5].

Ідея монолітності прамовних станів стверджується в роботах К. Бругмана. Однак К. Бругман добре розумів, що “спочатку” слабо розчленована в діалектному відношенні мова-основа в епоху, яку компаративісти характеризували як період “напередодні розпаду” мови-основи на мови-нащадки, повинна була характеризуватися вже значною діалектною диференціацією [29].

На думку Г. Пауля, у прамові не могло не бути діалектних відмінностей, оскільки вона була поширеною на певній території та пройшла тривалий шлях розвитку. Тому, “як правило, у самостійних мовах, що розвинулися з однієї прамови, можна бачити продовження діалектів прамови” [16, с.66].

У передмові до книги “Морфологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов” Г. Остгоф і К. Бругман відзначають, що реконструкція індоєвропейської мови-основи і як наслідок цього – реконструкція індо-європейських праформ була головною метою усього “порівняльного” мовознавства XIX ст. “Усередині окремих мов, розвиток яких відомий нам за писемними пам'ятками, – індійської, іранської, грецької тощо – цікавилися майже винятково найдавнішими, найбільш близькими до прамови періодами, отже, давньоіндійською, а в ній особливо ведичною, давньоіранською, давньогрецькою, а в ній головним чином гомерівським діалектом, і т.д. Більш пізні періоди розвитку мов розглядалися з певною зневагою як епохи занепаду, руйнування, старіння, а їх дані по можливості не бралися до уваги” [15, с.187-198].

Молодограматики поставили під сумнів наукову цінність багатьох архетипів, реконструйованих у працях їх попередників, зокрема А. Шлейхера та Г. Курціуса. Як підкреслює К.Р. Янковскі [30, с.132],

К. Бругман і Г. Остгоф заперечували ті або інші реконструкції як науковий факт, якщо вони будувалися виключно на найбільш давніх мовних формах, оскільки ці старі форми у свою чергу необхідно було пояснювати за допомогою пізніших, тобто переважно сучасних форм [15, с. 194].

Говорячи про реконструкцію індоєвропейської прамови, слід відзначити, що ця проблема була висунута А. Шлейхером як центральне завдання порівняльно-історичного дослідження індоєвропейських мов. Але наукове обґрунтування їй дали тільки молодограматиками. Й.М. Тронський пише, що “до проголошення принципу безвинятковості звукових законів будь-яка прамовна реконструкція неминуче залишалася суб’єктивною. Молодогораматиками реконструювали спільноєвропейський звуковий склад, виходячи з того принципу, що кожна незалежна формула відповідностей між окремими гілками індоєвропейських мов відбиває певну звукову одиницю прамови. На базі фонетичної реконструкції виникла реконструкція вишого рівня – морфологічна” [20, с. 3].

Серйозним недоліком молодогораматичної реконструкції, на думку Й.М. Тронського, є її “площинний” характер, тому що “історія (або доісторія) індоєвропейських мов починалася з умовного моменту “розпаду” прамовної єдності, який ніколи не існував у дійсності. Усе попереднє являлося недоступним дослідженню засобами порівняльно-історичного методу, що виходить за межі серйозного вивчення. Порівняльно-історичний метод сам по собі доводив тільки до “архетипу”, до того пункту, з якого починалися розбіжності між окремими гілками” [20, с. 5].

З погляду Б. Дельбрюка, критерієм ступеня спорідненості мов є сукупність спільних – особливо лексичних і морфологічних – новотворів, що свідчать про тривалий спільний розвиток тих або інших мов [8, с. 144].

Дивергентну модель “родовідного дерева” А. Шлейхера молодогораматиками вважали занадто прямолінійною, хоча й не заперечували її методологічної цінності.

Так, Г. Пауль указував на те, що теорія “родовідного дерева” є “недостатньо точною”, тому що вона довільно висмикує кілька ознак як істотних і ігнорує всі інші, а вся схема “родовідного дерева” не відбиває реальних відносин між мовами. А все таки, якщо відібрані явища є “характерними та яскравими”, ця схема “може певною мірою служити допоміжним ілюстративним посібником, але при цьому не слід вважати, що вона вичерпно повно відбиває реальні відношення” [16, с. 63]. Г. Пауль указує й на те, що генеалогічний підхід до пояснення спорідненості мов утруднює встановлення хронології мовного розвитку. Дослідник визнає той факт, що великий ступінь поширення якої-небудь ознаки робить припущення про більш раннє її походження досить імовірним, але твердих підстав для такого висновку ще не дає. Г. Пауль відзначає, що існує багато випадків, “коли зміни, поширені на великій території, виявляються більш пізніми, ніж зміни, обмежені вузьким простором” [16, с. 64].

Експланаторні можливості "хвильової" теорії Г. Пауль вважав беззаперечними, але підкреслював, що внаслідок соціальних чинників між діалектами виникають "різкі" відмінності, "переходи" зникають, а діалекти однієї мови перетворюються в самостійні мови [16, с.66].

На думку А. Лескіна та Б. Дельбрюка, дослідники мають спиратися на сильні сторони обох теорій, уникаючи їх крайнощів [31, с.44; 8, с.144-145].

Розгляд генетичних взаємовідношень індоєвропейських мов з урахуванням вад теорії "родовідного дерева" та "хвильової" теорії спричинив скептичне ставлення Б. Дельбрюка до реконструкції „проміжних” індоєвропейських прамов (за винятком індоіранської) [8, с.145-146].

Існування в минулому „проміжної” слов'яно-литовської (балто-слов'янської) прамови вслід за А. Шлейхером припускав К. Бругман. Йому належить спроба реконструювати ряд архетипів цієї мови. К. Бругман виділяє 8 спільних новоутворень прабалтійської та праслов'янської мов, серед яких можна назвати, зокрема, спрощення подвійних приголосних і однаковий вплив *-i*-основ на основи, що закінчувалися на приголосний [29, с. 42-55].

Проти позиції К. Бругмана виступив А. Мейє. На його думку, „новоутворення” К. Бругмана слід пояснювати інакше. Зокрема, спрощення подвійних приголосних А. Мейє інтерпретує як процес, що лише продовжував подібну тенденцію індоєвропейської прамови, а однаковий вплив основ з *-i*- на основи, що закінчувалися на приголосний, пояснює як результат процесів аналогії, відомих різним індоєвропейським мовам [32, с.40-48].

Як і молодограматика, українські та російські мовознавці 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. приділяли значну увагу реконструкції прамови (переважно на фонетичному та морфологічному рівнях).

Учені Московської школи визнавали прамову як таку, а щодо історії східнослов'янських мов – такі прамови, як індоєвропейська, балто-слов'янська, праслов'янська, спільноруська (прасхіднослов'янська). Ці прамови в реконструкціях учених Московської школи постають як цілком реальні одиниці з низкою конкретних специфічних рис на фонетичному та морфологічному рівнях згідно з “наївним” трактуванням реконструкції як відтворення мовних фактів минулого в буквальному тлумаченні [5, с.167]. У студіях О.О. Шахматова, Є.Ф. Будде, М.М. Дурново, С.М. Кульбакіна та інших представників школи реконструйовано також південно-східнослов'янські, північноруські, східноруські та південноруські явища [5, с.125].

Характерною ознакою Московської школи є точна процедура реконструкції. Вона передбачає послідовне ретроспективне виведення східнослов'янських явищ із спільноруської мови і за посередництвом її – з праслов'янської, а далі з індоєвропейської.

Таким чином реконструюються синхронні зрізи, що добре видно на матеріалі узагальнювальних праць. Показовим тут є “Очерк древнейшего периода истории русского языка” О.О. Шахматова. Дослідник починає вивчення історії фонетичних явищ східнослов’янських мов з реконструкції праслов’янської мови періоду її розпаду (при цьому праслов’янські архетипи та фонетичні закони послідовно співвідносяться з індоєвропейськими) [24, с. 1-98]. Від цього синхронного зрізу О.О. Шахматов переходить до наступних: він аналізує особливості південно-східнослов’янського періоду [24, с. 99-108], явища вока-лізму та консонантизму в спільноруській прамові [24, с. 108-160], а після цього – у давньоруській мові в межах її наріч [24, с. 160-195].

Отже, вчені Московської школи не розглядають реконструйовані прамови як статичне явище. Вони роблять два синхронні зрізи, що відповідають двом періодам історії прамови – найбільш пізньому (перед її розпадом) і максимально давньому (з моменту виділення з попередньої прамови).

Це було важливим кроком уперед порівняно з Харківською школою, оскільки кожне фонетичне явище в його виникненні та розвитку вчені Московської школи пов’язували з точно визначеним періодом [5, с. 127]. І разом з тим, як відзначає Г.А. Климов, умовність і занадто жорсткий характер такої моделі не могли не обмежувати значимості одержаних результатів [12, с. 79, 123].

Реконструкцію „проміжних” прамов учені Московської школи розглядали як необхідну умову наукової вірогідності історико-лінгвістичних досліджень.

З цих позицій О.О. Шахматов критикував книгу Л.В. Щерби “Восточнолужицкое наречие” (1915). Її істотним недоліком О.О. Шахматов вважав ігнорування “проміжних станів” – спільнолужицького та спільнозахіднослов’янського – і виведення звуків мужаківського говору безпосередньо і праслов’янських архетипів [23, с. 254, 276].

За І.О. Бодуеном де Куртене, в основу генеалогічної класифікації мов слід класти не окремі фонетичні, лексичні та морфологічні відмінності, а спільні тенденції розвитку мовних систем. З погляду Ф.М. Березіна, це свідчить про скептичне ставлення І.О. Бодуена де Куртене до генеалогічної класифікації мов у її традиційному тлумаченні. Звідси скептицизм І.О. Бодуена де Куртене щодо реконструкції прамов. За його словами, «усі ці вигадані прамови є нічим іншим, як фікціями, за якими ніколи не стояла реальність» [2, т. 1, с. 131]; їх слід розглядати як «наукові абстракції», «збірники або комплекси мовних частковостей» [2, т. 2, с. 113], «комплекси наукових фактів, видобутих дедуктивним шляхом»; прамови «не є комплексами дійсних явищ» [2, т. 1, с. 70].

Таке тлумачення прамови зближувало позицію І.О. Бодуена де Куртене з поглядами Б. Дельбрюка.

Попри те, що прамова як така з погляду І.О. Бодуена де Куртене є науковою фікцією, прамовну реконструкцію І.О. Бодуен де Куртене не відкидав, говорячи, що “особливо важливо та необхідно для науки відтворити так звані первинні та основні мови, тобто мови, різноманітні зміни яких представляє певна група мов” [2, т. 1, с. 70].

Розглядаючи індоєвропейський глотогенез з позиції висунутої ним концепції мовних союзів, М.С. Трубецької віддавав перевагу трактуванню, згідно з яким індоєвропейська мовна сім'я утворилася шляхом конвергентного розвитку генетично неспоріднених мов, а не шляхом дивергенції індоєвропейської прамови [21, с. 47-48].

М.С. Трубецької вводить в обіг поняття „мовне сімейство”; мови, що входять у „сімейство”, не обов'язково походять від однієї прамови. Ці мови мають „закономірні звукові відповідності” [21, с. 45]. Для їх пояснення не обов'язково припускати спільне походження мов, оскільки такі відповідності існують і при масових запозиченнях із неспоріднених мов.

На думку М.С. Трубецького, індоєвропейських мов спочатку було декілька; вони становили “мовний союз”, з якого потім розвинулося “мовне сімейство”. Ретроспективно лінгвісти вимушені розглядати ці давні мови як “діалекти індоєвропейської прамови”, але виводити їх неодмінно з одного спільного джерела немає ніяких підстав [21, с. 53].

Повне заперечення прамовної гіпотези характеризує позицію М.Я. Марра. Він вважав прамову науковою фікцією. Зокрема, такою фікцією є індоєвропейська прамова.

Подібна позиція була близькою С.Й. Смаль-Стоцькому та Є.К. Тимченку щодо праслов'янської мови. С.Й. Смаль-Стоцький припускав існування праслов'янської мови, але до можливості реконструювати її ставився скептично [17, с. 86-87, 98-99]. Є.К. Тимченко вважав, що правильніше говорити не про праслов'янську мову, а про „праслов'янський мовний обшир”, про „праслов'янську добу певних мовних явищ”. Праслов'янська мова для вченого – це „наша побудова, науковий апарат, що об'єднує тільки сукупність спільних слов'янських рис”; цей апарат „потрібний тільки як вихідна точка в розгляданні пізнішої мовної еволюції” [19, с. 40].

Методологічну цінність поняття прамови визнавав М.Ф. Сулима.

Не заперечували цінності цього поняття й П.О. Бузук і К.Т. Німчинов. Разом з тим, на думку цих мовознавців, до прамови слід іти “методом ізоглос”: прамова має бути реконструйована лише після детального дослідження даної сім'ї (групи) мов за допомогою порівняльно-історичного методу з виділенням ізоглос мовних явищ, що дасть можливість спроекувати сукупність (сітку) ізоглос в один історичний пункт – прамову [18, с. 87-92].

Різні точки зору висловлювалися щодо такої гіпотетичної „проміжної” прамови, як балто-слов'янська.

Її вслід за А. Шлейхером і К. Бругманом визнавали вчені Московської школи П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов, В.К. Поржезинський, Б.М. Ляпунов, українські мовознавці І.С. Свенціцький, К.Т. Німчинов, М.Ф. Сулима тощо.

І.О. Бодуен де Куртене ставився до концепції балто-слов'янської прамови негативно.

Я. Ендзелін у цілому підтримував позицію А. Мейє. Спільні риси балтійських і слов'янських мов він пояснював, з одного боку, „сусідством” відповідних діалектів у складі індоєвропейської прамови, з іншого боку, більш пізніми спільними інноваціями, що характеризували прабалтійську та праслов'янську мови [26, с.200-201]. Переконливими визнав аргументи А. Мейє та Я. Ендзеліна Г.А. Ільїнський. Він констатував, що проблема балто-слов'янської прамови залишається дискусійною, і пояснив це тим, що відносну хронологію багатьох явищ ще не визначено. Сам Г.А. Ільїнський до гіпотези балто-слов'янської прамови ставився скептично [10, с.22-27].

У концепції П.О. Бузука цій гіпотезі не могло бути місця, оскільки П.О. Бузук розглядав мовну історію не як чітку підлеглість епох, що послідовно змінювали одна одну, а як сукупність етапів переваги тих або інших ізоглос. Учений писав про епоху переваги балто-слов'янських ізоглос, яку прийшла на зміну епосі перших діалектних індоєвропейських ізоглос [3, с.2].

Щодо спільноруської прамови думки дослідників розділилися.

П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов, Є.Ф. Будде, М.М. Дурново, Б.М. Ляпунов, С.М. Кульбакін, В.К. Поржезинський послідовно відстоювали погляд, згідно з яким східнослов'янські мови походять від спільноруської прамови. Найбільшу увагу цьому питанню приділив О.О. Шахматов. Він був глибоко переконаний у реальності існування в минулому спільноруської прамови і обґрунтував свою позицію в багатьох працях, зазначаючи, що спільноруська прамова є предком української, російської та білоруської мов [4].

Концепції спільноруської прамови в працях О.О. Шахматова присвячено статтю В.А. Глуценка, у якій детально проаналізовано інтерпретації О.О. Шахматова й інших компаративістів XIX ст. – початку XX ст. переважно на фонетичному матеріалі [4]. Розкриємо **методологічні основи** шахматовської концепції. Наш аналіз свідчить про можливість виділення трьох найважливіших концептуальних тверджень:

1. Орієнтація на фортунатовську теорію дивергентно-конвергентної еволюції мови (у її основі лежить дивергентна схема „родовідного дерева” А. Шлейхера, доповнена моделюванням конвергентних процесів для порівняно пізніх етапів мовної історії) і в її межах – на реконструкцію „проміжних” прамов, виділення яких у порівняльно-історичних дослідженнях видавалося О.О. Шахматову неминучим. Учений був

переконалий, що точне застосування порівняльно-історичного методу (можливе, за О.О. Шахматовим, лише в межах дивергентно-конвергентної теорії П.Ф. Фортунатова; до „хвильової” теорії О.О. Шахматов, як і П.Ф. Фортунатов, ставився негативно) неминуче приводить дослідника до визнання „промійних” прамов: зокрема, для балтійських і слов'янських мов – балто-слов'янської, для східнослов'янських мов – спільноруської. Закономірно, що деякі мовознавці першої третини ХХ ст., що заперечували наукову й методичну доцільність реконструкції спільноруської прамови та виводили кожен окремо взятую слов'янську мову (в тому числі українську, російську та білоруську) безпосередньо з праслов'янської, були противниками теорії „родовідного дерева” та прихильниками „хвильової” теорії. Це повною мірою стосується С.Й. Смаль-Стоцького, П.О. Бузука, К.Т. Німчинова [6].

2. Кваліфікація як прамовних найбільш архаїчних особливостей (давніх інновацій), що поєднують споріднені мови й відрізняють їх від мов більш далекої спорідненості. Не заперечуючи можливості паралельного самостійного розвитку тих або інших особливостей у споріднених мовах, О.О. Шахматов висував як критерій прамовного походження наявність **комплексу** архаїчних мовних рис. Для східнослов'янських мов це особливості спільноруської прамови, з одного боку, виділені О.О. Шахматовим услід за його попередниками (О.Х. Востоковим, І.І. Срезневським, П.О. Лавровським, О.О. Потебнею, М.О. Колосовим, П.Г. Житецьким, О.І. Соболевським тощо), зокрема деназалізація носових голосних, виникнення повноголосся, перехід початкових **je** та **ju** в **o** та **u** (рос. *осень, уха*), зміна сполучення **tj**, а також сполучень **kt, gt** перед голосними переднього ряду в **u'** (рос. *лечу* від *лететь; печь, беречь*), з іншого боку, фонетичні закони й архетипи, реконструйовані самим О.О. Шахматовим (лабіалізація **ѣ**, перехід праслов'янських напівм'яких і напівлабіалізованих приголосних у м'які й лабіалізовані тощо) [24; 13]. Відповідні рефлекси поєднують східнослов'янські мови на протигагу південнослов'янським і західнослов'янським. Правда, деякі із цих рефлексів є в південно- і західнослов'янських мовах. Так, звук **u** (з **tj**) представлений у словенській мові, а звуки **u, a** на місці носових – у чеській. Але, оскільки ці явища поширені у відповідних мовах розрізнено, вони, за О.О. Шахматовим, свідчать тільки про те, що деякі фонетичні зміни спільноруської прамови були подібні до фонетичних змін інших слов'янських мов. Вони не можуть бути основою для генетичного зближення неблизькоспоріднених мов, напр., української та сербської. Із цих позицій О.О. Шахматов критикував С.Й. Смаль-Стоцького й Т.Гартнера [25], які генетично зблизили українську мову із сербською [33] (спільноруську прамову С.Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер вважали фікцією, а українську мову виводили безпосередньо з праслов'янської [33, с.40-48, 455-457, 493]).

3. У контексті шахматовської тези про тісний зв'язок історії мови з історією народу – історичний факт тривалого проживання предків носіїв сучасних споріднених мов на одній території. Для східних слов'ян це територія держави Київська Русь. Спільність території О.О. Шахматов співвідносив з комплексом фонетичних і морфологічних особливостей, реконструйованих для спільноруської прамови. Згідно з О.О. Шахматовим, реальність існування в минулому спільноруської прамови доводиться тим, що „сукупності спільних ознак відповідає споконвічне географічне сусідство, проживання на одній території, не розділеній якими-небудь різкими межами” [13, с.68]. Західнослов'янські мови, напр., мають значно менше архаїчних особливостей, специфічних для даного ареалу, ніж східнослов'янські, і, з іншого боку, західні слов'яни, у порівнянні із східними, ніколи не проживали такий тривалий час на відносно компактній спільній території й не мали спільного державного утворення. Те ж саме можна сказати щодо південнослов'янських мов і південних слов'ян. Саме тому, на наш погляд, О.О. Шахматов ніколи не виділяв спільнозахіднослов'янської та спільнопівденнослов'янської **прамов**, хоча й писав про західнослов'янську та південнослов'янську **епохи** [24]. Слід зазначити, що чинник «географічного сусідства» може інтерпретуватися й інакше: ареальна близькість сприяє інтеграції мов і діалектів. Саме так пояснювали наявність спільних рис в українській і російській мовах С.Й. Смаль-Стоцький і Т.Гартнер [33]. Оскільки українська й сербська мови не є „сусідами”, С.Й. Смаль-Стоцький і Т.Гартнер пояснювали їх спільні риси близькоспорідненістю [33]. Критикуючи тезу українських учених, О.О. Шахматов зазначав, що ці риси мають більш складну географію й порівняно пізню хронологію. Так, збереження дзвінкості приголосних у кінці слова не є рисою, спільною для української й сербської мов (у частині українських і сербських говорів тут має місце оглушення), і не може свідчити про споконвічну близькість цих мов, оскільки умови зміни дзвінкості приголосних у глуху виникли після занепаду редукованих голосних [25].

При цьому О.О. Шахматов підкреслював: визнання того факту, що українська мова виникла із спільноруської, „анітрохи не підриває значення її як самостійного й рівноправного в очах людей науки та літератури члена в руській сім'ї мов” [22, с.143].

Спільноруську прамову визнавали також О.І. Соболевський, М.М. Каринський, А.Ю. Кримський, Ю.Ф. Карський, В.В. Виноградов, П.М. Селіщев, М.С. Трубецької, Я.В. Вовк-Леванович, М. Фасмер та інші дослідники.

Книга С.Й. Смаль-Стоцького й Т.Гартнера [33] викликала гучний резонанс. З позицій теорії “родовідного дерева” зазначені тези С.Й. Смаль-Стоцького і Т.Гартнера критикували Ю.Ф. Карський, І.Г. Голанов, Т. Лер-Сплавінський, В. Вондрак, В. Ягич.

Відповідаючи на їх зауваження з позицій „хвильової” теорії, С.І. Смал-Стоцький кваліфікував тезу про існування в минулому спільноруської прамови як необґрунтовану: вона не відповідає реальним фактам з історії української, російської та білоруської мов [17, с.61-70].

У межах „хвильової” теорії з тезою про фіктивність спільноруської прамови виступили також П.О. Бузук і К.Т. Німчинов, а в межах теорії “родовідного дерева” – О.М. Огоновський, Є.К. Тимченко, В.М. Ганцов.

Відзначимо, що погляди П.О. Бузука на це питання зазнали еволюції. У “Короткій історії української мови” (1924) вчений між праслов'янським періодом і українською мовою припускав існування спільноруської прамови.

Пізніше П.О. Бузук відмовився від тези про спільноруську прамову. Згідно з новим поглядом П.О. Бузука, “праруська” мова, яка є продуктом застосування до історії східнослов'янських мов теорії “родовідного дерева”, є науковою фікцією.

Цей погляд П.О. Бузука найбільш повно відбився в його виступах на Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки (14 – 21 листопада 1926 р.) в Мінську.

П.О. Бузук визнає можливість того, що а posteriori можна довести існування “праруської” епохи, але “поки що в нас немає підстави й навіть права говорити про неї” [18, с.87]. Факти, які підтверджують існування праруської мовної єдності: повноголосся, зміна *tj* на *ч*, початкове *o* із сполучення *je (*один, осінь*) – після визначення їх хронології, за П.О. Бузуком, втрачають свою доказовість. Виникнення першого явища припадає на кінець VIII ст. – початок IX ст.; значно раніше відбулося друге (не пізніше VI – VII ст.ст.), а третє, навпаки, пізніше, в XI ст. Отже, ці явища мають різну хронологію. Це значить, що “епоха праруської єдності розривається та знищується” [18, с.87]. Зазначені три східнослов'янські ізоглоси, безперечно, чергувалися з іншими вужчими або ширшими ізоглосами. Прикладом того, що процес з вужчими ізоглосами міг відбутися раніше, ніж процес з ширшими ізоглосами, може бути заміна *л* на *ў*, яка охопила предків білорусів та українців і відбулася, на думку П.О. Бузука, раніше від занепаду редукованих *ѣ, ъ*. Більше того, для будь-яких двох, трьох слов'янських мов завжди можна знайти кілька спільних явищ, але це не дає підстав виводити їх походження від спільної прамови [18, с.87-88].

На цій конференції П.О. Бузука підтримав К.Т.Німчинов, який також виступив проти твердження про існування спільноруської прамови, зазначивши, що “презумпція прамови наробила багато шкоди у справі історичного вивчення мов східнослов'янської гілки” [18, с.96].

Це викликало полеміку, у якій узяли участь М. Фасмер і Я.В. Вовк-Леванович. Висунуті на конференції тези, як нам видається, зберігають актуальність і сьогодні.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в детальному розгляді проблеми реконструкції прамови в компаративістиці другої половини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.
3. Бузук П.А. Спроба гісторыі дагістарычнай эпохі славянскай фанэтыкі // Зап. аддзела гуманіт. навук Беларус. АН. Працы каса філалогіі. – 1928. – Т. I. Кн. 2. – С. 1-44.
4. Глущенко В.А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О.О. Шахматова // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 18-25.
5. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. О.Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
6. Глущенко В.А., Овчаренко В.М. Проблеми моделювання історії східнослов'янських мов на Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки 1926 р. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2002. – Вып. X. Ч. 1. – С. 66-86.
7. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков (Извлечения) // Звегинцев В.А. История языкознания ХІХ – ХХ веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 218-228.
8. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка: Из истории и методологии сравнительного языкознания / Общ. ред. С. Булича. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.
9. Десницкая А.В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / Отв. ред. П.С. Кузнецов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 332 с.
10. Ильинский Г.А. Праславянская грамматика. – Нежин, 1916. – XXVIII, 536 с.
11. Климов Г.А. О праязыковой реальности // Актуальные вопросы сравнительного языкознания / Отв. ред. А.В. Десницкая. – Л.: Наука, 1989.
12. Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики / Отв. ред. Н.З. Гаджиева. – М.: Наука, 1990. – 168 с.
13. Лекції О.О.Шахматова з історії східнослов'янських мов [Публікація В.А. Глущенко] // Мовознавство. – 1989. – № 3. – С. 66-74.
14. Мельничук А.С. Проблематика реконструкції в порівняльно-

- историческом языкознании // Актуальные вопросы сравнительного языкознания / Отв. ред. А.В. Десницкая. – Л.: Наука, 1989.
15. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге “Морфологические исследования в области индоевропейских языков” // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 187-198.
  16. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
  17. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 48-119.
  18. Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў // Працы Акадэм. канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14 – 21 лістапада 1926 г.). – Менск, 1927. – С. 75-114.
  19. Тимченко Є.К. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 38-47.
  20. Тронский И.М. Общеиндоевропейское языковое состояние (вопросы реконструкции). – Л.: Наука, 1967.
  21. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М.: Прогресс, 1987. – С. 44-59.
  22. Шахматов А.А. [Рец.:] А.Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907-8 // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135-174.
  23. Шахматов А.А. Заметки по истории лужицких языков. По поводу книги Л.В. Щербы: Восточнолужицкое наречие. Т. 1 (С приложением текстов). – Пг., 1915 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1916. – Т. 21. Кн. 2. – С. 237-276.
  24. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия слав. филол. – 1915. – Вып. 11. – XXVIII, II, L, 369 с.
  25. Шахматов О.О. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського язика: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stockyj und T. Gartner. – Wien, 1913 // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 7-19.
  26. Эндзелін Я. Славяно-балтійські етюди. – Харків, 1911. – 224 с.
  27. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – С. 97-108.
  28. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1904. – XXVIII, 777 s.

29. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1897. – Bd. 1. – XLVII, 1098 s.
30. Jankowsky K.R. Neogrammarians: A reevaluation of their place in the development of linguistic science. – The Hague, 1972. – 151 p.
31. Leskien A. Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. – Leipzig, 1876. – XVIII, 496 s.
32. Meillet A. Les dialectes indo-européens. – Paris, 1908. – 124 p.
33. Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. – Wien, 1913. – XV, 550 s.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено проблемі лінгвістичної реконструкції в студіях молодогограматиків та українських і російських компаративістів. Виявлено розбіжності в інтерпретаціях учених та еволюцію їх поглядів.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of linguistic reconstruction in the works of Neogrammarians and Ukrainian and Russian comparativists. The divergence of interpretations between scholars and the evolution of their views are revealed.

*А.Р. Габидулліна
(Горловка)*

УДК 81'42

РЕЧЬ УЧИТЕЛЯ КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ТИП ДИСКУРСА

Речь учителя не раз становилась объектом исследований педагогов, психологов и методистов. В последние десятилетия она активно исследуется специалистами в области педагогической риторики и лингводидактики. Однако лингвисты обращались к изучению данного феномена не столь активно. Лишь в конце прошлого столетия педагогический дискурс стал предметом дискурс-анализа. Речь учителя – явление многоплановое. Нас интересует обучающий тип дискурса. Таким образом, объект нашего исследования – дидактический дискурс. Предмет изучения – различные подходы к описанию данного

явления. Цель – дать характеристику дидактическому дискурсу как лингвистическому, педагогическому и культурному феномену.

В лингвистике текста дидактический дискурс описывается как учебный, учебно-научный текст (М.Н. Кожина, Ю.Н. Караулов, М.А. Гвенцадзе, Л.В. Полубиченко, В.А. Салимовский и мн.др.), общая цель которого, как и всего процесса обучения, «научить». Данная общая цель распадается на ряд целеустановок: передача, усвоение, закрепление информации, побуждение к действию, облегчение восприятия. Общая же цель реципиента, – «научиться», т.е. воспринять, понять, запомнить, репродуцировать информацию. Целеустановки автора и реципиента выступают в пределах учебного текста (например, учебника) комплексно, однако в конкретной части обучения возможно преобладание той или иной целеустановки (ц/у) автора и реципиента, которые представляют собой взаимосвязанное единство, а именно: ц/у «передача информации» рассчитана на восприятие; ц/у «закрепление информации» на запоминание; ц/у «побуждение к действию» на репродукцию, и все эти взаимосвязанные пары ц/у автора – реципиента пронизываются ц/у «облегчение восприятия». По мнению О.Н. Чистяковой, «данные типовые целеустановки, формируемые характером учебной деятельности, и должны лежать в основе типологии учебно-научных текстов [17, с. 7]». я

Как правило, учебный текст (УТ) рассматривается с позиций функциональной лингвистики. УТ вписываются здесь в следующую иерархию научных абстракций: функциональный стиль – подстиль – жанр. Экстралингвистические основы стиля (связь вида деятельности и формы сознания, т.е., по В.А. Салимовскому, вид социокультурной духовной деятельности) и жанра (разновидность этой деятельности) связаны как общее и особенное [13]. Это позволяет распространять принципы характеристики функционального стиля на речевые жанры (РЖ) при условии понижения степени абстракции базовых параметров речевого образования: частный вид деятельности – разновидность формы сознания / тип мышления – конкретная целеустановка жанра. Частный вид деятельности реализуется в рамках речевого события, обуславливающего соотношение первичных и вторичных внеязыковых признаков РЖ. Их описание позволяет установить место РЖ в полевой структуре стиля, наличие / отсутствие взаимодействия стилей в пространстве жанра. Первичными жанрами учебно-научного подстиля (с позиций адресанта текста) считаются *учебники, учебные пособия*, (адресант-преподаватель рассматривается здесь как автор собственных учебных текстов), а вторичными *методические указания и рекомендации* к ним (преподаватель выступает в качестве интерпретатора своих и чужих научных текстов в учебных целях). При другой классификации (с позиций адресата) первичными являются тексты учебных пособий, лекций и пр., а вторичными – разные формы их трансформации в студенческих работах

(рефераты, конспекты, тезисы и пр.). Сами учебные тексты являются вторичными по отношению к собственно-научным источникам. Ведущим признаком УТ как вторичных является то, что референтным пространством здесь служит другое текстовое целое, самостоятельно существующее вне рамок данного воспроизводящего его текста.

В рамках лингвистики текста подробно характеризуются лексико-грамматические, структурные, стилистические, когнитивные и прагматические особенности изучаемого феномена. Ю.В. Чичасова, в частности, подробно описывает такие черты УТ, как книжность изложения, эмоциональная и субъективно-оценочная нейтральность, обобщенность изложения, композиционная четкость, однозначность, активизация внимания читателя, эксплицитность, экономичность изложения, подражание стандарту научного изложения [18, 12]. По мнению большинства авторов, структура учебного текста связана с целеустановками автора и интегрирует содержательно-логические и формально-прагматические (шире – языковые) элементы. В содержательно-логическом плане УТ всегда раскрывает содержание какой-либо темы (подтемы, комбинации тем), являющейся денотатом текста. Композиционное развертывание содержания здесь подчинено движению авторской мысли к решению основной обучающей цели. Так, структура учебника включает в себя следующие элементы: 1) квалификация, характеристика объекта; 2) объяснение квалификации; 3) комментирование; 4) обобщение; 5) дирекция.

В.Л. Страхова изучает роль коммуникативного компонента в обеспечении коммуникативного качества действительности речи в учебно-научном тексте. Действительность речи выражается, по мнению автора, в способности изменить интеллектуальное состояние адресата и регулировать его когнитивное поведение. Способом достижения этих целей дидактического общения является реализация прагматической установки УТ, которая включает 2 компонента: когнитивный и мотивационный. Автор статьи особо исследует когнитивный компонент, его функции и средства их реализации на материале учебных текстов естественно-научного цикла на английском языке. УТ, по мнению В.Л. Страховой, не исчерпывается просто информированием, а включает еще ряд других воздействующих функций, направленных на создание когнитивной основы деятельности адресата в определенной предметной области: когнитивную (получение суммы знаний), аккумулятивную (накопление знаний), гносеологическую (формирование модели мышления), аксиологическую, интеллектуально-оценочную (для оптимизации процесса усвоения). Когнитивный компонент реализуется в УТ с помощью следующих видов информативного речевого модуля: описательного, аналитического, объяснительного и повествовательного [15, с. 19-20].

Цели УТ разнообразны – информирование, обучение, пополнение знаний; но все эти цели подчинены одной «сверхцели» – убежде-

нию в истинности знания. У адресата (учащегося, студента) при этом нет выбора – принять или не принять предлагаемые аргументы: он вынужден принимать и усваивать тот материал, который ему дается программой. Поэтому на автора учебного текста ложится большая ответственность: он должен сделать новую информацию понятной, доступной, удобочитаемой и интересной. В диссертационной исследовании С.Ю. Дашковой проводится логико-прагматический анализ учебной аргументации, которая, по мнению автора, «носит в своей основе аксиологический характер, несмотря на известную тенденцию научной аргументации к опоре на формальную логику [3, с. 18]». Исследуются такие виды воздействия на рациональные и эмоциональные структуры человеческого сознания, как теоретическая (дедукция), эмпирическая (индукция, аналогия, иллюстрация, статистика) и риторическая аргументации.

Помимо понятия «учебно-научный текст», в лингвистической и педагогической литературе используется термин «дидактический текст», который часто употребляется как синоним УТ. Однако есть и более широкое толкование данного феномена. В.В. Ученова и С.А. Шомова определяют его как «текст, главной задачей которого является трансляция культурного и духовного опыта, его передача следующим поколениям» [16, с. 58]. Они классифицируют дидактические тексты в зависимости от того, становится ли эта задача действительно определяющей в бытовании произведения или же речь идет о некой его побочной функции: все тексты делятся на собственно учебные (специальные) и неспециальные, но включающие в себя весомый элемент поучения, несущие зримую педагогическую нагрузку. Вот только некоторые из сформировавшихся разновидностей интересующего нас явления:

- тексты сакрального и эзотерического характера, которые в традиционных культурах служат не только для хранения знаний и опыта, но и для духовного воспроизводства личности учителя – как, например, древнеиндийская Бхагавадгита;
- тексты, относящиеся к различным ответвлениям религиозно-нравственной дидактики (поучения), играющие существенную роль во всех культурах;
- фольклорная дидактика (поговорки и пословицы);
- специальные тексты нехудожественного характера, трактующие различные сведения из разнообразных отраслей знания;
- морально-этические трактаты, обладающие поучающим свойством;
- тексты, выступающие в качестве дополнений к разнообразной литературе (от античного комментария к классическому произведению до современных «дополнительно-разъяснительных» жанров задника или пособия по изучению Библии);
- различные типы учебников и учебных пособий.

Некоторые исследователи в еще большей степени расширяют понятие «дидактический текст», относят к нему любой инструктирующий жанр речи: рецепт врача, кулинарный рецепт и т.п.

Главная сложность в изучении данного явления заключается, по мнению В.В. Ученовой и С.А. Шомовой, в необходимости разграничения дидактики как типа текста и дидактики как функции, свойственной другим разновидностям сочинений.

Любой текст, в том числе учебный, является частью дискурса. «Широкое употребление *дискурса* как родовой категории по отношению к понятиям *речь, текст, диалог* сегодня все чаще встречается в лингвистической литературе, в то время как в философской, социологической или психологической терминологии оно уже стало нормой» [10, с. 90]. Кроме текста, дискурс включает социальные условия, которые определяют порождение и восприятие текста, ментальные процессы и пр. Таким образом, дискурс можно трактовать как процесс речевого поведения, а текст – это репрезентация дискурса, т.е. его представление вербальными средствами, словесная запись коммуникативного события.

Анализ педагогического дискурса в работах Дж. Синклера и Р. Кулхарда (70-е годы XX в.) представляет собой лингвистический аспект взаимодействия учителя и ученика (на уроке в классе), а основные проблемы – 1) изучение функций высказываний («утверждение», «вопрос», «ответ», «команда» и пр.); 2) последовательность появления высказываний разных функциональных типов; 3) способы, средства и порядок введения «тем»; закономерности развития тематической структуры дискурса на уроке; 4) «право» говорящих на речь. Для анализа дискурса выбран простейший тип речевой ситуации – объяснение нового материала, когда преподаватель «учит», т.е. осуществляет максимальный контроль за структурой дискурса. Описывая структуру педагогического дискурса (при построении дескриптивной модели), авторы использовали уровневую шкалу, аналогичную уровневой организации языка. Идентифицированы категории – единицы дискурса: урок, взаимодействие («транзакция»), «обмен», «акт».

В работах М. Стаббса и его учеников (80-90 гг. XX в.) особое внимание уделялось проблемам слушания и понимания текста/дискурса (в тех аспектах, которые разрабатываются преимущественно направлениями лингвопрагматики и социолингвистики). В этом же ключе написаны учебные пособия Т.А. Ладыженской и З.С. Смелковой. Авторы исследовали виды педагогической коммуникации, особенности, обусловленные спецификой сферы общения и спецификой учебного предмета («Русский язык» и «Русская литература»). Процесс речевого общения воспринимался в данных исследованиях как передача информации (понятийной, эмоциональной, оценочной) от говорящего (источника информации) к адресату (приемнику информации). Одна-

ко сообщение информации отнюдь не исчерпывает содержания общения даже на уроках, посвященных изучению нового материала. В стороне остаются регулятивные, интерактивные и аффективные коммуникативные стратегии, которые, наряду с когнитивными стратегиями, определяют коммуникативное поведение учителя на уроке.

Описание педагогического дискурса получило большое распространение в педагогической риторике (А.К. Михальская, Ю.В. Ксензова, А.А. Мурашов, В.Н. Мещеряков, Л.Г. Антонова и др.). Объектом исследований здесь является речевое поведение человека. Педагогическая лингвоэтология (этология – наука о поведении) рассматривается как один из важнейших разделов педагогического речеведения. Она призвана обеспечить систему описания педагогического речевого поведения и представления процесса реального педагогического речевого взаимодействия в целях его осмысления будущим педагогом, выработки соответствующих рекомендаций и обучения эффективному речевому поведению. Предметом этой области педагогического речеведения можно назвать “грамматику педагогического речевого поведения”, или педагогического дискурса.

Исследованием педагогического дискурса занимается также вологодская школа «антропологической лингвистики» (В.И. Карасик и его ученики). Он описывается с точки зрения цели, ценностей, стратегий, их подвидов и жанров, а также прецедентных (культуроженных) текстов и различных дискурсивных формул. «Цель педагогического дискурса – считает В.И. Карасик, социализация нового члена общества (объяснение устройства мира, норм и правил поведения, организации деятельности нового члена общества в плане его приобщения к ценностям и видам поведения, ожидаемым от ученика, проверка понимания и усвоения информации, оценка результатов)» [6, с. 4].

Педагогический дискурс не ограничивается лишь учебной коммуникацией. Он охватывает сферу воспитания, взаимодействия учителя с родителями и коллегами. Поэтому в рамках данного коммуникативного события необходимо выделить только ту его часть, которая связана с учебным процессом. В ряде работ (в основном психолингвистического направления) используется термин «учебный дискурс», который понимается как двухкомпонентная структура – учительский / лекторский дискурс и ученический / студенческий дискурс. «Первый реализуется в лекторском варианте учебно-научного текста (первичный текст), второй – в студенческих учебно-научных текстах (вторичные тексты). Последние представляют собой речевые произведения студентов как скорректированное результирующее отображение-воспроизведение первичного учебно-научного текста лекторского дискурса» [5, с. 3]. В.Д. Калинина характеризует учебный дискурс как процесс перехода языковых характеристик лекторского дискурса в ходе

смыслового восприятия субъекта дискурса (реципиента / студента) в речевой процессуальности в языковые характеристики студенческого дискурса. Этот процесс происходит в учебной коммуникации в ходе уяснения-освоения / усвоения-присвоения содержания языковой системы лекторского дискурса в собственно авторский вариант студенческой речи. Учебная коммуникация воспринимается исследователем как взаимодействие лекторского и студенческого дискурсных пространств в целенаправленном регистре речевого воздействия.

Дискурс здесь трактуется как подчеркнуто интерактивный способ речевого взаимодействия, в противовес тексту, обычно принадлежащему одному автору, что сближает данное противопоставление с традиционной оппозицией *диалог / монолог*. Но любой монолог всегда диалогичен – он обращен к адресату (М.М. Бахтин). В особой мере это касается обучающей речи, целевое назначение которой определяется коммуникативной задачей учителя – доступно изложить (передать) учащимся научные знания, правильно оценив уровень подготовки слушателей и особенности их восприятия и организовав диалогическое общение в процессе монологической речи. «Диалогичность устного профессионального учебно-научного монолога, пишет Е.А. Жуланова, определяется как категориальное свойство текста, через систему средств и приемов эксплицирующее, в первую очередь, взаимодействие учителя с учащимися (а кроме того – наличие двух и более смысловых позиций в составе монологического текста)» [4, с. 10]. Автор интерпретирует категорию диалогичности в опоре на структуру коммуникативного акта и увязывает ее с позициями общающихся сторон. При группировке текстовых фрагментов с выраженными средствами диалогичности она ориентируется на текстовые категории *автор – адресат* монологического текста. Категорию автора (авторизации) в монологе (например, лекции) представляют следующие средства диалогичности: побудительные конструкции, в которых прямо или косвенно выражена воля говорящего, побуждающая адресата к какому-либо действию, реальному или интеллектуальному (*А сейчас следует взглянуть на доску более внимательно; Итак, запомните: текстовые синонимы – это слова, которые близки по значению только в данном тексте*); предложения с местоименными и/или глагольными формами 1 л. ед. ч. (*Мне хотелось бы сегодня осветить историю этого вопроса; Я не случайно остановила ваше внимание на последней схеме*); конструкции с притяжательным местоимением (*на мой взгляд*). Категория адресата (адресации) реализуется в учебно-научном тексте учителя / преподавателя преимущественно посредством личного местоимения 2 л. мн. ч. и согласованных с ним глагольных форм, поскольку лекция адресуется группе учащихся (*Вы увидели сейчас это на примере...*). На этой грамматической основе организуется риторический комплимент аудитории (*вы все на-*

блюдали, вы хорошо разбираетесь в данном вопросе); используется притяжательное местоимение *ваши* (Для наглядности я использую *ваши* схемы) и обращения (*Господа студенты! Ребята!*). Нередки в учебной лекции средства и приемы выражения диалогичности, объединяющие автора и адресата учебно-научной ситуации. Сюда относятся предложения с местоименными и/или глагольными формами 1 л. мн. ч. (*Сегодня мы разберемся в особенностях образования форм повелительного наклонения глагола; А теперь давайте посмотрим на другую пробирку*); вопросительные конструкции, в том числе вопросно-ответные комплексы, риторические вопросы (*Природа! Многоликая и разнообразная. Ее нельзя не любить, ею нельзя не восхищаться. А что такое природа? Природа – это все, что нас окружает; Как спасти Русь? Покориться или взяться за оружие?*), приемы драматургизации (*Однажды ребята попросили шестиклассника Колю подобрать проверочное слово к слову «движение», а он не смог. «Ты хорошо знаешь это слово», сказали ему. А он ответил: «Знаю, но не помню»*); средства репрезентации чужой речи (цитация, косвенная речь, вводные слова и словосочетания, указывающие на источник сообщения). Существуют также дополнительные средства, которые эксплицитно не выражают взаимодействия автора с адресатом, но сопутствуют им и способствуют логичному сообщению информации, уточнению наиболее важного момента в смысловой позиции того или иного коммуниканта, экспрессивной подаче материала, созданию необходимой тональности высказывания, т.е. обеспечивают доступность информации и комфортность ее восприятия. Это логические структуры, эмоционально-экспрессивные средства и средства разговорности.

«Во многих функционально-ориентированных исследованиях видна тенденция к противопоставлению дискурса и текста по ряду оппозитивных критериев: *функциональность – структурность, процесс – продукт, динамичность – статичность, актуальность – виртуальность*» [10, с. 88]. Это один из способов теоретически связать форму с функцией. По выражению Дж. Лича, текст реализуется в сообщении, посредством которого осуществляется дискурс. В.В. Богданов [2] рассматривает речь и текст как две неравнозначные стороны, два аспекта дискурса. Не всякая речь, по его мнению, поддается текстовому перекодированию, и далеко не любой текст можно озвучить. Вследствие этого дискурс понимается им широко – как все, что говорится и пишется. Текст (в узком смысле) это, по его мнению, языковой материал, фиксированный на том или ином материальном носителе. Таким образом, термины *речь* и *текст* будут видовыми по отношению к объединяющему их родовому понятию *дискурс*. Этой же точки зрения придерживаемся и мы. Поэтому к дидактическому дискурсу будут относиться как речь учителя на уроке, так и конспект этого урока.

Термин *дискурс*, понимаемый как «речь, погруженная в жизнь» (Э. Бенвенист), по мнению авторов «Лигвистического энциклопедического словаря», обычно не относится к древним текстам, связи которых с живой жизнью непосредственно не восстанавливаются [9, с. 137], хотя в последнее время наметилась тенденция к применению методологии дискурс-анализа и самого термина *дискурс* к языковому материалу разной культурно-исторической соотнесенности, например Библейским текстам и апокалиптической литературе, а также произведениям литературы, текстам массовой культуры, психоанализу. На этом основании мы включаем в понятие «дидактический дискурс» тексты древнерусской учительской литературы (например, «Почтения Владимира Мономаха»).

Исследование коммуникативных событий, в рамках которого осуществляется дидактический дискурс, также требует тщательного рассмотрения. Так, по мнению В.А. Кочетовой, он выполняет «функцию специальной, профессиональной подготовки будущего учителя, а коммуникативные умения выступают профессиональным качеством» [7, с.10]. Такое понимание термина «дидактический дискурс» значительно обедняет его содержание. Профессионально-дидактическая речь преподавателя-методиста является лишь частью дидактического дискурса. Он охватывает весь процесс обучения (и воспитания в процессе обучения) в учебных заведениях всех типов, включая всевозможные курсы подготовки и переподготовки специалистов разного профиля. Сюда же относятся разнообразные учебные тексты и инструктирующие документы методического характера.

Итак, дидактическим дискурсом (как разновидностью педагогического дискурса) мы будем называть процесс трансляции культурного и духовного опыта, который реализуется в дидактическом тексте (устном и письменном).

Исследование данного феномена представляется нам весьма перспективным. Требуют дальнейшего изучения типы дидактической коммуникации, основные параметры учебной ситуации (дидактического коммуникативного контекста), речевые жанры дидактического дискурса и языковые средства их реализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонова Л.Г. Письменные жанры речи учителя: Учеб. пособие. – Ярославль: ЯГПУ, 1996. – 114 с.
2. Богданов В.Б. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. Учеб. пособие. – Л.: ЛГУ, 1990.
3. Дашкова С.Ю. Логико-прагматический анализ аргументации в научно-учебном тексте (на материале французского и русского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2004. – 19 с.

4. Жуланова Е.А. Диалогичность учебно-научного монолога в речевой ситуации школьного обучения: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.
5. Калинина В.Д. Учебный дискурс в речевой процессуальности учебной коммуникации (психолингвистическая модель): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ульяновск, 2002.
6. Карасик В.И. Характеристики педагогического дискурса // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 3-18.
7. Кочетова В.А. Дидактическое речевое общение как средство развития коммуникативных умений будущего учителя: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Оренбург, 2000. – 20 с.
8. Ладыженская Т.А. Живое слово. Устная речь как средство и предмет обучения. – М.: Просвещение, 1986.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
10. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
11. Михальская А.К. Педагогическая риторика: история и теория: Учеб. пос. – М.: Академия, 1998. – 432 с.
12. Мурашов А.А. Педагогическая риторика. – М.: Пед. об-во России, 2001. – 479 с.
13. Салимовский В.А. Жанры речи в функционально-стилистическом освещении (русский научный академический текст): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Екатеринбург, 2002. – 28 с.
14. Смелкова З.С. Педагогическое общение: Теория и практика учебного диалога на уроках литературы. – М.: Флинта, Наука, 1999.
15. Страхова В.Л. Роль коммуникативного компонента в обеспечении коммуникативного качества действенности речи в учебном тексте // Язык и образование. Сб. науч. статей. В 2-х ч. – Курск: Изд-во Курского ун-та, 1999. – Ч.2. – С. 19-35.
16. Ученова В.В., Шомова С.А. Полифония текстов в культуре. – М.: Омега-Л, ИМПЭ им. А.С. Грибоедова, 2003. – 392 с.
17. Чистякова О.Н. Структура и типология учебно-научных лингвистических текстов: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1993. – 16 с.
18. Чичасова Ю.В. Лексико-грамматическая организация научно-учебных текстов по лингвистике. – СПб., 1995. – 17 с.
19. Sinclair J., Coulthard R. Towards an analysis of Discourse. The English used by Teachers and Pupuls. – London, 1988
20. Stubbs M. Educational linguistics. – Oxford, 1988

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена вивченню різних параметрів дидактичної комунікації. Розглядаються поняття „навчальний текст”, „дидактичний текст”, „навчальний дискурс”, „педагогічний дискурс”, „дидактичний дискурс”. Показано схожість і різницю між цими термінами.

SUMMARY

The article continues the series of works devoted to the investigation of various characteristics of didactic communication. The following notions are examined: “teaching text”, “didactic text”, “pedagogical discourse”, “didactic discourse”. The likeness and difference of these notions is shown.

*Є.А. Гонимер
(Горлівка)*

УДК 415.504 – 833

**НОРМИ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ РОДУ ІМЕННИКІВ У
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У процесі розширення функціональних меж української мови як державної все гостріше постає питання її норм.

Поняття мовної норми існує понад століття. Великий внесок у проблему упорядкованості української мови внесли такі визначні мовознавці як Л. Булаховський, М. Наконечний, М. Погрібний, В. Русанівський, С. Головащук, М. Пилинський, Є. Чак. Продовжують розвивати це питання О. Пономарів, А. Коваль, Л. Мацько, С. Караванський та ін. вчені.

Є кілька визначень мовної норми. Ось декілька з них. “Мовна норма – сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовою практично; це сукупність колективних реалізацій мовної системи, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку й усвідомлених ним як правильні, зразкові” [2, с. 160]. “Норма – це сукупність загально визнаних мовних засобів, що вважаються правильними та зразковими на певному історичному етапі” [6, с.20]. “Мовна норма – це той мовний варіант у сфері вимови, слововживання, словозміни, який закріплений практикою і рекомендований до вжитку як обов’язковий” [10, с. 139].

Ці та інші дефініції мовної норми неодмінно підкреслюють її суспільний та історичний характер. Мовна норма – це явище змінне, хоч

кожне суспільство прагне до закріплення, зміцнення тих чи інших мовних явищ як нормативних і єдино можливих.

Як зауважує М.П. Кочерган, “Усталеність і обов’язковість літературної мови не заперечує диференційованого комплексу мовних засобів, їх варіативності та синонімічних способів вираження. Це забезпечує функціонально-стилістичну диференціацію літературних мов” [2, с. 162].

На сучасному етапі розвитку української мови чітко простежується тенденція до рухливості, змінюваності, варіювання норм більшою чи меншою мірою на всіх рівнях – фонетичному, лексичному, акцентуаційному, граматичному.

У пропонованому дослідженні ми торкнемось питання граматичних норм роду іменників на сучасному етапі.

За граматичною категорією роду іменники, за винятком невеликої кількості, поділяються на три групи: іменники чоловічого, жіночого і середнього роду.

У більшості українських іменників рід неумотивований: рос. *боль* (жін.р.) – укр. *біль* (чол.р.); рос. *стень* (жін.р.) – укр. *стен* (чол.р.); нім. *das kontur* (середн.р.) – укр. *контора* (жін.р.).

На приналежність певних іменників до того чи іншого граматичного роду вказують їх відмінкові форми, типи суфіксального словотворення, синтаксичні зв’язки з іншими словами у реченні, семантика.

Грамматичний рід іменників свого часу вплинув на уніфікацію певних відмінкових форм різних типів відмінювання і привів до утворення сучасних чотирьох відмін.

Проте граматичні норми роду іменників ніколи не були чітко визначені і не є такими до цього часу.

Наведемо приклади:

Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1907-1909.	Словник сучасної української літературної мови: В 11т. – К., 1971-80.
Берліг, барліг – чол.р.	Барліг – чол.р.; барлога – жін.р.(рідковж.)
Засіка – жін.р.	Засік – чол.р., засіка – жін.р.
Птах – чол.р.	Птах – чол.р.
Птаха – жін.р.	Птаха – жін.р.(розмов.)
Бабище – жін.р.	Бабище – жін.р., серед.р.

Що стосується низки слів іншомовного походження, то тут доречними будуть такі зіставлення:

Голоскевич Г. Правописний словник. – Х., 1930.	Кириченко І. Орфографічний словник. – К., 1955.
Аналіза – жін.р.	Аналіз – чол.р.
Діагноза – жін.р.	Діагноз – чол.р.
Залю – жін.р.	Зал – чол.р., зала – жін.р.
Метод – чол.р., метода – жін.р.	Метод – чол.р.
Цикорій, цикорія – жін.р.	Цикорій – чол.р.

Як бачимо, у процесі свого розвитку українські норми роду зазнавали змін: одні з них отримали стильову диференціацію, інші – варіативність і паралельність у вживанні.

У народнорозмовній мові повноправними є іменники *сусід* – чол.р., і *сусіда* – чол.р. і жін.р.; *зал* – чол.р. і *зала* – жін.р.; *роль* – чол.р. і *роля* – жін.р.; *парад* – чол.р. і *парада* – жін.р.; і т.п.

Процес поступового повернення до історичних джерел нашого народу і його мовних традицій привів до активізації останнім часом таких граматичних паралелей у різних стилях. Це особливо відчутно у мові ЗМІ, публіцистичних виступах культурних і громадських діячів тощо.

Деякі дослідники вважають за потрібне зафіксувати практику вживання низки слів як у чоловічому, так і в жіночому роді у новому правописі, проект якого обговорювався широким загалом [7, с.32]. Хоч автори цієї думки мають насамперед на увазі слова іншомовного походження (аналіз – аналіза, синтаксис – синтаксиса, флот – флота і под.), нам видається можливим кодифікувати як нормативні й інші граматичні паралелі: *туфель* – чол.р. і *туфля* – жін.р.; *птах* – чол.р. і *птаха* – жін.р.; *бутель* – чол.р. і *бутля* – жін.р.; *титла* – жін.р. і *титло* – середн.р. та деякі інші, що широко вживаються носіями мови на Україні і в діаспорі.

У сучасній українській мові переважна частина іменників – назв осіб має семантично умотивовану категорію роду: чоловік – жінка, онук – онука, брат – сестра, школяр – школярка, учень – учениця тощо. У них грамема роду може бути відтворена лексично або морфемно. Обидві форми у сучасній українській літературній мові є нормативними, хоч морфемні словотвори переважно із суфіксом –к на позначення професії, роду занять жінок типу *лікарка*, *учителька*, *аспірантка* мають чіткі рекомендації щодо стилістичного їх вживання. В офіційно-діловому мовленні прийнятними є форми чоловічого роду, а вказівка на позначення особи жіночої статі здійснюється синтаксично: *лікар Ірина Петрівна*, *аспірант Надія Польова*.

Синтаксичний спосіб як єдино правильний вживається для утворення опозиційних пар грамем жіночого роду від іменників – назв осіб, маркованих чоловічим родом, так званих маскулізмів. До маскулізмів належать в основному слова на позначення офіційних, адміністративних посад, назви учених ступенів і звань (у тому числі військових), деяких професійних фахів тощо: *президент*, *посол*, *міністр*, *кандидат* і *доктор наук*, *капітан*, *майор*, *інженер*, *адвокат*, *боєць* і т.п. Неможливість позначити жіночий рід таких іменників морфемно пояснюється, очевидно, історичною традицією, за якою відповідні пости і посади здавна займали тільки чоловіки. Однак, слід зауважити, що у зв'язку з розширенням суспільної і громадської функції жінок набувають поширення останнім часом такі грамеми, як *членкиня*, *поетка* (*поетеса*), *професорка*, *адвокатка*, *кандидатка*, *депутатка* та деякі інші. Поки що подібні словоформи не зафік-

совані як літературні норми і трапляються найчастіше у народнорозмовній мові та зрідка у публіцистичному стилі, що зайвий раз підтверджує суспільний та історичний характер мовних норм.

У деяких випадках суфікси та позначення осіб жіночого роду можуть служити способом смислового і виражального розрізнення лексем, а в окремих випадках створення лексичної омонімії. Наприклад, слова *директорша*, *генеральша*, *полковниця*, *капітанша* означають відповідно *дружина директора*, *генерала*, *полковника*, *капітана* і часто мають зневажливо-іронічне забарвлення: *Генеральшу міщани вперше побачили, коли вона вилазила з тишого ридвана та сунула в горниці ...* (Панас Мирний). Прикладами лексичної омонімії можуть бути наступні зразки: *друкар* – працівник (працівниця) *друкарні* і *друкарка* – особа жіночої статі, що працює за друкарською машинкою; *пілот* – професія і *пілотка* – вид головного убору; *шибеник* – особа чоловічої статі за характером поведінки і *шибениця* – каральний пристрій.

Незнання словотвірних законів української мови приводить до грубих порушень не лише граматичних, а й лексичних норм.

В українській мові здавна існують іменники, які вживаються у нормативному для них значенні роду, але мають варіанти морфемної структури і тому, відповідно, різні словоформи: *одіж* і *одежа*; *постіль* і *постеля*; *ожеледь* і *ожеледиця*; *глибина* і *глибінь*; *височина* і *височинь* – жіночого роду; *стрільбисько* і *стрільбище*, *пасовисько* і *пасовище* – середнього роду тощо. Паралельні форми їх як нормативні фіксуються сучасними орфографічними словниками.

На сьогодні порушенням норм української мови вважається вживання низки іменників у невластивій для них формі граматичного роду. Наприклад, іменники *продаж*, *рукопис*, *часопис*, *розпис*, *підпис* і подібні мають у сучасній українській мові кодифіковане значення чоловічого роду, хоч у староукраїнській мові вони вживались у значенні жіночого роду: “*Обіцяну рукопись не хочу виправляти*” (Леся Українка), “*...як стоїть справа з продажжю*” (Панас Мирний). Так само помилками є непоодинокі випадки вживання іменників чоловічого роду *пил*, *Сибір*, *степ*, *біль*, *дріж* (і *дрож*) у жіночому роді і, навпаки, іменника жіночого роду *путь* у чоловічому роді, що може класифікуватись як наслідок інтерференції з боку російської мови.

У староукраїнській мові низка іменників чоловічого роду вживалась із закінченням –а: *віриша*, *бандуриста*, *юриста*: “*... юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить*” (П. Котляревський). Такі форми у сучасній українській літературній мові вважаються архаїчними і мають обмежене вживання.

Серед іменників спільного роду окрему групу утворюють фемінативи – грами, які виражають чоловічу і жіночу стать формою жіночого роду: *невада*, *нероба*, *забіяка*, *плакса*, *сирота*, *тихоня*, *робо-*

тяга, бідолаха тощо. За семантикою такі іменники можна умовно поділити на дві групи: стилістично нейтральні – на позначення особи-діяча: *листоноша, суддя, староста, прислуга* та емоційно забарвлені лексеми, що вказують на певну ознаку особи за дією, вчинками, рисами характеру, зовнішніми ознаками, поведінкою і т.п.: *п'яниця, нероба, замазура, каліка, волоцюга, зайда, трудяга, симпатяга, розумака*. Іменники другої групи вживаються переважно у розмовній мові, а в словникових статтях мають відповідні позначки – *розм.* чи *просторіч*.

Рід фемінативів, як і маскулізмів виявляється у контексті через зв'язок із залежними словами: “... соромляться люди у хату пустить і привітати словом старого каліку”, “А вторая – доконала вдову сиротину”, “Та й кому там пізнавати каліку убогу”, “Він сирота – хто без мене його привітає” (Т. Шевченко).

Частина лексем, маркована середнім родом, має виразне емоційно-експресивне забарвлення і може позначати осіб чоловічої і жіночої статі: *базікало, вайло, мурло, ледащо, брехло*, наприклад: “Що ж ти робила? Нездарисько! Нехтолице! Ледащо!” (Леся Українка). “Та ще й Гонту звеважає, ледаче ледащо” (Т. Шевченко).

Іменники подвійного роду становлять своєрідне краплення у систему іменних слівформ: *хлопчисько* – чол.р. і середн.р., *бабисько, бабище* – жін.р. і середн.р., *бородище, бородисько* – жін.р. і середн.р., *дівчисько* – жін.р. і середн.р. (хоч *дівчина* – жін.р.) і под. Вітчизняні мовознавці оцінюють таке явище наступним чином: “...Сучасна мовна ситуація характеризується наявністю у таких іменниках двох родів: чоловічого і середнього або жіночого і середнього, при цьому взаємодія форм чоловічого і середнього роду завершується, як правило, перевагою форм чоловічого роду. Назви осіб жіночого роду, передані слівформами з *-ище*, ще зберігають однойменні граматичні значення. У назвах неістот домінує зворотний процес: іменники *косище, ямище, головище* набули граматичних ознак середнього роду” [1, с.71].

Абревіатури як окремий клас у категорії іменників мають ряд особливостей, що вплинули на спосіб вираження їх родової приналежності. По-перше, абревіатури сформовані на базі кількох твірних слів різними способами – цілого слова і частини, цілого слова і кількох частин, частини цілого слова і початкових літер інших слів і т.п. По-друге, скорочення відзначаються досить непостійним характером існування, оскільки виникають пізніше від іменника – повного найменування і зникають або продовжують існувати відповідно до потреб суспільного розвитку. По-третє, значна кількість абревіатур утворилась на базі запозичених слів чи словосполук і у вживанні пристосувалась до законів української мови, наприклад: іменники *бомж* (з російської: *без определенного места жительства*), *вуз* (з російської: *высшее учебное заведение*), *НАТО* (з англійської: *North Atlantic Treaty Organization* – Північноатлантичний

Союз) вживаються в українській мові відповідно до її граматичних норм, хоч побудовані за законами мови-джерела.

У сучасній українській літературній мові нормативним є визначення роду абрєвіатури за родовою віднесеністю стрижневого слова: *потужна ТЕС (теплова електростанція), наш ТЮГ (театр юного глядача), колишня УНР (Українська Народна Республіка)*.

У деяких випадках структурна форма абрєвіатури вплинула на зміну її родової віднесеності. Кінцевий звук складноскороченого слова сприймається як відповідне закінчення іменника – повного найменування, що спричиняє до утворення відповідної словоформи. Отже, нормативним вважається вживання у чоловічому роді абрєвіатур за кінцевим приголосним типу *ЖЕК, ВАК, БАМ, ТУМ, дзот, неп* і под., хоч стрижневими словами тут є іменники жіночого або середнього роду: у нашому *ЖЕКу (житлова експлуатаційна контора), рішення ВАКу (Вища Атестаційна Комісія), працював на БАМі (Байкало-Амурська магістраль), на засіданні ТУМу (Товариство української мови), ворожий дзот (дерев'яно-земляна оборонна точка), в умовах непу (нова економічна політика)*. Окремі абрєвіатури відповідно до формальних показників змінили свій рід з чоловічого або жіночого – за стрижневим словом – на середній: *наше райвно (районний відділ народної освіти), Донецьке облвно (Донецький відділ народної освіти), бойове самбо (самооборона без зброї)* [9, с.57].

Процес формалізації категорії роду, характерний для абрєвіатур, не обминув також іменників іншомовного походження, які за чинними нормами літературної мови вважаються незмінюваними. Позбавлені флексійних ознак родової належності, такі лексеми для визначення роду діляться на семантичні групи.

Згідно із законами сучасної української мови незмінювані іменники – назви осіб набувають родової ознаки за статтю: *інкогніто, протеже* – чол. і жін. роду, але чол. роду іменник *мосьє*, жін.роду – *мадам, леді, пані, міс, місіс*. Тут бачимо непослідовність у кодифікації норм сучасними лексикографічними працями: якщо змінювані іменники типу *адвокат, суддя, професор, доцент* і т.ін. вважаються спільного – чол. і жін. – роду, то, очевидно, мають право такими бути й іменники незмінювані, як-от: *аташе, денді, рефері*. Словники ж подають позначку – чол. і жін.р. – лише для іменника *конферансьє*, інші іменники маркуються тільки чоловічим родом.

Іменники – назви тварин за нормами відносяться до чоловічого роду української мови. Хоч і тут простежується лексикографічна нестабільність: лише іменник *кенгуру* фіксується і в чол. і в жін. роді, інші запозичення типу *шимпанзе, фламінго, поні, колібрі* визначені як іменники чол. роду.

У географічних назвах іншомовного походження рід визначається за граматичним родом іменника – родової назви: *зелене Тбілісі (місто), безмежна Калахарі (пустеля), прекрасний Капрі (острів)*.

На сучасному етапі спостерігається тенденція до вирівнювання родових значень таких лексем. Іменники – назви істот все частіше проявляють родову диференціацію морфолого-синтаксичними засобами у контексті: “Вона була протеже відомої людини у місті” (З газ.), “Мій візаві явно збендежився” (З журн.), “Рожевий фламінго – справжня окраса зоопарку” (З газ.). Для більш чіткого вираження роду у записаних мовцями вживаються іменники на позначення видової або родової назви: *собака коллі, птаха колібрі, тварина кенгуру, риба гурамі* тощо. Нормативними у цих умовах вважаються обидві форми – чоловічого і жіночого роду: “Насправді кенгуру – не така вже й мила і доброзичлива тварина” (З журн.), “Динго – дикий австралійський собака” (Словник іншомовних слів).

Перерозподіл за родовою приналежністю спостерігається також серед запозичень – назв предметів і понять, які традиційно належать до середнього роду. Відчувається схильність української мови до формування у межах таких іменників семантико-тематичних груп і вираження їх роду за видовою назвою. Наприклад, іменники *гінді, фіджі, комі, саамі, ідиш, есперанто* та подібні об’єднуються спільною лексемою – мова; іменники *торнадо, грего, сирокко, майстро* – іменем вітер: “Есперанто – літературна штучна мова, яку створив у 1878р. польський лікар Заменгоф” (Словник іншомовних слів), “...майстро поволі переліг на грего – протилежний вітер, грего підняв хмару з усіх боків” (Ю. Яновський).

Іноді родова приналежність іншомовного іменника визначається за аналогією до власномовного, тотожного за функцією. Наприклад: “З усього видно, що сучасна ця Ярославна з Н-ської стріт готувалась у належному вигляді зустріти свого мандрівника” (О. Гончар). Тут іменник *стріт* асоціюється з іменником *вулиця* і набирає форми жіночого роду.

Ці та інші приклади хитання у визначенні роду запозичених іменників свідчать про незавершеність процесу нормалізації категорії.

Представлений нами короткий огляд сучасного етапу нормативності категорії роду в українській мові підтверджує невирішеність цього питання вітчизняною лінгвістикою

Грамадикалізація роду іменників все частіше поступається місцем формалізації, схильності до варіантності, яка у свою чергу ґрунтується на залученні до статусу літературної норми явищ мови живої, народної, виробленої віковичним досвідом її носіїв. Хоч цей процес є закономірним і, на наш погляд, позитивним, він не може бути неконтрольованим, оскільки зачіпає загальнонаціональну проблему культури мови, а отже, зміцнення її державного і міжнародного авторитету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993.
2. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.
3. Кравченко Є. Граматична варіантність української літературної мови / Лінгвістичні студії. Вип. 7 / Укл. Анат. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С.189-193.
4. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К., 1974.
5. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976.
6. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: Підручник. – К., 1992.
7. Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... // Дивослово, 2001. – №4. – С.27-34.
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969.
9. Український правопис / НАН України, ін-т мовознавства ім. Потебні; ін-т української мови. – 4-е вид. випр. і доповн. – К.: Наукова думка, 1994.
10. Українська мова. Словник-довідник / За заг. ред. проф. А.П. Загнітка. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Голоскевич Г. Правописний словник. – Х., 1930 (Вид. 11-е, Нью-Йорк ets., Львів, 1994).
2. Кириченко І. Орфографічний словник. – К., 1955.
3. Орфографічний словник української мови / За ред. С. Головащука, В. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1976.
4. Орфографічний словник української мови / Укл. Головащук С.І. та ін. – К.: Довіра, 1994.
5. Словарь української мови. Упорядн. З дод. власного матер. Б. Грінченко: У 4-х т. – К., 1907-1909 (фототипне перевид. – К., 1996–1997).
6. Словник сучасної української мови: В 11 т. – К., 1971–1980.
7. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К, 1997.

АННОТАЦІЯ

Стаття посвящена сучасним нормативним вираженням категорії рода іменників в українській мові. Приводяться приклади транспозиційного використання окремих іменників і випадки формалізації категорії рода українських аббревіатур.

SUMMARY

The article is dedicated to the modern standard expressions of the category of gender of nouns in Modern Ukrainian language. Examples are given as for the usage of gender transposition of some nouns as well as cases of formalization of the category of gender of abbreviation.

*Н.В. Дьячок
(Горловка)*

УДК 811.161

ПРОЦЕСС ГРАММАТИКАЛИЗАЦИИ В ЭТИМОЛОГО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ГНЕЗДЕ С ВЕРШИНОЙ-ГЛАГОЛОМ «РЕЧИ»

Этимолого-словообразовательное гнездо (ЭСГ) – упорядоченная отношениями ахронической производности совокупность слов, имеющая общую вершину (этимон) и в силу специфики своей организации включающая ограниченное число способов словообразования. Так, слова в пределах гнезда подобного типа образуются посредством всех способов деривации, аблаутарного словопроизводства, словопроизводства синкретичного типа, а функционирование всех способов дублетизации исключаются из рамок ЭСГ принципом ахронии.

Но существует ряд пограничных словообразовательных явлений, относимых, с одной стороны, к деривации, с другой – к дублетизации. Одним из подобного ряда можно считать явление грамматикализации. Его мы рассмотрим на материале ЭСГ с вершиной-глаголом *«речи»*.

Итак, существует два основных способа словообразования, выделяемых традиционной наукой: словосложение и аффиксальное словопроизводство. Они различаются словообразовательными базами: базой «словосочетание» и базой «слово». Данные способы генетически тесно связаны между собой.

Нельзя, однако, согласиться в данном случае с авторами научной грамматики немецкого языка Л.Р. Зиндером и Т.В. Сокольской, утверждающими, что «... с исторической точки зрения, между словообразованием посредством аффиксации и словообразованием посредством словосложения нет принципиального различия; всякий аффикс восходит, в конечном счете, к самостоятельному слову. Это, разумеется, не означает, что в каждом производном слове суффикс первоначально был самостоятельной частью сложного слова, напротив, в большинстве случаев

мы имеем новообразования, в которых суффикс с самого начала играл роль аффикса. Речь идет, следовательно, не о каждом конкретном слове, а о типе образования, а с этой точки зрения образование производных слов генетически является словосложением» [5, с. 163-164].

Тем не менее, аффиксация отличается от словосложения тем, что «один из компонентов лишен полноценного лексического содержания» [4, с. 9]. Но утрата этого лексического содержания является также фактом исторического развития языка. Еще М.В. Ломоносов указывал, что в языке слова создаются двумя путями – путем «производства и сложения» [7, с. 409]. Однако эти два способа еще недостаточно им разграничиваются. Так, М.В. Ломоносов к сложным словам относил и слово *порука* (производное, полученное путем аффиксации) и сложное слово *рукомоийник*.

Этой же точки зрения придерживался А.Х. Востоков, который в один ряд ставил такие слова, как *обозрю* и *лицезрние*» [3, с. 5].

Ф.И. Буслаев, вначале разделявший взгляды М.В. Ломоносова и А.Х. Востокова, впоследствии четко разграничил основосложение и аффиксацию.

Он писал, что «надобно отличать слова с приставками от настоящих сложных слов: последние состоят из сочетания знаменательных корней» [1, с. 89].

Одним из двух приемлемых способов словопроизводства в рамках ЭСГ является деривация, заключающая в себе все моменты морфологического словообразования, кроме образования сложных слов. Напомним, что другим продуктивным способом является морфологический способ образования слов.

При рассмотрении нашего материала на основании принципа ахронии мы пришли к выводу, что родство словосложения и аффиксации реально. Более того, грамматические исторические изменения, происходившие со знаменательными частями речи в процессе композиции (сложения) слов, становятся именно при «ахроническом» анализе видимыми. Как же в этом случае разрешить парадокс: симпликация = композиция?

Е.А. Василевская отмечает, что нередко «при грамматикализации одного из компонентов сложного слова наблюдается переход его из знаменательного в служебное. При этом иногда происходит затемнение первоначального значения слова, что приводит к изменению семантики последнего» [2, с. 23]. Так, например, в слове *прѣдреченный* генетическая связь приставки с существительным *перед* в семнадцатом веке в сознании говорящего и слушающего еще четко осознавалось, и поэтому слово *прѣдреченный* употреблялось в значении 'сказанный впереди', 'предсказанный'.

Что же означает термин «грамматикализация», употребленный Е.А. Василевской? Грамматикализация – это такая разновидность трансформации, при которой самостоятельная или служебная часть речи

становится частью слова (морфемой), дополняя его значение не только своим грамматическим, но и оттенком лексического значения.

Наличие значения у служебных морфем является результатом трансформации знаменательных / служебных частей речи в части слова (приставки, суффиксы, постфиксы). Отсюда – не только формообразующая, но и словообразовательная функция аффиксов. Кроме грамматического значения служебных частей слова есть еще и доля лексического значения, соотносящего слово в целом с его внутренней формой.

Процесс грамматикализации сопровождается семантический способ исторического словообразования, но не симпликацию и только отчасти композицию, а способ, находящийся на границе двух приведенных выше, поскольку он не представляет собой ни метафоризацию (метонимизацию), ни сращение (так как есть предположение, что большинство знаменательных частей речи сначала путем конверсии перешли в служебные, а потом уже произошло их объединение в пределах одного слова: *перед* (существительное) – *перед* (предлог) – *перед* (приставка), *прѣдобречь*; единственным образом сращения в данном случае может выступать модель глагол + возвратное местоимение *сА*). Исторически развиваясь, данный способ интерпретировался (благодаря грамматикализации) как морфологический. Затем закрепились на его базе определенная словообразовательная модель. Это произошло, вероятно, после утраты грамматикализованным словом своей самостоятельной функции (предлог + глагол – приставка + глагол; глагол + местоимение – глагол + постфикс; *об рѣкати – обрѣкати; оброковати сА – оброковаться* и т.п.). Следующими этапами развития явились в большинстве случаев опрощение, а затем – в комплексе с фонетическими изменениями – дэтимологизация (*от речи – отречь – отречь – отрок*).

Словом, очевидно, что грамматикализация является словообразовательным механизмом организации современных простых слов. Посредством акта грамматикализации слова, образованные исконно из нескольких единиц служебных / знаменательных частей речи, воспринимаются уже долгое время как простые производные.

С другой стороны, в пределах способа собственно сложения процесс грамматикализации не действовал. Это дает нам право предположить, что грамматикализации подвергались лишь слова служебных частей речи или же знаменательные слова, утратившие часть присутствующих их разрядов функций.

Слова, подвергшиеся процессу грамматикализации, включаются нами в исследуемое ЭСГ.

Существует два типа классификации слов, составляющих исследуемое ЭСГ по следующим признакам.

I. С точки зрения частеречной принадлежности грамматикализованного элемента можно выделить четыре разряда слов.

1. Слова с грамматикализованным элементом – исконно знаменательной частью речи: *речься* < *речи сА*, где *сА* является местоимением в старославянском языке.

2. Слова с грамматикализованным элементом – исконно знаменательной частью речи, пережившей конверсию на раннем этапе своего развития: *прѣдречь* < *перед* (предлог) *речи* < *перед* (существительное) *речи*.

3. Слова с грамматикализованным элементом – служебной частью речи: *наречь* < *на* (предлог) *речи*; *изречь* < *из* (предлог) *речи* и т.д.

4. Смешанный тип. Может быть проанализирован только с точки зрения системного состояния языка, поскольку одновременность грамматикализации конкретных элементов невозможна, по крайней мере в данном случае (при наличии данного материала): *отречься* < *от* (предлог) *речи сА* (местоимение) и т.д.

II. С точки зрения порядка расположения служебных морфем внутри слова.

1. Слова, в которых результатом грамматикализации являются префиксы: *прѣдречь*, *заречь*, *проречь*.

2. Слова, в которых результатом грамматикализации является постфикс:

а) суффикс: **геицьнь* (где элемент суффикса по происхождению является указательным местоимением);

в) постфикс: *обрѣкаться*, *отрѣкаться* и т.д.

Грамматикализация является также, наряду с другими факторами (фонетическим, лексическим и др.), источником лексикализации и транслексикализации.

Транслексикализация – процесс утверждения слова в языке как самостоятельной единицы посредством лексикализации его частей, деэтимологизации, грамматических, словообразовательных и фонетических изменений.

Например, лексема *оброк* «утверждалась» в системе в несколько этапов:

1. *Речи – обречь*:

1) грамматикализация предлога;

2) лексикализация приставки;

3) опрощение;

4) утверждение в языке (лексикализация всего слова).

2. *Обречь – оброк*: 1) действие морфологического способа словообразования:

а) грамматическое чередование;

б) его фонетическая оформленность;

2) лексикализация фонетики нового корня;

3) деэтимологизация;

4) утверждение в языке (транслексикализация) всего состава слова.

Очевидно, что в данном случае без действия процесса грамматикализации не было бы возможным утверждение в языке слова *обречь*, а затем и слова *оброк*.

Результатом граматикализации является создание аффиксов. Аффикс (от латинского *affixus* – ‘прикрепленный’) – ‘служебная морфема, минимальный строительный элемент языка, присоединяемый к корню слова в процессах морфологической деривации и служащий преобразованию корня в грамматических или словообразовательных целях; важнейшее средство выражения грамматических и словообразовательных значений; часть слова, противопоставленная корню и сосредоточивающая его грамматические и / или словообразовательные значения» [6, с. 59].

Как правило, аффиксами именуются служебные морфемы связанного типа, то есть не имеющие коррелятов в виде свободного употребленных слов; тем не менее критерий связанности не может рассматриваться как абсолютный показатель принадлежности морфемы к классу аффиксов. В отдельных языках мира довольно широко представлены частицы, выполняющие те же служебные функции и использующиеся в тех же целях, что и подлинные аффиксы; они строят такие же протяженные серии слов и нередко выступают как носители тех же значений, что и аффиксы, хотя, в отличие от последних, имеют параллельно им употребляющиеся самостоятельные слова с теми же значениями; ср. русские префиксы *до-* в «*добежать до школы*», *из-* в «*извлечь из земли*» и т.д. Единицы такого рода получили в словообразовании название полусуффиксов (этот класс элементов был впервые описан и выделен М.Д. Степановой), в морфологии – название относительно связанных морфем (Е.С. Кубрякова). В отличие от аффиксов, выступающих в качестве связанных морфем, полуаффиксы выступают как относительно связанные морфемы, ибо они имеют корреляты в виде предлогов, наречий или других служебных частиц, демонстрируют ряд дистрибутивных особенностей (вплоть до возможности свободного дистантного расположения морфемы относительно корня) и связаны лишь относительно «своей» (определенной) структурной модели.

Принадлежность аффиксов к классу либо связанных, либо относительно связанных морфем отражает генезис аффиксов и их происхождение из самостоятельных слов.

Другим источником для возникновения аффиксов оказываются явления, связанные с морфологическим переразложением слов (подвижностью морфологических единиц внутри слова), с вычленением повторяющихся отрезков в заимствованных словах, иногда с ложным этимологизированием состава слова и т.д.

Необходимо отметить, что полуаффиксы делятся на две основные группы. Это аффиксоиды и аффиксы, произошедшие из служебных частей речи.

Аффиксоиды – это служебные морфемы, которые подверглись грамматикализации в процессе развития языка; они берут свое начало в знаменательных частях речи. Примером могут служить слова *сверхсрочный*, *сверхурочный* и т.п. Слова данного типа представляют собой образования, генезис которых имел две ступени грамматикализации:

1. а) с- + верх-	б) с- + речи
<i>сверх</i>	<i>*сречи – срок – срочный</i>
2. <i>сверх-</i> + <i>срочный</i>	
<i>сверхсрочный</i>	

Итак, грамматикализация – явление, позволяющее определить акроническое состояние словообразования, а именно последовательность и значение словообразовательных шагов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Наука, 1968. – 512 с.
2. Василевская Е.А. Словообразование в русском языке. – М.: Учпедгиз, 1962. – 180 с.
3. Востоков А.Х. Русская грамматика. – СПб., 1858.
4. Григорьев В.П. Некоторые вопросы теории словообразования: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / МГУ. – М., 1955. – 29 с.
5. Зиндер Л.Р., Сокольская Т.В. Научная грамматика немецкого языка. – Л.: Учпедгиз, 1938. – 298 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.
7. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений: В 7 т. – М. – Л.: АН СССР, 1952.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається питання про словотвірне явище граматикалізації. Вирішується проблема відношення цього явища до певної категорії засобів словотвору. Визначаються ступені граматикалізації, а також класи граматикалізованих одиниць.

SUMMARY

The article is about the phenomenon of grammaticalization. The definition of grammaticalization is given and the problem of word-building means classification is decided. Stages of grammaticalization and classes of elements, which are grammaticalized, are defined.

СПОСОБЫ НОМИНАЦИИ В НАУЧНО-ГУМАНИТАРНОМ ТЕКСТЕ

Явление языковой номинации уже достаточно давно стало предметом исследования в лингвистической науке, в частности, в русистике. Различные проблемы номинации отражены за последние десятилетия в работах Н.Д. Аругюновой [1], В.Г. Гака, Е.С. Кубряковой [2], Ю.С. Степанова [3], В.Н. Телии [4] и др. Важная сторона проблематики номинации, которая имеет несомненное практическое значение – проблема точности обозначения (именования). Понятие точности номинации сопряжено с понятием эффективной коммуникации. Без точного отнесения языковых единиц к объектам обозначения (номинатам) взаимопонимание собеседников невозможно или затруднено. Однако разные виды коммуникации, как представляется, выдвигают на первый план различные аспекты и способы номинации. Процесс номинации развёртывается в них неодинаково. Следует отметить, что этот аспект проблем номинации не стал ещё предметом специального, детального изучения.

Особое значение номинация имеет для научной речи. Ведь правильное и точное обозначение исследуемых фрагментов реальности относится к сущности научного языка. Среди разновидностей научных текстов предметом нашего внимания в этой статье являются научно-гуманитарные тексты. Они вызывают интерес тем, что сочетают критерии строгой научности и определённую субъективность как в предмете изучения, так и в авторской мысли. Думается, что это обстоятельство усложняет номинацию.

Задача статьи – выделение и сопоставление способов номинации в конкретном научно-гуманитарном тексте. Для анализа взята работа выдающегося русского этнографа, историка и географа Льва Николаевича Гумилёва «Этногенез и биосфера Земли». Был принят во внимание весьма колоритный язык работ Л.Н. Гумилёва, ярко представляющий особенности научно-гуманитарной речи. В статье выделяются различные способы номинации, характерные для данного текста. Далее делается попытка обнаружить единые характеристики процесса номинации в текстах такого типа.

Номинацией называют «образование языковых единиц, характеризующихся номинативной функцией, т.е. служащих для называния и вычленения фрагментов действительности и формирования соответствующих понятий о них в форме слов, сочетаний слов, фразеологизмов и предложений» [5, с.336]. Основными средствами номинации являются лексемы, однако их фонд ограничен. Кроме того, лексемы (как имена нарицательные, так и собственные) обозначают класс пред-

метов (в пределе состоящий из одного предмета) и ограничены в возможности индивидуализировать обозначаемое. Множество фрагментов действительности остаются вне словаря. С другой стороны, использование дейктических средств индивидуализирует, но не конкретизирует номинат, не делает его уникальным (о различии индивидных и сингулярных имён – см. [3, с.89]).

Существуют, однако, способы уточнения номинатов, приемлемые для научной речи. Такими являются комбинации лексем, синтагмы, выражающие признаки номината – атрибутивные или подчинительные конструкции. Это могут быть слова и словосочетания с фиксированным, оговоренным значением, выделенные в особый разряд научных терминов. Для номинативной функции термина важное значение имеет способ его словообразования и, следовательно, внутренняя форма слова. Эффективным средством номинации вообще является семантическое отождествление, передача значения одних языковых единиц семантически отличными от них языковыми единицами – иносказание, метафора. Метафорические средства номинации более привычны в разговорной и художественной речи. Критериям научного языка метафоры в общем не соответствуют. Однако научно-гуманитарные тексты представляют в этом отношении особый случай.

Научно-гуманитарными мы называем совокупность текстов гуманитарных дисциплин, изучающих человека через продукты его социально-культурной деятельности. Невозможность математически точного знания о человеке и продуктах его творческой деятельности, заключённого в рамки двузначной логики, сообщает особую специфику научно-гуманитарным текстам. С одной стороны, они должны отвечать критериям научности. С другой стороны, предмет исследования в гуманитарных науках не поддаётся или весьма в слабой степени поддаётся формализации, а также квантификации. Такие свойства предмета исследования придают ему черты, сближающие его с художественной и разговорной речью. Это черты субъективизма – проявления личного авторского начала; коммуникативности – направленности на реципиента, учёта его знаний и мнений, мировоззренческих позиций, иногда душевных состояний; диалогизма.

Некоторая противоречивость требований строгой научности и влияния предмета исследования разрешается в относительно меньшей формализованности, меньшей точности в выражении тех или иных положений. Большую, чем в других науках, роль, наряду с “серьёзным тембром” высказываний, когда строение последних прямо соответствует смыслу высказываемого, играет в гуманитарных науках “парадоксальный тембр”, находящий выражение в коннотативно значимых сочетаниях слов и синтаксических конструкций, выражающих особое отношение автора к тому, о чём он пишет [6, с.20]. Научно-гуманитарные тексты часто содержат

значительный элемент нарративности наряду с дескриптивностью и аргументативностью [7, с.11–12]. Поэтому в них допустима некоторая образность, метафоричность, интуитивность изложения.

Применительно к процессам номинации эти особенности гуманитарных текстов выражаются в специфике образования и применения терминов, наличии разнообразных метафорических способов номинации. Для анализа этих особенностей обратимся к тексту работы Л.Н. Гумилёва «Этногенез и биосфера Земли».

Как правило, термины, используемые в тексте Л.Н. Гумилёва, образованы на производящей базе иноязычной лексики. Таковы слова *этнос*, *персистент* (с.118), *пассеизм* (с.122), *актуализм* (с.123), *футуризм* (с.125), *консорция* (с.133), *конвиксия* (с.133), *сукцессия* (с.229), *пассионарность* (с.318). Часто термины образуются автором через сложение иноязычных производящих основ. Особо продуктивной является лексема *этнос*. С её помощью образованы термины *этносфера* (с.61), *этнодинамика* (с.121), *этнопсихология* (с.122), *этногенез* (с.218), *этноландшафтный* (с.296). Некоторые сложные термины, видимо, являются результатом номинативного творчества автора, как например, *суперэтнос* (с.131), *субэтнос* (с.136), *псевдомусульмане* (с.146), *геобиохимия* (с.296), *субпассионарность* (с.346–347). Особым видом вторичной номинации является использование терминов как цитат, когда с помощью кавычек или контекста показывается либо, что термин не принадлежит автору, либо, что он именуется номинат так, как автору не свойственно. В этот разряд «отчуждённых» терминов попадают у Л.Н. Гумилёва «*прогресс*» (с.187), «*цивилизация*», «*язычники*», «*дикие народы*» (с.188), «*античность*» (с.199), «*географический детерминизм*» (с.212), «*социальная категория*» (с.219), «*естественные границы*», «*этническая интеграция*» (с.228), «*жизненное пространство*» (с.249). Значение этих терминов, таким образом, субъективируется. Номинатами становятся не столько предметы, сколько образы предметов в сознании исследователей или в общественном сознании.

Внутренняя форма терминов даёт предметно-образную основу номината, употребление термина ограничивает или расширяет эту основу. Например, термины *пассеизм*, *актуализм*, *футуризм* своей внутренней формой указывают на нечто в деятельности или состоянии человека, относящееся к прошлому, настоящему и будущему. В контексте, предложенном Л.Н. Гумилёвым, номинатами этих терминов оказывается ощущение времени разными людьми, в котором преобладает прошлое, настоящее или будущее. Происходит усложнение значений. Термин *ихтиофаги* (с.236) по своей внутренней форме относится к тем существам, которые питаются рыбой. Контекст ограничивает номинат первобытными людьми, основное занятие которых – рыболовство. Особенно тщательно разрабатывает Л.Н. Гумилёв центральный термин сво-

ей работы – *пассионарность*. Внутренняя форма этого термина – состояние страсти или свойство, связанное с ней, – постоянно уточняется от начала к концу текста. Сначала номинат именуется как *фактор X*, потом вводится слово *признак* (с.317) и лишь затем дается определение *пассионарности* (с.318) как внутреннего стремления к целенаправленной деятельности, которая представляется субъекту более ценной, чем жизнь. Некоторые термины, однако, автором не уточняются, их внутренняя форма достаточно «прозрачна», они ясны без уточнений. Таковы *этногенез*, *псевдомусульмане*, *геобиохимия*.

Достаточно часто в анализируемом тексте используется усложнённая номинация, когда определённый термин сопровождается семантически эквивалентными языковыми единицами. Так происходит, когда сам термин ничего не говорит читателю, когда он может пониматься неправильно, когда имеет разные употребления. Таким способом, например, в текст включается специфическая историческая лексика: *При первых султанах в Брусу стекались добровольцы – «газии»... Они составили конницу «спаги»... В XVI в. добавилась лёгкая конница – «акинджи»... (с.72-73); Турфанцы освоили подземную систему водоснабжения – кяризы... (с.88). Иногда усложнённая номинация вызвана неправильным, по мнению автора, привычным толкованием терминов: *Древней идеологией оседлых жителей этой страны был буддизм..., который назвать религией нельзя (с. 88-89); Такие именованья, как «китайцы» или «индусы», эквивалентны не «французам» или «немцам», а западноевропейцам в целом, ибо являются системами этносов... (с.84). Иногда усложнённая номинация включает термин и его уточнение: *Этот обычай, правильнее сказать – элемент этнического стереотипа поведения... (с.90). Причём, и термин, и его уточнение тут присутствуют необходимо, поскольку стереотип поведения внешне реализуется как обычай.***

Излюбленный Л.Н. Гумилёвым способ уточнения терминов состоит в их сопоставлении с некоторыми из близких или контрастных по значению языковых единиц. Частым приёмом является выделение термина из ряда близких, иногда синонимичных лексем: *история, историография (с.64); этнос, раса, популяция (с.77); корпорации, классы, сословия (с.107); история, хроника (с.167); завоевание, постепенное проникновение (с.249); этносы, коллективы животных (с.285). Иногда используются лексемы с дополняющими значениями: *состояния и процессы (с.94-95), техносфера, социосфера, географическая среда (с.222), антропогенный, гидрогенный (с.238), номинат здесь может выделяться через отрицание всех терминов, кроме одного: *Так какова же эта энергия, явно не электрическая, не механическая, не тепловая, не гравитационная?* (с.292). Встречается у Л.Н. Гумилёва также способ номинации через противопоставление терминов: *Слово «Ки-***

тай» таксономически соответствует таким понятиям, как «Европа» или «Левант» (Ближний Восток), а не таким, как «Франция» или «Болгария» (с.254). Иногда противопоставление дополняется атрибуцией противоположного определения номинату: *миграция – подлинная миграция* (с.86). Ещё один приём номинации – перечисленные терминов, частично выражающих номинат и отделение имени номината от них: *пассионарность – властолюбие, жажда деятельности, гордость* (с.321-323), *подвиги, преступления, творчество, разрушение, исключая только равнодушие* (с.347).

Таким образом, сочетаемые с данной языковые единицы становятся дополнительными средствами номинации. Основой сравнения являются общие качества предметов, однако не все их качества – общие. Поэтому при такой номинации происходит сужение именуемого ряда качеств, индивидуализация номината. С другой стороны, обозначается то, что не принадлежит номинату, следовательно, ему принадлежат противоположные качества. Такая номинация позволяет использовать в принципе неограниченное множество имён других предметов при обозначении данного. Создаются предпосылки метафорического переноса качеств. (Например: *Этнос – популяция, только не животных, а людей*). При этом в сфере именования не только объективные качества номината, но и представления о нём автора, и ход его мысли.

Язык Л.Н. Гумилёва чрезвычайно метафоричен. Первый источник метафор – единство разных областей научного знания (идея такого единства очевидно проявляется у автора «Этногенеза и биосферы Земли»). Результатом обращения к этому источнику являются метафоры, которые мы назовём терминологическими. В них осуществляется перенос терминов из одной науки в другую, использование терминов одной научной области как метафор в другой. В тексте Л.Н. Гумилёва присутствуют целые моделирующие системы, особенно часто – из естественных наук: физики, биологии, химии, геологии. К физическим метафорам можно отнести следующие: *интерференция* (с.71), *терминологический вакуум* (с.110), *второй закон Ньютона* (с.116), *анигиляция* (с.116), *инерционный процесс* (с.117), *вектор деятельности* (с.123), *вес* (с.128), *инерция системы* (с.146), *сила, ускорение* (с.295), *работа, энергия* (с.296), *движение вращательное и колебательное* (с.305). Иногда используются развёрнутые метафоры, которые можно рассматривать как отрывки физических текстов: *Если уподобить этнос физическому телу, на которое действует несколько сил, то тогда сумма этих сил будет векторной... Если убрать четыре составляющие..., то тело получит большее ускорение...* (с.334). Достаточно часто встречаются метафоры с биологической основой: *отпочковываться* (с.169), *симбиоз этносов* (с.170), *ствол культуры* (с.197), *этнос-паразит* (с.258), *этническая регенерация* (с.260). Процессы и явления, изучаемые естественными на-

уками, более наглядны (мы можем представить перемещение, действие силы, даже физическую энергию можно ощутить). С другой стороны, физические и другие естественнонаучные термины имеют вполне определённое содержание, чёткие границы, могут быть распознаны. Отсюда их удобство для моделирования очень сложных и многозначных явлений этнологии. Терминологические метафоры, конечно, упрощают содержание номината (потому что и метафоры), но и конкретизируют его в модели, в наглядном образце.

Другой источник метафор – разговорная лексика, отражающая бытовые реалии, качества и процессы окружающей действительности. Многочисленны в анализируемом тексте процессуальные метафоры, представленные именами материальных, наглядных процессов и действий. Таковы *рассасывание, дробление* (с.111), *слияние этносов, монолитность* (с.137), *вспышки, затухание* (с.204), *наскоки на ландшафт* (с.224), *размытые границы* (с.259), *ломаться, разваливаться* (с.262), *этнический взрыв* (с.269), *толчки* (с.271), *расплескать пассионарность* (с.328), *внешние удары* (с.342), *перегрев* (с.344). Эти метафоры связаны с обозначением перемещений, физического воздействия, температурных изменений, оптических явлений. Имеются метафоры, связанные с человеческой психологией, состояниями и деятельностью: *Турция – больной человек* (с.114), *отвоевание у воды* (с.233), *народ надорвался* (с.263). Появляются и развёрнутые метафоры такого плана, очевидно, навеянные автору исторической традицией аллегорий и символов: *война – охота* (с.133), *суперэтнос – дворец с кариагидами* (с.141). Иногда метафорами становятся довольно причудливые фантазии автора: *зоны начал этногенезов – как будто кто-то хлещет плетью шар земной, а к рубцу приливает кровь – и он воспаляется* (с.262); *если уподобить социальный и биологический аспекты сторонам монеты – орлу и решке, то эта энергия и её проявления будут самим металлом, на котором отпечатаны те и другие фигуры* (с.280). Все эти метафоры весьма экспрессивны, очень наглядны и апеллируют к чувственным образам реципиента. В то же время они связаны с жизнью людей и находятся в континууме тех явлений, которые описывает автор.

Весьма характерный для Л.Н. Гумилёва приём – обозначать целое через его частные проявления. Частные явления или отдельные персонажи выступают в качестве символов, именующих нечто общее. Примеры номинативных символов в анализируемом тексте: *древние авторы – Геродот и Рашид-ад-Дин* (с.204), *пассионарии – Колумб и Магеллан, Эварист Гауа и Анри Пуанкаре, Рембрандт и Ван Гог* (с.299), *римляне эпохи Принципата и римляне эпохи Мария и Суллы* (с.327). Таковую номинацию можно назвать символической. Она выделяет номинат через его наиболее известные или яркие качества, присутствующие в некотором прототипическом образе.

Подводя итоги, заметим, что в научно-гуманитарном тексте (как свидетельствует работа «Этногенез и биосфера Земли») средства номинации направлены на выполнение общей научной задачи – точно отражения действительности, её связей и закономерностей. Однако специфика гуманитарных наук требует особых средств номинации, которые сближают научную речь с художественной и разговорной.

Прежде всего, для номинации в гуманитарных текстах характерна повышенная индивидуализированность терминологии, которой часто приходится именовать единичные, уникальные предметы и явления. Отсюда в номинации часто выделяются эталонные, прототипические качества, что позволяет использовать символы, усложнённые, описательные термины, метафоры. В процессе номинации возрастает роль субъективного выбора автором средств номинации. В связи с этим следует указать на большее разнообразие средств номинации в гуманитарных текстах, сравнительно с точными науками. Необходимость максимально точного, приемлемого с точки зрения научной достоверности наименования весьма сложных, многозначных, субъективно воспринимаемых предметов и явлений предопределяет широкий выбор средств номинации, в том числе таких нетривиальных для научной речи, как образные, почти художественные метафоры.

ИСТОЧНИК

Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1997.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999.
2. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
3. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981.
4. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
6. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса: Обл. упр. по печати, 1991. – 122 с.
7. Богданов В.В. Текст и текстовое общение. – СПб., 1993.
8. Языковая номинация. I-II. – М.: Наука, 1977.
9. Способы номинации в современном русском языке. – М., 1982.
10. Чаковская М.С. Взаимодействие стилей научной и художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1990. – 159 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена виділенню та зіставленню способів намінації у науково-гуманітарному тексті. Особлива увага приділяється ролі суб'єктивного вибору автора в процесі номінації та зростанню індивідуалізованості термінології, що наближає наукове мовлення в галузі гуманітарних наук до художнього та розмовного стилів.

SUMMARY

The article presents an attempt to distinguish and compare means of nomination in the humanitarian scientific text. Special regard is given to the role of the author's subjective choice in the process of nomination and to the increase in individualised terminology that brings scientific communication in the humanitarian sphere nearer to the belles-lettres and the conversational style.

*В. С. Луговий
(Горлівка)*

УДК 801.001.4

**СИНОНИМИ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Сучасна українська мова (СУМ) формувалась та розвивалась протягом багатьох віків і її словниковий фонд створювався поступово, не тільки за рахунок внутрішніх джерел збагачення української лексики, виникнення суто українських новотворів, але й шляхом запозичення багатьох слів із провідних європейських мов, насамперед із германських (англійська) та романських (французька). Ці запозичення проникали в СУМ у різні історичні епохи, різними шляхами, і перші англо-французькі запозичення проникли ще в лексику старослов'янської мови, а з неї відповідно в лексику української мови, що формувалася. Деякі іншомовні слова були запозичені українською мовою безпосередньо в процесі прямих контактів українського народу з тим чи іншим європейським народом, але в лексичну систему СУМ проникли багато іншомовних лексем, які запозичувались опосередковано, через мову-посередник. Більше всього в СУМ проникло іншомовних слів класичного (греко-латинського) походження, особливо в період становлення СУМ, але в XVII-XX ст. все більше слів англо-французького

походження проникають та асимілюються в лексиці СУМ. І серед них не тільки слова, які відображають нові явища у сфері політики, економіки, культури та мистецтва, а й слова, які є близькими за значеннями суто українським лексемам, тобто англо-французькі синонімічні запозичення, про які піде далі мова в нашій статті.

Актуальність проведеного дослідження полягає у виявленні рівнів асиміляції синонімів англо-американського походження в лексиці СУМ.

Головною метою статті є виявлення сфер людської діяльності, в які проникають англо-французькі синоніми.

Об'єктом дослідження є англо-французькі синоніми, виявлені шляхом суцільної вибірки із сучасних українських словникових джерел.

У даній статті розв'язуються такі конкретні завдання:

- 1) уточнення формально-семантичних характеристик синонімів французького походження;
- 2) виявлення рівня адаптації французьких синонімів в лексиці СУМ;
- 3) ідентифікація основних тематичних полів вживання англо-американських синонімів;
- 4) уточнення формально-семантичних характеристик англо-американських синонімів та рівня їх адаптації в лексиці СУМ.

Процес запозичення іншомовних слів безпосередньо пов'язаний із проблемою синонімії, її еволюцією в лексичній системі СУМ. Слід зазначити, що феномен синонімії є однією з дискусійних проблем в сучасному мовознавстві, оскільки вона, на думку С.Г. Бережана, представляє “реальное свойство всех языков, которое проявляется в том, что каждое означающее может выполнять несколько функций, а каждое означаемое может быть выражено различными лексическими единицами” [1, с.8]. Проблему синонімії плідно розробляли в останні роки такі мовознавці як Ю.Д. Апресян, І.В. Арнольд, С.Г. Бережан, В.А. Звегинцев, Ж.П. Соколовська, А.А. Брагіна, і їх дослідження даної лексичної серії були направлені на виявлення критеріїв синонімічних відносин, диференціації синонімів в різних стильових системах, а також на вивчення ролі та місця іншомовних запозичень – синонімів в синонімічних серіях мови-рецептора. Переважна більшість лінгвістів характеризує синонімію як один із проявів парадигматичних відношень у мові А.А. Брагіна відносить до класу синонімів “разные слова, близкие или тождественные по значению, выражающие одно понятие” [2, с.6-7]. Дана дефініція вказує на одну досить важливу рису синонімів – схожість значень. На думку провідних лексикологів, ця риса – тотожність або близькість значень слів – є основою синонімічності лексичних одиниць (ЛЮ).

А видагний російський лінгвіст Д.Н. Шмельов додає ще одну ознаку, яку повинні мати ЛЮ, щоб стати синонімами, а саме “способность обозначать один предмет, взаимозаменяемость в контексте” [7, с.334]. О.М. Меднікова, узагальнюючи досвід своїх колег у сфері лексичної синонімії, визна-

чає такі критерії ідентифікації синонімів “общность номинации; предметно-понятийная соотносительность; совпадение сочетаемости или идентичность формул дистрибуции” [5, с.80]. С.Г. Бережан пропонує вважати основою синонімії, її критерієм в парадигматиці “совпадение составных элементов смысловой структуры слова, совмещенное с совпадением категориального грамматического значения” [1, с.35]. Але при цьому не слід забувати і про багато-значність ЛЮ, оскільки лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) багатозначного слова є складовою синонімічних рядів, окремі значення (відтінки значень) багатозначних ЛЮ, основи загальноживаної лексики, стають синонімічними в контексті. Тобто, в синонімічний ряд входять ЛЮ “не во всем своем семантическом единстве, а только в том значении, которое оказывается семантически связанным с другими, составляющими данный ряд и имеющими в нем определенное значение” [5, с.80]. Функціонуючи реально в мовленні, слово всякий раз виступає в одному із своїх ЛСВ, що сприяє передачі поняття синонімії у всій повноті, здійсненню зв'язку з іншими лексико-семантичними групами слів, як суто українського походження, так і запозиченими з інших європейських мов, в даному випадку із французької та англійської мов.

Аналіз оригінальних словникових першоджерел СУМ дозволив нам виявити в них більше 1000 іншомовних запозичень, серед яких значне місце займають синоніми англо-американського та французького походження, а саме 600 ЛЮ.

Завдяки глобалізації економічних, політичних та культурних процесів, посиленню інтеграційних процесів як в Європі, так і в усьому світі, впливу масмедіа і мультимедіа, художньої літератури, словниковий склад СУМ щорічно поповнюється все новою та новою запозиченою лексикою, в тому числі і синонімічними еквівалентами в середньому на 25-30 ЛЮ, в основному англо-саксонського походження, яка поступово асимілюється в українській мові завдяки дериваційним та семантичним процесам.

Розглянемо спочатку генезис синонімів французького походження, а також сфери людської професійної діяльності, куди вони частіше всього проникали. Слід зазначити той факт, що французька лексика, в тому числі і синонімічна, почала проникати в українську мову опосередковано; через мову-посередник, якою на той час, у другій половині XVII ст., була російська мова. Запозичення французьких слів було пов'язане, в першу чергу, з експансією передових політичних та демократичних ідей, нових напрямків мистецтва, літератури. Але одночасно в мові еліти, бомонду як російського, так і українського стало модним розмовляти тільки на французькій мові, українське дворянство сліпо імітувало звичаї та порядки французького двору. Все це призвело до того, що певна кількість зайвих, непотрібних слів проникла із французької мови в молоду українську. Вони стали з часом архаїчними, тобто вийшли з активного вжитку, наприклад,

'конф'янс = довіра, *азремент* = задоволення'. Аналіз тематичної дистрибуції французьких ЛЮ-синонімів дозволяє нам їх розподілити за наступними лексико-тематичними групами (ЛТГ):

1) синоніми, номінатори явищ соціально-політичного напрямку:

'фр. *прем'єр-міністр* = укр. *перший міністр*';

'фр. *аташе* = укр. *консультант*';

'фр. *комюніке* = укр. *урядове повідомлення*';

'фр. *дебати* = укр. *обговорення, полеміка*';

'фр. *абсолютизм* = укр. *самодержавство*';

'фр. *саботаж* = укр. *навмисний зрив*';

2) синоніми, які характеризують сферу мистецтва:

'фр. *афіша* = укр. *оголошення, плакат*';

'фр. *актор* = *артист*';

'фр. *суфлер* = укр. *підкажчик*';

'фр. *ампула* = укр. *характер роботи, роль*';

'фр. *ескіз* = укр. *малюнок*';

3) синоніми, які відносяться до науково-технічної термінології:

'фр. *екіпаж* = укр. *карета*';

'фр. *шосе* = укр. *дорога, шлях*';

'фр. *матеріал* = укр. *сировина*';

4) синоніми, які відображають явища повсякденного життя:

'фр. *блуза* = укр. *сорочка*';

'фр. *ридикюль* = укр. *жіноча сумочка*';

'фр. *велюр* = укр. *оксамит*';

'фр. *конфітюр* = укр. *варення*';

5) синоніми, які відносяться до сфери військової термінології:

'фр. *команда* = укр. *наказ*';

'фр. *атака* = укр. *напад*';

'фр. *кавалерія* = укр. *кіннота*';

'фр. *баталія* = укр. *бій*'.

Всі іншомовні слова, запозичені українською мовою, підпадають під дію її внутрішніх законів: деякі з французьких синонімічних ЛЮ уже давно асимілювались, називають досить поширені явища і мають високу частотність вживання, тобто повністю адаптувались в СУМ і навіть не сприймаються її носіями як іншомовні лексеми, такі як '*санкція* = дозвіл, схвалення; *гвардія* = військова охорона; *інтуїція* = передчуття; *журналіст* = газетяр'. На основі цих та багатьох інших французьких синонімів були утворені морфологічні деривати за допомогою різних українських афіксів, напр. '*санкція* – *санкціонувати*; *гвардія* – *гвардійський*; *інтуїція* – *інтуїтивний*; *журналіст* – *журналістика* – *журналістський*'.

Що стосується структурних характеристик французьких синонімів, то вони в основному представлені простими одно-/ двокореневими слова-

ми, хоча трапляються і складні слова. Це пояснюється тим, що запозичення, які проникають в ту чи іншу європейську мову, спочатку отримують статус іншомовного (зовнішнього) неологізму, тобто запозичення, яке є ще чужорідним для лексичної системи мови-приймача. Це слово в даній мові проходить спочатку стадію адаптації до її мовних законів і коли це слово за допомогою словотвірних формантів утворює нове похідне слово, тоді відбувається наступна стадія, стадія його морфологічної адаптації в мові-приймачі, воно входить органічно в склад загальноновживаної, активної лексики, знаходить собі відповідний український синонім завдяки калькуванню або перекладу. Труднощі оперування із композитами полягають в тому, що потрібно знайти дві складових, тобто складові компоненти композиту в українській мові і цей процес має ускладнений характер, що призводить до часткової асиміляції, навіть зникнення даного композиту з лексичної системи СУМ. Ті композити, які в ній залишаються, частіше всього утворюють кальки або напівкальки, які займають стале місце в мові, а самі композити іноді зникають, напр. 'wagon-restaurant (англо-французький гібрид) – вагон-ресторан'; 'cache-nez – кашне, шарф' залишились в СУМ, навіть дали синоніми, а слова 'aïrogare – аеровокзал'; 'court-métrage – короткометражний' були витіснені кальками.

Що стосується морфологічної приналежності французьких синонімів, які проникають в СУМ, то більше 70% з них є іменниками: 'adent = прихильник, сторонник', 'ambassade = посольство', 'tolerantність = терпимість', 'kamion = вантажівка'. Цілком закономірно, що проходячи стадію морфологічної асиміляції в СУМ, вони втрачають категорію детермінації (артиклі, флексії), характерну для аналітичної французької мови і французькі флексії замінюються власне українськими. Так, для французьких синонімічних запозичень із суфіксом 'ation' характерна субституція українським суфіксом 'ція': 'action – акція = дія', 'coopération – кооперація = співробітництво', а французькі синоніми із суфіксами 'ance', 'ence' кореспондують українські кальки із суфіксом 'ість': 'tolérance – толерантність = терпимість'. Інші субстантивні синоніми, асимілюючись в СУМ, набувають інших, характерних для них флексій, напр. 'couronne – корона = вінець', 'hasard – азарт = запал, завзятість'. Але слова, пов'язані із вузькоспеціального соціальною групою населення, або із вузькоспеціальним професійним вживанням, (терміни, професіоналізми) при адаптації в СУМ зберігають формальні ознаки, властиві французькій мові, тобто транслітеруються 'assurî – асуре = друкарська лінійка', 'entresol – антресоль = настил, підповерху будинку', 'jury – журі = група спеціалістів на конкурсах'.

Завдяки активним дериваційним процесам, які відбуваються в СУМ, французькі іменники часто стають похідними для утворення прикметників та дієслів: 'aplodismenti = оплески'! дієсл. аплодув-ати = плескати', 'евакуація = вивезення'! дієсл. евакуюв-ати'! прикм. евакуйов-

аний' іменник *евакуа-тор* (технічний термін)', 'окупант = завойовник, загарбник'! дієсл. *окупув-ати*! прикм. *окупов-аний*'. Крім іменників-синонімів, СУМ запозичує, але в значно меншій кількості, дієслова – 7-8%, прикметники -3% від загальної кількості французьких синонімів сучасної французької мови (СФМ): '*маневрувати* = *лавірувати*, *викручуватися*'; '*трансформувати* = *перетворювати*'; '*активний* = *діяльний*'; '*толерантний* = *терпимий*'; '*офіційний* = *діловий*'. Інші частини мови – прислівники, числівники, займенники практично не проникають в СУМ, оскільки вони утворюються в СФМ за певними мовними законами, не властивими для мови-приймача. Крім того, треба зазначити такий факт, що в СУМ прислівники, займенники і числівники з'явилися ще в епоху старослов'янської мови і на даний момент вони представляють закінчену лексично-граматичну систему.

Аналіз семантичної структури французьких синонімів дозволяє нам зробити висновок, що серед них превалюють однозначні слова-терміни, які проникають в найголовніші сфери людської діяльності при їх запозиченні та асиміляції в СУМ є дуже важливим зберегти їх первісне, етимологічне значення, щоб уникнути двоякого тлумачення понять та суджень в терміносистемах мови-приймача. Якщо слово є полісемантичним, то із його значень, як правило, вибирається те, яке є найбільш близьким до певної сфери його вживання. При проникненні в мову однієї форми слова, якому відповідають два і більше значень, відбувається процес детермінологізації запозиченого слова. Дане явище може мати місце, коли слово-термін потрапляє в сферу загальноновживаної лексики, де відбувається процес розширення його вузькоспеціального значення. Саме тому в СУМ спостерігається тенденція до запозичення моносемантичних слів-термінів або професіоналізмів, напр. '*акт* = *подія, вчинок*'; '*гарантія* = *запорука*'; '*конвенція* = *угода*'; '*комерціалізація* = *продаж*'.

Аналіз рівня асиміляції французьких ЛО-синонімів в діяхронічному зрізі свідчить про те, що основна маса французьких синонімів проникла в українську мову в XVII-XX ст., вони фонетично, морфологічно та семантично повністю адаптувалися в мові-приймачі і є власне запозиченими словами. Ці синоніми широко вживаються в сфері повсякденного спілкування '*оригінальний* = *справжній*'; '*автентичний* = *достовірний*'; '*монумент* = *пам'ятник*'; '*магазин* = *крамниця*'. Ті французькі слова, які проникли в СУМ за останні 25–30 років, є в основному термінами, складовою частиною молодіжного жаргону, ділового мовлення, тобто вони є словами-екзотами або ксенізмами (гр. *хепос* - чужий), напр. '*бутік* = *магазин* = *крамниця*'; '*волонтер* = *доброволець*'; '*партиціпіант* = *учасник*'; '*іновурація* = *коронація, приведення до присяги*'; '*опінія* = *думка, точка зору*'; '*інсталувати* = *установлювати*'.

Перейдемо тепер до дослідження ролі і місця англо-саксонських синонімів в лексичній системі СУМ.

Англійські слова почали проникати в українську мову опосередковано, ще в XIX ст. завдяки російській мові, і цей процес значно зріс після набуття Україною незалежності. Американські варіанти класичної англійської мови стали проникати в СУМ у другій половині XX ст. І вони безпосередньо проникають в її лексику, постійно збагачуючи всі сфери вживання СУМ. Англо-американські запозичення об'єднуються під загальною назвою "англіцизми", визначаючись нами як "общепотребительные и терминологические заимствования, проникшие из языка Англии и Америки в украинский язык, независимо от их происхождения". Англіцизми існують не ізольовано в СУМ, а є органічною складовою її лексико-семантичної системи, і вони постійно поповнюють чинну мережу семантичних зв'язків та зносин між ЛТГ, утвореними споконвічною лексикою. Наслідком цього є можливість тематичного розподілу неангліцизмів за певним ЛТГ:

1) науково-технічна сфера: 'грейдер, скрепер = землерийна машина'; 'спринглер = насадка, водорозбризкувач';

2) політика: 'мітинг = збори'; 'клуб = організація'; 'спікер = голова'; 'імідж = образ';

3) спорт: 'спринтер = бігун, плавець'; 'нокаут = сильний удар';

4) мореплавання, військова справа: 'траулер, сейнер = риболовецьке судно'; 'снайпер = стрілець'; 'командос = диверсант';

5) економіка, фінанси: 'трест = об'єднання'; 'корпорація = фірма, товариство'; 'дивіденди = прибутки'; 'котирувати = оцінювати';

6) слова повсякденного вжитку: 'плед = покривало'; 'котедж = будинок'; 'гамбургер = бутерброд з м'ясом'.

Англо-американські запозичення, як і французькі, підкоряються внутрішнім законам СУМ, вони вживаються без детермінативів (артиклів) і форма англійського слова, чужа для української мови, замінюється такою, яка характерна для неї, напр. 'sponsor = спонсор = меценат', 'racket = рекет = здириство', 'consulting = консалтинг = консультатія', 'arbiter = арбітр = суддя'.

Основну масу англо-американських синонімів (ААС) складають в морфологічному відношенні іменники – 80% від усіх ААС, для яких характерна висока дериваційна активність при утворенні похідних прикметників та дієслів за допомогою відповідних українських суфіксів, напр. 'потенціал = можливості – потенційний', 'контакт = відносини – контакт-увати – контакт-ний', 'лідер = керівник, провідник – лідир-увати'. Дієслова і прикметники також асимілюються в СУМ, але в процентному відношенні вони складаються відповідно 13% і 7% від усієї кількості запозичених слів. Від дієслів також утворюються похідні слова – іменники, але цей дериваційний процес має нерегулярний характер на відміну від утворення похідних слів від запозичених іменників, напр. 'студіювати = вивчати'; 'публікувати = друкувати'; 'модерний = сучасний'; 'лібераль-

ний = *вільнодумний*'. В СУМ немає також запозичених англійських прислівників, числівників, займенників, оскільки формування цих частин мови, як вже говорилося вище, відбувалось ще у старослов'янській мові.

За своїми формально-структурними характеристиками англіцизми можуть бути як простими, так і складними словами, але останні проникали в СУМ досить рідко – 20%. Прості слова набагато легше адаптуються в мові-приймачі, ніж похідні та складні слова, від них легко утворити нові похідні слова за допомогою системи українських афіксів, вони частіше всього проникають в систему загальнонавчаної лексики. Складні слова рідко асимілюються в СУМ в силу особливої графічної побудови, вони часто являються словами-екзотами, відображаючи сторонні для нас реалії як англійського, так і американського народів і відповідно залишаються в окремих терміносистемах СУМ, мають вузькопрофесійне вживання, напр. *'кіднепінг = викрадення дітей*', *'прес-реліз = огляд преси*', *'наблік-рейшинг = міжнародні відносини*', *'гелікоптер = гвинтокрил*'.

За своїми семантичними характеристиками неангліцизми є в основному моносемантичними, до них легко підібрати відповідний український синонім. Цей феномен також пояснюється сферою людської діяльності мови-передавача, оскільки в ній ці слова частіше всього є професіоналізмами або термінами. НТР, стрімкий розвиток комп'ютерних та інформаційних технологій, поява нових механізмів і технологічних процесів призводить до зростання ролі та місця термінології і запозичених термінів в СУМ. Запозичення, які трапляються в розмовному мовленні, пояснюються певною модою, снобізмом, поширенням американського способу життя серед української молоді, смаками і стилістичними новаторськими прийомами окремих українських письменників-модерністів. Такі запозичення задовольняють комунікативні потреби на певному історичному етапі, а потім вони повністю зникають із мовного вжитку, або виходять із активного вживання в СУМ. Запозичені терміни більш довговічні в мові-приймачі, оскільки їх запозичення зв'язане з розвитком людства, глобалізацією всіх процесів, в тому числі і технічних, які відбуваються на нашій планеті.

Слід враховувати також зростаюче значення таких чинників, як наявність економічних, науково-технічних, культурних загальносвітових контактів; пріоритет держави в галузі економіки та високих технологій, рівень розвитку сучасних засобів комунікації, імідж англійської мови на Україні, вивчення її експансії в системі середньої і вищої освіти, а також нагальна необхідність міжнародної стандартизації і уніфікації термінології, що й призводить до домінанти моносемантичних слів – англо-американських термінів в лексиці СУМ: *'бріфінг = інструктаж*', *'тендер = заява, пропозиція*', *'трани = кредитна лінія*', *'трафік = торгівля*', *'трансферт = переказ грошей*', *'трансфер = перехід гравця*', *'саміт = зустріч на вищому рівні*'.

Таким чином, можна резюмувати, що французькі запозичення почали проникати в молоду українську мову ще в XVII ст. І серед них тропляються досить багато слів, яким в лексиці СУМ кореспондують суто українські синонімічні еквіваленти. Аналіз їх сфер вживання свідчить, що вони підрозділяються на синоніми – терміни і нетерміни. За своїми формально-семантичними характеристиками ці синоніми є простими моносемантичними словами, а за приналежністю до тієї чи іншої частини мови серед них домінують субстантивні синоніми. За рівнем асиміляції в мові-приймачі вони є повністю асимільованими, тобто власне запозиченнями.

На сучасному етапі розвитку української мови, англо-саксонські запозичення широко представлені в її лексиконі, особливо в таких терміносистемах, які відображають політико-економічні, науково-технічні новачі в житті українського суспільства. Важливою і довгочасною на наш погляд тенденцією є процес елімінації французьких синонімів і їх поступова заміна на англо-американські, що безумовно пов'язане із глобальним поширенням англійської мови в епоху інтернаціоналізації всіх світових процесів, в тому числі і лінгвістичних.

Аналіз рівня асимільованості англо-американських синонімів в СУМ свідчить красномовно про те, що основну їх масу представляють ксенізми, тобто вузькоспеціальні терміни, напр. *'дебітор = боржник'*, *'аудит = перевірка'*, *'тренінг = тренування, підготовка'*, *'шопінг = покупка'*. Власне запозичень серед неоангліцизмів досить мало, оскільки в діяхронічному зрізі проникнення та асиміляція англо-американських запозичень в українській мові почалось зовсім недавно і запозичені ЛО ще не пройшли повну адаптацію (фонетичну, граматичну, семантичну) в СУМ і не стали невід'ємною складовою її активної лексики: *'естеблїшмент = еліта'*, *'хаус = приміщення'*, *'маркет = магазин'*.

Більшість із представлених англо-французьких синонімів є за своїми стилістичними ознаками ідеографічними синонімами і в процесі адаптації в СУМ кальки частіше використовуються, ніж власне запозичення у загальноживаній лексиці, оскільки вони "шире за значенням и употреблением нежели соответствующие оригиналы" [4, с.10]. Тобто обидва синоніми (рідний та запозичений) існують одночасно, але вживаються в різних стильових системах: рідне слово є загальноживаним, воно вживається у сфері побутової лексики, а запозичене в різних терміносистемах, напр. *'фр. каміон = укр. вантажівка'*, перший синонім вживається у газетно-публіцистичному стилі, мові масмедіа, а другий у сфері побутової лексики. Ідеографічні синоніми роблять нашу думку точнішою, яснішою, детальнішою, більш конкретною.

М.К. Брагіна, Х.Л. Матвіїшин, детально вивчаючи проблему проникнення англо-американських синонімів в лексичну систему сучасної французької мови, вказують на основні причини їх недостатнього закріплення у синонімічних серіях СФМ: відсутність сталих традицій у вживанні ААС;

певна їх ізольованість у мові; відсутність на перших порах словотвірних зв'язків [3, с.83]. Ми вважаємо, що на проникнення і подальшу асиміляцію англо-французьких синонімів впливають не тільки лінгвістичні, а й екстралінгвістичні чинники, одним з яких є зниження престижу французької мови як метамови, особливо в таких сферах як засоби комунікації та бізнес.

Отримані теоретичні висновки та узагальнення не дозволяють нам говорити про повне вирішення даної проблеми лексичної семантики, оскільки досить актуальним є вивчення цієї проблеми порівняльної лексикології в діахронічному аспекті, особливо пошук та класифікація головних шляхів проникнення англо-американських та французьких синонімів спочатку в російську мову, а потім в українську, а також вивчення всіх типів адаптацій, яких вони зазнають, потрапляючи в СУМ. У синхронії певний теоретичний інтерес представляє дослідження орфографічних змін, які відбуваються з ними при потраплянні в лексику СУМ. Аналіз дериваційної активності, а також семантичної еволюції французьких та англо-американських синонімів в лексиці мови-приймача, їх стилістична дистрибуція серед українських синонімічних рядів, ось далеко не повний перелік проблем, які було б доцільно розглянути в майбутньому як на терені порівняльної лексикології, так і порівняльної стилістики української (французької, англійської) мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 42 с.
2. Брагина А.А. Синонимия в литературном языке. – М., 1986. – 56 с.
3. Брагина М.К., Матвішин Х.Л. Синоніми англо-американського походження в лексичній системі сучасної французької мови // Іноземна філологія. – Львів, 1978. – № 51. – С. 79-84.
4. Матвеев А.Я. Латинские лексические кальки в немецком языке. – Львов: АКД, 1966. – 16 с.
5. Медникова Е.М. Значение слова и методы его описания. – М., 1974. – 204 с.
6. Пархоменко О.П. Словник синонімів української мови. – К.: Освіта, 1995. – 428 с.
7. Шмельов Д.Н. Современный русский язык. – М., 1977.
8. Gilbert P. Dictionnaire des mots nouveaux. – P. : Hachette-tchou, 1971. – 512 p.

АННОТАЦІЯ

В статье исследуются синонимы англо-французского происхождения в составе лексики современного украинского языка. Устанавливаются их формально-семантические характеристики, особенности фун-

кционирования в синонимических сериях. Осуществляется дистрибуция англо-французских синонимов по основным сферам профессиональной деятельности людей. Уточняется также их стилистический статус, способность к словообразовательным и семантическим связям, уровень ассимиляции в языке-рецепторе.

SUMMARY

The article deals with the synonyms of English and French origin in the lexical structure of the modern Ukrainian language. Their formal semantic characteristics, the peculiarities of their functioning in the synonymous series have been established. The distribution of the English and French synonyms according to the main spheres of the people's professional activity has been carried out. Their stylistic status, ability to word-formative and semantic links, the level of assimilation in the Ukrainian language have been specified.

*Г.О. Васильєва
(Горлівка)*

УДК 81'373.45.133.1

ЕТАПИ ЗАПОЗИЧЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ МОВАМИ

При вивченні іншомовних лексичних надходжень серйозну увагу привертає питання етапів найактивнішого входження запозичень. Проблема періодизації французьких запозичень в українській та російській мовах постає **актуальною**, оскільки, всупереч інтересу лінгвістичної думки до її розв'язання, немає одностайності у вирішенні означеного питання.

Сам термін „запозичення” вживають у мовознавстві в двох значеннях: у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні термін „запозичення” розглядають у зв'язку з теорією мовних контактів, взаємодією мовних систем як один із шляхів збагачення словникового складу мови. Таке розуміння терміна знаходимо в працях І.О. Бодуена де Куртене, Л. Блумфільда, Е. Хаугена. У дослідженнях Л.А. Булаховського, О.О. Реформатського лексичні запозичення постають і як шлях, і як наслідок культурних, політичних, економічних взаємин між народами. У вузькому розумінні термін „запозичення” вживають на позначення процесу входження й адаптації запозиченої лексики. Так, наприклад, у дослідженні І.М. Обухової запозичення аналізується як складний мовний процес, що відбувається в межах міжмовного контактування і ха-

рактизується освоєнням іншомовної лексики системою мови-реципієнта на всіх рівнях.

Існують також інші тлумачення терміна „запозичення”. Під запозиченням розуміється результат впливу однієї мови (О.С. Ахманова) або навіть окремих територіальних та соціальних діалектів (С.О. Карцевський) на іншу літературну мову; процес переміщення мовного матеріалу з мови до іншої (Л.П. Крисін, Л.Л. Кутіна); перехід частини лексичного фонду однієї мови до іншої й засвоєння запозичень мовною системою, яка піддається впливу іншої мовної стихії (Л.П. Єфремов, І.Т. Яценко). Найбільш прийнятною нам видається точка зору Ю.С. Сорокіна, який розуміє запозичення як двосторонній процес: з одного боку, це передача готових елементів однією мовою іншій, а з другого – процес органічного засвоєння цих елементів системою мови, яка запозичує, прилаштування їх до власних потреб, формальні та семантичні перетворення, яких зазнає іншомовна лексика [8, с.174]. Шлях входження запозичень ускладнюється, якщо означений процес відбувається не прямо, а через мову-посередницю.

Французькі запозичення в українську та російську мови мають багату історію, яка тісно пов'язана з історією економічних, політичних та культурних зв'язків, що існували між народами протягом кількох століть.

Аналіз історичної літератури стосовно розвитку взаємин трьох країн засвідчує, що існує декілька періодів активних проникнень французької лексики до українського та російського лексикону. Виокремлюються такі чотири етапи:

- французькі запозичення XIV – початку XVII ст.
- кінця XVII – XVIII ст.
- французькі запозичення початку – середини XIX ст.
- французькі проникнення другої половини XIX – XX ст.

Кожен із запозичених періодів різниться не тільки семантичними групами французьких запозичень, але й шляхами їх проникнення, характером взаємодії української та російської мов з мовою-джерелом та мовою-посередником, функціями запозичених слів.

Так, до середини XVII століття мовою-посередником для французьких запозичень в українській виступала польська мова, яка панувала як серед польських феодалів, шляхти, так і тих, хто тяжів до них, у старшинських та козацьких колах українського населення. Однак у першій половині XVII сторіччя, як відомо, мала місце й короткочасна ситуація безпосередніх контактів, коли загін козаків під керівництвом Богдана Хмельницького та Івана Сірка був направлений до Франції для допомоги французькій армії. Можна припустити, що учасники походу привнесли певну кількість галліцизмів до української мови, але документально це не підтверджено і тому залишається лише гіпотезою.

У цей період до української і російської мов входять слова, що переважно мають стосунок до лексико-семантичної групи, яка пов'язана

на з військовою справою: *амуніція, бомба, конвой, корпораль, мушкетер, сержант*; менш представлена виробнича лексика: *типографія, матриці*; побутова: *пантофль, боти*; одиничними словами представлена дипломатична лексика: *секретар*.

Після возз'єднання України та Росії, Лівобережна Україна та Київ у політичних, культурних та економічних відношеннях були пов'язані з Росією, а Правобережжя залишалося у складі Польщі. Відповідно на різних територіях спостерігалися різні мовні контакти: на Лівобережжі посилюються українсько-російські, а на Правобережній Україні продовжуються українсько-польські мовні контакти, що знаходить свій відбиток і в шляхах запозичення, і в характері їх засвоєння.

У кінці XVII – на початку XVIII століття французька мова стає мовою дипломатії, науки та культури. Слова французького походження сфери воєнних найменувань поповнюють склад інтернаціональної лексики. Значні зміни у житті носіїв мови (перевлаштування армії, військово-інженерної справи, адміністративної системи, розвиток промисловості, торгівлі, науки) сприяли засвоєнню разом з новим поняттям цілих розрядів слів французького походження; “посилений французький вплив” має місце у військовій термінології.

Слова французького походження, зафіксовані в пам'ятках ділової писемності, входять до складу наступних лексико-тематичних груп:

1. Найменування військових звань, посад (*бомбардир, бригадир, волонтер, гренадер, драгун, капрал, капітан, комендант, лейтенант, мушкетер, сержант*);

2. Найменування військових формувань та підрозділів (*артилерія, бригада, батальйон, ескадрон*);

3. Найменування зброї, предметів бойового обладнання (*бомба, граната, карабін, мушкет, пістолет, петарда*);

4. Оперативно-тактичні найменування (*атака, авангардія, кордебаталія, кордегард, марш, резерв, компанія*);

5. Назви споруд (*бастіон, батарея, бреш, кювет, палісад, пасаж, магазин*);

6. Інші найменування (*гарнізон, пароль, патруль, фураж*).

Активізація слів французького походження в російській та українській писемності кінця XVII – початку XVIII століття визначалася номінативними запитами у сфері військової справи; цьому сприяли обставини, пов'язані з виходом лексики французької мови на позиції інтернаціональної термінології. Засвоєння французьких слів проходило безпосередньо і за допомогою інших мов західноєвропейських народів; вже на початку XVII століття фіксуються такі слова, як *драгун, інженер, капрал, майор, мушкет, петарда*. Оскільки Франція була на той час ще й законодавицею мод, то мода торкнулася й армії, тому що на керівних посадах перебували верхи суспільства, які дотримувалися моди і полюбляли прикрашати себе. До запози-

чень цієї групи належать слова: *позумент* – тасьма з шовкової чи вовняної основи з металевим спітканням; *еполети* – вузькі, заокруглені на кінці погони, де розміщуються знаки розрізнення. Еполети були частиною парадної форми офіцерів, генералів та адміралів. Слово *кокарда* називає значок установленого зразка на форменому головному уборі. До цієї групи належить також *лапнас* – кольорова нашивка збоку вздовж формених брюк; *плюмаж*, що означає прикрасу з пір'я чи кінського волосу на формених головних уборах, прикрасу на головах коней; *портупєя* – плечовий (або поясний) ремінь для прикріплення холодної зброї, польової сумки; *шеврон* – нашивка з галуна на рукаві форменого одягу тощо.

Слід зазначити, що назви майже всіх атрибутів, крім слів *плюмаж*, *еполети*, вживаються і в сучасній українській і російській мовах. Щодо назв одягу та взуття, то до словникового складу східнослов'янських мов свого часу увійшли слова типу: *ботфорти* – чоботи з високими й розширеними у верхній частині халявами; *галіфе* – військові брюки (від прізвища французького генерала Г. Галіфе).

Наприкінці XVII – початку XVIII століть кількість французьких запозичень значно зростає і це призводить до активізації іншомовної лексики.

У XIX столітті, з формуванням нової української літературної мови на народній основі, французькі запозичення починають проникати у мову художніх творів. Уже в “Енеїді” Івана Котляревського ми можемо спостерігати певну кількість галліцизмів, які стосуються здебільшого військової (*нікет*, *флот*) та побутової (*презент*, *реброн*, *шиньйон*) сфери. Є французькі запозичення й у творах Г. Квітки-Основ'яненка та інших письменників першої половини XIX ст.

Якісно нове ставлення до запозиченої лексики загалом та до французької зокрема відчувається у творах Тараса Григоровича Шевченка, де запозичена лексика широко представлена як у кількісному, так і якісному аспектах. Здебільшого це лексика, яка стосується сфер культури та мистецтва (*акварель*, *альбом*, *артист*, *барельєф*, *бронза*, *бенєфіс*, *бінокль*, *вальс*, *гравюра*, *етюд*, *репертуар*). Насичена французькими запозиченнями й мова творів Пантелеймона Куліша, причому йдеться не лише про перекладні, але й оригінальні твори (*амур*, *васал*, *колона*, *компанія*, *комісар*, *мушкет*, *саквояж*, *сюзерен*).

З другої половини XIX століття починається дискусія стосовно запозиченої лексики в українській та російській літературних мовах, які не вичерпали себе й до сьогодні. У цій дискусії, як відомо, частина літераторів дотримувалася точки зору, що приплив запозичень слід обмежувати за рахунок власне українських новоутворень з відповідним значенням, інша частина вважала, що запозичення природнім шляхом – це шлях поповнення словникового складу мови. Однак незалежно від теоретичної позиції, автори широко використовували запозичення з французької мови в усному та писемному мовленні, особливо у листуванні.

Розвиток літературної української мови, не зважаючи на дискусію, відбувався шляхом природного збагачення словникового складу як за рахунок власне українських мовних ресурсів, так і за рахунок запозичень, у тому числі й з французької лексики.

Пік французьких запозичень до слов'янських мов припадає на другу половину XIX – початок XX ст.

Якщо порівняти процес лексичних запозичень кінця XIX – XX століття з цим процесом у XVIII століття й навіть раніше, звертають на себе увагу деякі відмінності у шляхах запозичення та в джерелах, точніше в жанрово-стилістичних посередниках запозичення й запозичених слів.

Для східнослов'янських мов приблизно до кінця XVIII століття характерним можна назвати шлях усного запозичення іншомовної лексики, а також запозичення через приватне листування та художню літературу. У “новий час” іншомовна лексика проникає виключно шляхом писемним – головним чином, через такі сфери як газета та наукові стилі мовлення.

При детальному розгляді цього періоду слід зазначити, що нова іншомовна лексика в перші роки після революції запозичувалася слабо; іншомовні неологізми цього періоду малочислені. Серед французьких запозичень цього часу – *елемент, периферія, кампанія, Марсельєза, пароль, акциз, арбітраж, депо, бюро, декрет*.

З другої половини 20-х років процес запозичення нової іншомовної лексики поступово активізується. Наприкінці 20-х – 30-х років українська мова, як і російська, запозичує деякі наукові та технічні терміни (*детектор, пандус, трієр, авіетка, танкетка*), а також терміни спорту, культури та слова побутового характеру (*комбінезон, манікюр, педикюр, глісер, перманент, ескімо*). Передумовою такої кількості запозичень постали не мовні причини, а соціальні: індустріалізація господарства з використанням іноземних фахівців та закордонних машин, розширення промислових і культурних зв'язків з капіталістичними країнами.

Період 40-х – початку 50-х років характеризується значним послабленням процесу запозичення. Це перш за все зумовлено післявоєнними тенденціями, які характеризувалися негативним ставленням до іншомовної лексики загалом, а про запозичення нових слів взагалі не йшлося. Французькими надходженнями цього періоду є – *глобальний* – загальний, всеохоплюючий; *табло* – схематичний план залізниць з сигналами, на яких лампочками автоматично зазначається зайнятість шляхів потягами та вагонами; спеціальний щит для інформації (про результати змагань на стадіоні) тощо.

Останніми десятиріччями відчутною є тенденція до зростання кількості англіцизмів поряд із пасивним проникненням до української та російської мов французьких запозичень, попри те що корпус останніх все ж залишається достатньо вагомим і потребує глибокого наукового студіювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодуэн де Куртене И. А. Об отношении русского письма к русскому языку // Избранные труды по общему языкознанию. Т.2. – М.: АН УССР, 1963. – 397с.
2. Блумфильд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
3. Булаховський Л.А. Вибрані праці. В 5 т. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1975. – 495с.
4. Булаховский Л.А. Список иноязычных слов, заимствованных в допетровское время // Исторические комментарии к русскому литературному языку. – К., 1936. – 323 с.
5. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕК, 1997. – 224 с.
6. Иссерлин Е.М. Иноязычная лексика и её место в словарном составе современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1965. – 32с.
7. Калининевич М.М. Заимствования из французского языка в современный русский литературный язык. – Познань, 1978. – 32с.
8. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Наука, 1968. – 264с.
9. Микитич Л.Д. Иноязычная лексика. – Л.: Высшая школа, 1967. – 72 с.
10. Сімонок В.П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній українській мовній картині світу. – Х.: Основа, 2000. – 331с.
11. Суперанская А.В. Заимствование слов и практическая транскрипция. – М.: Наука, 1962. – 137 с.

АННОТАЦІЯ

В статье идет речь о лексико-тематических группах французских заимствований в украинском и русском языках и об основных этапах активного освоения иноязычных лексем славянскими языками.

SUMMARY

The article is devoted to the lexico-thematic groups of French borrowings in Ukrainian and Russian and it deals with the main steps of mastering of foreign lexico-semantic units in Slavonic languages.

УДК 81'25.347.78.034

**ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
ІЗ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМИ КОМПОНЕНТАМИ**

Переклад як метод навчання іноземним мовам донедавна був безпідставно забутий і навіть вважався непродуктивним, некомунікативним, одноманітним і недоречним. На це, зокрема, звертає увагу Алан Даф, наголошуючи важливість перекладу як природного і необхідного різновиду діяльності, зауважуючи, що “мовленнєва компетентність є двосторонньою, а не односторонньою системою” [7, с.6].

На його думку, існує декілька вагомих причин для використання перекладу в процесі навчання іноземним мовам, а саме:

1) переклад допомагає краще зрозуміти вплив однієї мови на іншу та виправити типові лексичні та граматичні помилки, що уможлиблює використання потенціалу двох мов;

2) природність діяльності, яка зумовлена широким ужитком англійської мови в повсякденному спілкуванні – в офісах, банках, аеропортах тощо;

3) переклад ідеально підходить для практикування вкрай необхідного для професіоналів уміння в процесі комунікації послуговуватися одночасно як іноземною, так і рідною мовою;

4) сам матеріал перекладу є аутентичним, а не штучно створеним, саме через це той, хто вивчає іноземну мову, має справу з мовою загалом, а не лише з її частиною, ізольованим текстом;

5) переклад зумовлює розвиток таких важливих ознак будь-якої мови, як точність, ясність та гнучкість.

За всіх часів люди прагнули одного: розуміння. Надати людуству таку можливість можуть перекладачі або фахівці з різних галузей, які вивчають та знають іноземну мову.

З розвитком художніх форм найскладніші явища та відношення дійсності знаходили відображення в писемному слові, що сприяло ускладненню прийомів їх передачі та урізноманітненню смислу думки, що передається. Слова, словосполучення та навіть цілі речення набували переносного значення й передача їх засобами мови, а особливо переклад з іноземної, ускладнювались. Особливості одиниць, що перекладаються, були одним із чинників того, що майстри теорії перекладу все частіше зверталися до вивчення труднощів перекладу окремих мовних явищ.

Означена проблема постала у працях Л.С. Бархударова (Язык и перевод. – М., 1976), О.О. Реформатського (Введение в языкознание. – М., 1996), Я.І. Рецкера (Терия перевода и переводческая практика. –

М., 1974), Т.А. Козакової (Практические основы перевода. – Санкт-Петербург, 2000) та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних мовознавців.

У шкалі “неперекладності” або “складноперекладності” фразеологізми посідають чи не перше місце, що й відзначається багатьма лінгвістами. Ми маємо на меті з’ясувати основні труднощі перекладу фразеологічних одиниць з англійської на українську мову. Зауважимо, що стійкі словосполучення й вирази наділені широкими образно-виражальними можливостями й відіграють важливу роль у спілкуванні, передаючи найтонші змістові нюанси. Фразеологічні звороти надають висловлюванню, а відтак і тексту, емоційності, виразності, певним чином спрямовують естетичне сприйняття повідомлюваного, забезпечують з’яву соціолінгвістичних асоціацій тощо. Досить часто фразеологізми є своєрідним кодом ідентифікації статусу тексту.

Безперечно, вивчення іноземної мови передбачає ґрунтовне знайомство з художньою літературою країни, мова якої вивчається, в оригіналі. Отже, переклад як метод навчання іноземним мовам має законне право на існування. Труднощі адекватного перекладу та розуміння творів художньої прози спричиняються дослівною неперекладністю фразеологічних одиниць, основною особливістю яких є невідповідність плану змісту плану вираження, що саме й визначає специфіку фразеологічної одиниці, надає глибини та гнучкості її значенню. Неможливість дослівного перекладу окремих компонентів фразеологічного звороту зумовлена самою природою фразеологізму – замкненого мікроконтексту, в якому реалізуються не тільки формальні зв’язки між планом вираження і планом змісту такого знаку, але й асоціативно-семантичні, причому вони не обов’язково виводяться з самого мікротексту. Це дозволяє фразеологізму позначати найскладніші явища й відношення дійсності в компактній і виразній формі.

Перекладу фразеологізмів приділяється чимало уваги в теоретичних роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Прийом перекладу фразеологізмів залежать від критеріїв класифікації ФО, у межах яких переважає той чи інший підхід до перекладу. Більшість учених-філологів беруть за основу існуючі лінгвістичні класифікації, що зводяться в основному до розподілу стійких сполучень залежно від ступеня злиття компонентів на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення і фразеологічні вирази. На думку Я.І. Рейкера, переклад фразеологічної єдності повинен бути образним, а переклад фразеологічного зрощення здійснюється переважно прийомом цілісного відтворення.

В.М. Крупнов зазначає, що, не зважаючи на широке використання ФО в усному мовленні, в художній та публіцистичній літературі, їх переклад вимагає творчого підходу та глибокого розуміння образу та граматично-стилістичної функції фразеологізму. Він поділяє часткові фразео-

логічні еквіваленти на три групи: 1) ФО, значення, стилістичне забарвлення та образність яких збігаються, але лексичний склад відмінний: *East or West, home is best – в гостях добре, а дома краще; Don't count your chickens before they are hatched – Курчат восени рахують*. 2) Фразеологізми, які збігаються за своїм значенням, образністю, лексичним складом та стилістичним забарвленням, але відрізняються за формальними ознаками: число, порядок слів: *All is not gold that glitters – Не все те золото, що блищить*. 3) ФО, які збігаються за всіма ознаками, крім образності. Тут потрібно зосередитись на значенні фразеологізму.

Відомий український фахівець з теорії перекладу І.В. Корунець поділяє точку зору Куніна О.В., що фразеологічні ідіоматичні одиниці – це структурно, лексично та семантично неподільна мовна сполука, значення якої не впливає з суми значень окремих компонентів [8, с.85]. І.В. Корунець розглядає декілька способів адекватної передачі фразеологізмів:

1) підбір абсолютного еквівалента, здебільшого це стосується фразеологізмів, які ввійшли до англійської та української з однієї мови – першоджерела, наприклад, з грецької міфології, Біблії, давньої історії та культури: *a lost sheep* (заблудла вівця), *one's place in the sun* (місце під сонцем);

2) підбір близького еквівалента, якщо ФО мають єдине першоджерело, але відмінні компоненти, через що часткового втрачається ідентичність образу, виразність та колоритність: *as pale as paper* (блідий мов стіна), *cool as a cucumber* (холодний як крига);

3) підбір фразеологічних аналогів, коли ФО відрізняються з лексичної та граматичної точки зору, але мають близькі конотативні (метафоричні) значення: *like mistress, like maid* (яблучко від яблуньки недалеко падає);

4) підбір відповідників, які тільки частково передають значення ФО: *no bees, no honey, no work, no money* (під лежачий камінь вода не тече) втрачаючи при цьому окремі компоненти лексичного значення чи елементи конотації;

5) описовий переклад фразеологізмів, коли значення ФО передається лише через пояснення, тобто опис: *poor fish* (йолоп, нікчема), *white elephant* (подарунок, якого важко позбутися, те, що приносить більш турботи, ніж користі).

І.В. Корунець також відзначає, що, залежно від джерела походження (література, історія тощо) та від функціонального стилю, при перекладі ФО можуть бути застосовані не тільки зазначені способи, але й їхні модифікації. Незалежно від цього, метою перекладу залишається якнайповніша передача лексичного значення, структурних особливостей, колориту та виразності ФО.

При цьому постановляються проблеми перекладу й шляхи їхнього розв'язання найрізноманітніші, іноді навіть протилежні, але найсуттєвішим

попри розбіжності у позиціях дослідників постає визначення методології перекладу. Труднощі полягають у тому, що навіть при наявності рівноцінної фразеологічної одиниці, зафіксованої перекладним словником, доводиться шукати інший відповідник, який би краще співвідносився з контекстом.

Навіть у межах однієї, гомогенної групи фразеологічних одиниць, може знадобитися індивідуальне рішення, тому й суперечливі (у теорії) поради не завжди є несумісними.

Фразеологізми мають цілий комплекс ознак і властивостей, що можуть створити ускладнення для фахівця з іноземної мови або для перекладача: це і нарізнооформленість, і характер компонентів, і особливий зв'язок між ними та контекстом, і національний колорит.

Зазвичай національне забарвлення – характерна ознака багатьох образних і стилістично нейтральних, інтернаціональних і запозичених фразеологічних одиниць.

Головне для перекладача в цьому випадку – якщо не збереження (і передача) колориту, то уміння хоча б натякнути на його наявність. Національний колорит фразеологічної одиниці може бути зумовлений:

1) специфічно забарвленим компонентом (реалія, ім'я власне – антропонім, топонім тощо);

2) характером самої одиниці, пов'язаної тим чи іншим шляхом з національними, часто побутовими, історичними особливостями народу. Реалія (ім'я власне), як і будь-який компонент фразеологічної одиниці, втрачає тим більшу частину свого значення, чим тісніший зв'язок між компонентами, тобто чим вищий ступінь злиття всього сполучення. Однак навіть цілком втрачаючи семантику, реалії зберігають майже завжди якщо не весь колорит, то якусь частину його. Звідси – основні труднощі перекладу таких одиниць: їх не можна передавати еквівалентами, тому що еквівалентність передбачає ідентичність усіх показників, у тому числі й національного забарвлення, а це практично неможливо.

Перекладач зустрічається з національно-культурними відмінностями між подібними за змістом фразеологізмами в двох різних мовах. Збігаючись за змістом, фразеологізми можуть мати різну стилістичну забарвленість, різну образну основу, різну емотивну функцію. У деяких випадках уживання фразеологізму у вихідному тексті будується на використанні можливостей національно-культурного колориту, наприклад, для побудови художнього чи публіцистичного образу, – і тоді навіть наявність словника не допомагає перекладачеві вирішити проблему. Наприклад, сам по собі вираз *“when Queen Anne was alive”* (дослівно: коли ще була жива королева Анна) може бути перекладений аналогічним українським фразеологізмом, але з іншим словесно-образним складом – *“За царя Панька”*. Але англійський вираз будується на ос-

нові реального історичного образу, який може бути використаний у вихідному тексті: *All those courtiers, belles, balls and intrigues came as if from the times when Queen Anne was alive*. Цілком очевидно, що в цьому тексті поняття “*Queen Anne*” одночасно є фразеологічним (“*споконвіку*”) і зберігає свій прямий зміст (“*при дворі королеви Анни*”). При перекладі на українську мову неможливо використати відповідник “*за царя Панька*”, оскільки цей український образ не може бути пов’язаний із ознаками того часу у вихідному тексті: “*дами, кавалери, бали та інтриги*”. Найбільш вдалим рішенням буде або вибір на користь будь-якого більш відомого українському читачеві королівського імені (наприклад, “*як при дворі короля Артура*”), або на користь часової віддаленості (“*як у середньовіччя*”). Хоча варто зазначити, що в обох випадках втрачається значна частина інформаційної насиченості вихідної фразеологічної одиниці, насамперед, достовірність культурно-історичних асоціацій, пов’язаних з нею.

До кальок при перекладі фразеологізмів пропонують звертатися у тих випадках, коли в рідній мові є фразеологізм із таким же значенням, але його використання привело б до українізації англійського звороту, до повної втрати ним свого колориту. Наприклад, англ. фразеологічна одиниця *a grain of wheat in a bushel of chaff* (букв.: “*зерно пшениці в бушелі полову*”), що при фразеологічному перекладі аналогом (*велика хмара, малий дощ*) втратила б характерний національний колорит.

Отже, колорит перетворює фразеологічну одиницю у своєрідну реалію, що, однак, на відміну від лексичної реалії передається при перекладі не шляхом транскрипції, а, на думку більшості авторів, калькою. З цим можна погодитися тільки наполовину. Традиційний переклад – англ. *carry coals to Newcastle* варто перекладати не семантичним еквівалентом “*їхати в Тулу зі своїм самоваром*”, а калькою “*возити вугілля в Ньюкасл*”. Приклад не особливо переконливий: по-перше, далеко не кожен читач знає чи одразу зрозуміє, що для цього англійського міста характерні “*видобуток і вивіз вугілля*” і, по-друге, – що набагато важливіше, – така калька неминуче призведе до пожвавлення образу, який приверне увагу читача набагато сильніше, ніж фразеологічна одиниця в оригіналі, і навіть деякою мірою послабить семантичний зміст фразеологізму мови-першоджерела. Відповідно, розумніше буде пожертвувати невеликою часткою колориту і перекласти нейтральним фразеологічним аналогом: укр. *морю води додавати*. Найважливішим залишається правило, порушення якого може зіпсувати весь переклад, – ніколи не замінювати англійський колорит українським, краще взагалі відмовитися від передачі національного обличчя оригіналу.

Як засвідчує проведений нами аналіз перекладів англійських фразеологічних одиниць українською мовою, дослівна неперекладність є типологічною ознакою ідіом, компоненти яких повністю втратили са-

мостійне лексичне значення і містять у своєму складі архаїчні лексеми, живий граматичний зв'язок між якими часто буває втраченим. Переклад шляхом калькування хоча й немає великої кількості прихильників, нам видається правомірним зазвичай тоді, коли йдеться про необхідність збереження у перекладному варіанті національної самобутності англійського народу, його звичаїв, смаків і уподобань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводчика. – СПб., 2001. – 278 с.
2. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: – Вінниця, 2001. – В 2 ч. – 271с.
3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М., 2000. – 187с.
4. Крупнов В.М. Курс перевода. – М., 1979. – 231с.
5. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М., 1984. – 942 с.
6. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український глумачний словник. – Київ, 1991. – 400 с.
7. Alan Duff. Translation. – Oxford University Press. – 1989. – 160 p.
8. Korunets R. V. A Course in the Theory and Practice Translation. – Київ, 1986. – 174 p.
9. Oxford Guide to British and American Culture. – Oxford University Press. – 2000. – 600 p.

АННОТАЦІЯ

В статті аналізуються особливості перекладу англійських фразеологізмів з національно-культурними компонентами на український мовний матеріал. Розглядаються способи збереження національного кольору фразеологічних одиниць різної етимології.

SUMMARY

The article deals with the peculiarities of translating English specific national phraseologisms into Ukrainian. The ways of conveying national colouring of etimologically different phraseological units are considered.

УДК 811.161.2г238

**СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧУЖОМОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ**

Мовна картина будь-якої епохи – не просто семіотично зафіксований стан розвитку певної мови, це є відображення свідомості та ментальності цілого культурного покоління, „мовний витвір” його когнітивної свідомості. Інтенсивність інтелектуалізації світової спільноти та блискавичність розвитку інформаційних технологій висувають серйозні вимоги до людини XXI століття. В епоху панування ЗМІ та Інтернету, що стали невід’ємною частиною суспільного й культурного буття людини, у вік європеїзації та політичної глобалізації українська мова має претензії бути сучасною, значить – модною, а головне – антропоцентричною мовою, яка б забезпечувала мовні потреби усіх прошарків українського суспільства. Чудовою „PR-технологією” *розкрутки та „просування”* української мови сьогодні, як і завжди, є національна культура, яку в аспекті мовного прогресу сьогодні репрезентує країномовний шоу-бізнес та сучасна (постмодерністська) література. Лінгвісти відзначають, що *мовне гурманство сучасності вимагає словесної гри*, одним із найяскравіших і найекспресивніших прикладів реалізації якої є *вкраплення та вживання чужомовних елементів у мові сучасної літератури*.

Питання лінгвістичного аналізу чужомовних елементів у різних стилях української мови постійно цікавить мовознавців. Іншомовні елементи в художньому та публіцистичному текстах вивчали Л. Булаховський, Ю. Лисенко, О. Мороховський, Н. Колосова, В. Чемес, О. Стишов, А. Голдованський та інші. Так, О. Мороховський визначає типи запозичень, групи факторів, що зумовлюють власне процес запозичення, та ступені асиміляції іншомовних слів. В аспекті стилістичного дослідження цікавим видається виділення екстралінгвальних чинників – трьох груп факторів, які зумовлюють процес запозичення: 1) “номінативна безвихідь” і прагнення до мовленнєвої економії; 2) прагнення мовців використати слова, позбавлені будь-яких конотативних значень, головним чином у сфері науково-технічної термінології та номенклатури; 3) прагнення мовців використати слова, яким властиве конотативне значення, прагнення наблизити, конкретизувати описувані явища для читача і показати їх іномовність [8, с.22-23]. А. Голдованський визначає 7 типів запозичень (*варіантів*) через відношення слів до трьох екстра-лінгвальних сфер (реальної дійсності, мислення та акустики) та через їх відповідників на лінгвістичному рівні (денотат, сигніфікат і звуковий комплекс, або експонент) [1, с.87]. Функці-

онування англо-американських укралень у німецькій мові детально розглянув у своїй статті К.М. Коломієць [7, с. 114]. Але стилістичний потенціал і структурно-семантичні аспекти вкраплення іншомовних елементів до україномовного контексту все-таки залишаються недослідженими.

Сучасна мовознавча наука схильна бачити негатив у процесі міжмовної взаємодії шляхом вкраплення, засмічення рідної мови, нікому не потрібний мовний епатаж. Наша розвідка має на меті довести **стилістичну румовленість** вживання тих чи інших чужомовних конструкцій у текстах українських постмодерністів.

Для постмодернізму однією з характерних ознак є те, що мова дозволяє багатьом голосам співіснувати як своєрідна суспільна семіотика, взаємодіючи без жодної перспективи послабити той або інший голос [3, с. 268]. Серед визначальних рис світоглядно-мистецького напрямку постмодернізму, що безпосередньо втілені в мові постмодерністської літератури, зазначимо такі: **стирання опозицій**, **меж** між різними первнями (тут маємо україномовне-чужомовне), не творення первинного, а **конструювання**, **колаже** з вторинних елементів, ремінісцентність, цитатність, алюзійність; **акмуляція духовно-культурного досвіду** різних часів і народів; експресія, асоціативність, гра, карнавал, парадокс і несподіваність – такі особливості і форми, і змісту художніх творів [9, с. 60].

Динамічність лексичного руху та проникнення іншомовних запозичень стосується сьогодні всіх мов і, на нашу думку, визначається такими екстралінгвальними чинниками, як **інтелектуалізація та мовний розвиток особистості**. Вкрапленням чужомовної лексики до україномовного контексту автор ніби вступає у зговір з реципієнтом (читач має знати ту мову, якою послуговується автор, або автор принаймні прагне привернути увагу українського читача як до моменту в творі, так і до чужомовного елемента). Іншомовні запозичення усіх рівнів освоєння українською мовою виконують важливі стилістичні функції, що може легко довести лінгвістичний експеримент: якщо замінити чужомовні елементи україномовними, зміст і авторська акцентація зникає, а відтак – і стилістичне забарвлення і призначення цієї одиниці. **Чужомовні елементи** вводяться до україномовного контексту на усіх мовних рівнях – фонологічному, акцентологічному, словотвірному, морфологічному, лексичному, фразеологічному та синтаксичному. При цьому вони можуть асимілюватися, набуваючи відповідного графічного оформлення, або досягати високої експресивізації шляхом збереження мовним елементом свого звукового складу та форми. Розглядаючи запозичення в постмодерністському тексті, можна помітити, що графічне оформлення не впливає на набуття чужомовними елементами граматичних категорій, його входження до словозмінної та словотвірної систем, у різні лексико-семантичні зв'язки. У лексикології та лінгвістичній стилістиці такі засоби мають назву **варваризми та вкраплення**, причому ці терміни не розрізняються навіть Енциклопедією української мови: **варваризми** – іншо-

мовне або створене за іншомовним зразком слово чи зворот, що не стали загальноновживаними, не відповідають нормам даної мови, зберігаючи своє національно-конотативне забарвлення [10, с.59], **вкраплення** – введений у твір з певною змістовною або стилістичною метою уривок іншомовного тексту [10, с.78]. Ми вживатимемо термін „вкраплення”, тому що в ньому, на нашу думку, вже зазначено і лінгвостилістичну сутність одиниці, і спосіб її введення до україномовного контексту.

Дослідження стилістичного потенціалу вкраплень чужомовних елементів в україномовному художньому контексті вимагає комплексного та багатоаспектного аналізу.

1. **За походженням** іншомовні елементи, що хоч і оказіонально, але досить органічно увійшли до україномовного контексту, можна класифікувати на такі мовні групи:

- латиномовні вкраплення – переважно сталі вирази, цитати з творів римських поетів і політичних діячів: „*Як писав премудрий Теренційус: “Fortes fortuna adjurat”* [4, с.158], “*Oceanus Nox скоромного погріховіння*” [4, с.106];

- російськомовні елементи завжди подаються транслітеровано, здебільшого в фіксації вимови (що не має нічого спільного із суржиком): “*Нічого неможливо, окрім як бігти „по верьовочке”*” [5, с.83], “*А как ви смеее називать рускую націю на Україне нацианальной меншинай? Га? Как ваапше а рускай нації можна гаваріть таким тонам?*” [2, с.43];

- польськомовні: “*десь обов’язково допуцу промах – або забуду „білет тигодньови”, або „дзенькує пані утшейме”*” [6, с.70]; “*Корват відсуває дверну латунну клямку з написом wloski zatek*” [4, с.32];

- англкомовні: “*Problems є problems, і суспільство велить їх розв’язувати*” [5, с.54], “*очі їй волого блищали: What a story! Отак, страшенно романтична love story*” [5, с.36]; багато англкомовних запозичень фіксуємо з комп’ютерної лексики, наприклад: “*Екран спалахує інтенсивним синім сьйвом. – Computers are bad... Disconnection!*” [4, с.19], „*вони знайдуть лише віртуальну примару zhabon.com*” [4, с.143], „*натиснути на клавішу “Escape”, аби вийти з цього дурнуватоого сайту*” [2, с.67], „*тихенько гуде, виспівуючи Java’нською говіркою, комп’ютер*” [2, с.157];

- німецькомовні: “*шефині в генах закладено DER WILLE ZUR MACHT*” [6, с.94], “*Семикутні знаки Walpurgisnacht*” [4, с.169];

- франкомовні елементи: “*МТv-шні гіти, пророки ART-бізнесу та гуру PRET-A-PORTER чи HAUTE COUTURE*” [6, с.163], “*Я?.. Та ж ні, allons dons... Пхе, trouvalle...*” [4, с.108];

- інші одиничні вкраплення, наприклад, з іврити: “*Ти що, з маштара-ри? Може тобі ще й присягнути?*” [4, с.201], маштара – на івриті означає поліція; східномовні елементи: “*Коврат бачить цзе сян тай Станілавова*” [4, с.41]

2. **За способом фонетико-графічної асиміляції** вкраплення можна поділити на графічно асимільовані (переважно шляхом транслітерації) та неасимільовані: “не була мазохісткою, була, йолки-палки, нормальною жінкою – класною бабою була, „девичка сладенькая”, „фантастическая женщина”, “*Stud woman*” [5, с.30]. Ю. Іздрик іншомовні вкраплення оформляє великими літерами, що є суто авторською рисою.

3. **За структурним оформленням чужомовних вкраплень:** до україномовного контексту можуть вводитись лексеми (“*грандіозна діска- party*” [2, с.81], “*така sigillium моєї мандрівної долі*” [4, с.189], „*власний будиночок у сабербії*” [5, с.67]), кореневі морфеми з українськими закінченнями: “*ключі від locker 'ів*” [5, с.40]; сталі вирази (“*місто – omnis caro ad te veniet...*” [4, с.34], фраза з Псалтиря 63,3: “До Тебе звертається все з плоті зроблене”; “*Om тобі й IRON MAIDEN*” [6, с.100]) та ономастичні структури (подвійний *GILLETTE, COLA*янь in *PEPSI* [6, с.106, с.56], “*нічний ..oil of olay*”, “*нема з ким з їсти індика на Thanksgiving*” [5, с.102]).

Активними функціонально є вкраплення-синтаксичні одиниці: словосполучення та речення; вкраплення може виходити на текстовий рівень мови та утворювати складні комунікативні структури, як-от: монологи, діалоги: “... *мимрить щось на штиб: “Ну, ваааааце...”* “Потім відривається від монітора і виголошує у невідому аудиторію: – *Be your father and mother praised! They were known as true Zen-revolutionaries, though they didn't even realize it, being crushed by revisionist Soviet way of life...*” [4, с.25]. Великі чужомовні комунікативні структури автори вводять з метою зберегти національномовну ідентичність мовця. Особливо це стосується цитат з літературних і пісенних творів. Так, крізь весь твір Ю. Іздрика проходять уривки з пісень польської співачки: “*Кора співала: “...kiedy sobie wspominam dawne dobre czasy, czujk sik jakoń dziwnie, dzisiaj noc jest czarniejsza*” [6, с.13].

Іншомовні елементи, не змінені графічно, можуть асимілюватись у словотвірній та словозмінній системах мови: “*потоки PULP FICTION'ських дотенів*” [6, с.118], “*парним нальотом навзаєм зчеплених зірок крізь finde-siücle ївську тьму*” [5, с.117]; вступати у синонімічні, антонімічні, омонімічні зв'язки “*Астральних двійників – BEER'a з BEAR'ом*” [6, с.112]. У використанні чужомовних елементів синонімічні зв'язки можуть встановлюватись між різними варіантами одного й того ж слова: “*вигукнув: - See you later, alligator! -After while, crocodile! – почулося у відповідь*” [6, с.165], англійське літературне *alligator* і американське сленгове *crocodile*.

Міжмовна омонімія може стати об'єктом для створення стилістичного засобу “**народної етимології**”: “*Siste, viator! Сісти, авіаторе! Стояти! Поєдешь домою! Факс – не документ! Фах рах!*” [6, с.169].

Окремим композиційним семантико-стилістичним різновидом вкраплень іншомовних елементів є **ампліфікаційна структура**, де різномовні елементи та їх український відповідник виступають однорідними члена-

ми речення: “*Отож, таким чином, ітак, і так, інде, а вікс, also, so*” [6, с.57], “... *тією дорогою (стежиною! пүтївцем! хайвієєм!)*” [5, с.62].

4. З погляду семантичного входження чужомовних елементів можна виділити 2 основні способи [7]: а) вживання іншомовного вкраплення без спеціального пояснення з розкриттям значення висловлювання засобами контексту: “*відриватись на goa-trance-party*” [2, с.111], “*в Америці блатне бабисько навчилося лаятись по-англійськи: „Шуїт!“... „О, кам он – гів мі е брейк!“*” [5, с.10]; б) вживання з одночасним поясненням одиниці в тексті, причому в художній мові широко вживаний т.зв. лінгвістичний коментар. Пояснення/переклад як вставлена конструкція, може подаватися в дужках, відокремлюватися комами, словами-уточненнями “а саме”, “тобто”, “так зване”: “*слово “комсомолец” у даному типі висловлювання грає ролю poınte assassine, тобто такої риски літературного твору, що є питомо зубною для художньої вартості*” [4, с.108], “*куд ю кол дере?*” – *що-що? ага, “could you call there”, цебто туди, куди ми їдемо...*” [5, с.110], “*FIAT LUX! – подумав він. – Тобто „ХАЙ БУДЕ СВІТЛО!”*”. *Дурна зацофана латина*” [6, с.146]. Спеціальний додатковий коментар може подаватися синонімічним рядом із україномовним еквівалентом, підрядним реченням тощо: “*Еге ж, exactly, чи коли хто воліє, „вот іменно”*” [5, с.30]. Великі комунікативні структури, як ми вже зазначали, мають переклад у дужках або винесення вниз сторінки:

- *Unterschrift, Name falsch. Was ist das, meine Herren!* (Підпис, ім'я фальшиві. Що це таке, мої панове?) *Herrgott!* (Лайка).

- *Krussifix!!! Himmelleon nieder!!!* (Брудна лайка, що не піддається перекладу)... [6, с.116]

Чужомовні елементи разом із україномовними синонімами можуть утворювати гібридні лексичні структури, що мають назву **гетеронімати́ви**: “*вони, дурнувато-всміхнено-sorry-вибачаючись, ушились геть*” [5, с.113].

5. За стилістичним навантаженням чужомовних одиниць в україномовному літературному контексті можна визначити такі основні їх функції:

· **мовно-національна ідентифікація особи**: героїня твору О.Забужко мешкає в Америці, тому розмовна мова характеризується змішуванням англійської та української мов. Носієві мови легше висловлюються рідною мовою, тому природніше буде і в писемному мовленні зберегти рису-індикатор національної приналежності: “*уже наломилася перекладати зрозумілою їм мовою: broken relationship, до того ж straight after the divorce, до того ж sexually traumatic, а далі вже все за підручниками з психіатрії: fear of intimacy, fear of frigidity, suicidal moods...*” [5, с.41], “*Якби в цій кімнаті першим прокинувся сучасний англієць, явище дістало б назву “a morning”*” [4, с.19].

Уривки з художніх, музичних творів, цитати є реалізацією ще однієї важливої риси постмодернізму – інтертекстуальності;

· **пародіювання.** Пародія межує з іронією та сарказмом у вживанні російськомовних вкраплень, що пояснюється негативно-агресивним ставленням авторів-постмодерністів до “совецького” минулого: “У нас, науково висловлюючись, регулярні успіхи. Престиж крєпчаєт, мощно возрастаєт процент” [4, с.135], “По-оїхали! – як сказав первий совєцький космонавт” [5, с.92]. Іронія виступає засобом мовленнєвої критики: “Кухарка з робочої столовки, та, що мала „управлять государством” [5, с.133]; “студенти лєдь не цілим класом подавали заяви в Корпус Миру –for Ukraine... все-таки яка не є, а Юкреїн” [5, с.96];

· **мовна гра,** до якої вдаються українські постмодерністи, яскраво доводить високий інтелектуальний рівень і авторів, і творів, і вимоги до інтелекту читача. Адже мовні ігри ґрунтуються на синонімічних, омонімічних зв’язках, то треба знати внутрішні закони функціонування чужої мови, щоб зрозуміти той ефект, що його прагне довести автор: “історія дев’ятимісячної mad love, з якої виїшла правдива madness” [5, с.14], „гірський, та далеко не тибетський бедлам, притулок бідних badlam” [6, с.169].

У „ґрі з мовою” українські постмодерністи можуть створювати слова-гібриди: “**joe-cocksucker-спанієль**” [2, с.53]; пояснювати значення деяких слів, використовуючи засіб „народної етимології”: „изскуство” – від „изскус” – спокуса, ота сама, в яку молитва просить не ввести [5, с.104].

Фонетична гра створює ефект напруженості свідомості людини: “So. So, so,s, o, s, so, sos, sos” [6, с.150];

· **власне номінативна функція із акцентуванням на певній реалії** властива онімам: “тебе б за це в KU-KLUX-KLAN навіть без моєї рекомендації прийняли” [6, с.118], “курив, читав, слухав “Van Der Graaf Generator” або “King Crimson” [2, с.37]; вкрапленням термінів із різних галузей науки та виробництва: „метелика, ... званого великою гарпією або ж CERULA VINULA” [6, С.37]; назв товарних знаків і торгових марок: „спеціальні окуляри, особливо надійні – це марки Sex-O-Vision™, а також Oral-Eye™” [2, с.31], “Коньяк Alexander; ніца Bismark, – смакує Корват назви” [6, с.106],

· **порівняння:** вирізняється така структура порівняльного звороту, де об’єкт порівняння вводиться вкрапленням французького звороту „a la” і часто зберігає оригінальну графічну форму: „солодкі степакорди a la Manhattan Transfer” [6, с.44], „чорна шкіряна камізелька a la Джек Керуак” [2, с.133]. Стилїзуватись під чужомовні елементи в таких структурах можуть і україномовні елементи: „голомозий гуцул з вусами a la Shewchenko” [4, с.55].

· **засіб експресивізації висловлення:** “Малаялам мав довжелезне, аж поза плечі волосся, т.зв. “хайр” [2, с.57], “Ого! – подумалося мені. Хоча, можливо, я навіть проказав про себе WAW! Або OOPS! Або просто OUGH!” [6, с.78], „Старий сказав дочці – так само поросійськи, жорстко: „Я знаю, я всего лишь общественно политический шут” – і ця фраза зосталася в ній назавжди невийнятним цвяхом” [5, с.92].

Експресивність висловлювання характерна для згадуваних нами вже **ампліфікаційних структур**, які автори-постмодерністи будують з багатьох різномовних синонімічних компонентів: „Я ж сказав, ідіть, – раптом скипів Марк. По чому загорлав на повен голос., – Забирайтеся геть! Під три чорти! Get out of my face! Get out! Fuck off! Son of a bitch! Вон отсюда! Precz st.Nęd! Precz z klerem! Precz z losem! Raus von heir!” [6, с.163].

Вкраплення-фразеологізми дозволяють авторові розставити акценти та висунути на передній план те і так, що і як його він прагне донести до читача. Так, О.Забужко вдається до парцеляції сталого вислову, щоб виразити трагедію людини-патріота, чия держава в світі не знають (проблема посттоталітарної держави України): „де я, там і буде вітчизна” – то зовсім не значить „ubi bene, ibi patria,” – бодай тому, що через цю саму довбану patria... ніде й ніколи не є bene [5, с.32];

· **стилістична функція економії слів** полягає в тому, що вкраплення, збережені в оригінальній графіці, зберігають поняттєву співвіднесеність, що повністю було б неможливим при перифразатичному перекладі: „ карамельно-яскраво розміяні кількаметрові личка загиблих дітей: жертви drunk driving” [5, с.94], drunk driving – англ., водіння транспорту в нетверезому стані. „В кухні – крихітний eat-in-kitchen” [5, с.7], eat-in-kitchen – різновид вбудованих меблів для кухні. „Обійми чарівних precieuses”, “людина faceoff” [4, с.197, 207], precieuses – фр., прециозниці, завсідниці маньєристичних салонів у Парижі середини 17-го століття; faceoff – англ., приховане обличчя.

Експресивність є невід’ємною і характерною рисою вкраплень, оскільки виникає вже із зіткнення мовних площин, незалежно від їх наповнення. Стилiстичні особливості функціонування чужомовних елементів полягають у варіантності висловлювання, у демократичному авторському підході до вибору мови, способу висловлення. Саме мовна свідомість, а не “Український правопис” (який заганяє постмодерністів у “глухий кут” обмежень) диктує правила організації художнього мовлення. В атмосфері мовної свободи і виявляються такі надзвичайно важливі риси мови постмодерністської літератури, як інтелектуалізація та особлива естетика експресивного висловлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голдованський А.Я. Лексичні англiцизми як етимологічна група в системі мови-реципієнта // Мовознавство . – 1981. – №2. – С. 86-90.
2. Дереш Л. Культ. Роман. – Львів: Кальварія, 2004. – 264 с.
3. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінкіста та В.Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
4. Єшкілев В. Пафос. Роман. – Львів: Кальварія, 2002. – 208 с.
5. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: Роман. – К.: Згода, 1996. – 142 с.
6. Іздрік Ю. Подвійний Леон: історія хвороби. – Івано-Франковськ: Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
7. Коломієць К.М. Функціонування англо-американських краплень у німецькій мові // Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство. Випуск 9.– Дніпропетровськ, 2003. – С. 111-117.
8. Мороховський О.М. Деякі питання теорії запозичень // Мовознавство. – 1984. – №1. – С. 19-25.
9. Постмодерн. Сучасний український літературний процес // Українська мова і література в школі. – 2002. – № 4. – С.59-64.
10. Українська мова. Енциклопедія. – К.: „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.

АННОТАЦІЯ

В статье рассматривается стилистический потенциал и особенности функционирования иноязычных элементов в текстах украинских постмодернистов. Автор доказывает стилистическую обусловленность использования таких элементов в языке постмодернистской художественной литературы важными чертами которой является интеллектуализация и особенная эстетика экспрессивного высказывания.

SUMMARY

The article regards the stylistic potential and peculiarities of functioning of foreign language elements in Ukrainian post-modernists' text. The author demonstrates stylistic grounds applying to such elements in the language of post-modernistic prose characterised by intellectualization and specific aesthetics of expressivity.

УДК 801:001.89

УРОВНЕВАЯ МОДЕЛЬ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА

Внимание специалистов по теории познания, логике, методологии, философии, филологии привлекает проблема понимания. Растёт также интерес к этой проблеме и в широких кругах представителей наук о человеке, обществе, культуре: психологов, педагогов, искусствоведов, историков, социологов. Существуют разнообразные подходы как в постановке, так и в исследовании проблемы понимания, так как эта проблема, естественно, претендует на междисциплинарность и многоплановость.

Руководствуясь современным состоянием литературы по данному вопросу, тем вкладом, который был сделан рядом лингвистов, мы разработали модель понимания текста, основанную на пяти уровнях понимания, одновременно моделирующую и тезаурус читателя и текст. При разработке модели мы опирались на некоторые идеи В.Г. Байкова [1; 2], который упоминает о трёх источниках данной концепции. Это, во-первых, «смыкающая» модель А.А. Брудного [5, с. 166-172], название которой говорит о смычке читательского опыта (тезауруса) с текстом, во-вторых, – разработки школы проф. О.С. Ахмановой и её учениц, обобщённые наилучшим образом в пособии И.В. Гюббенет [6], в-третьих, идеи и подходы проф. Г.И. Богина [4].

Предлагаемая нами модель понимания текста представляет определённую ценность в смысле интеграции различных дисциплин языкознания и литературоведения с другими отраслями науки (логикой, философией, герменевтикой, психологией и т.д.). Это обеспечивает достаточно адекватное программирование тезауруса читательских масс, хотя следует оговориться, что эта модель носит в большей степени семантико-эвристический, чем поэтико-эстетический характер, иными словами, в ней представлена лингвистическая точка зрения на объект.

Следует также оговориться, что данная концепция не является систематическим изложением проблем стилистики декодирования: внимание здесь сосредоточено только на центральном круге вопросов, связанных с наиболее общей моделью понимания, объединяющей перечисленные дисциплины с точки зрения объекта изучения, именно – структуры тезауруса реципиента и его моделирующей по отношению к тексту функции. Таким образом, в рамках этой модели не удастся решить всех противоречий проблемы понимания. Одним из существенных ограничений концепции является то, что она исходит из противоположного: внимание сконцентрировано главным образом не на факторах по-

нимания, а на факторах непонимания или неполного понимания. Иными словами, в поле зрения попадают лишь возможные зоны искажения информации при рецепции как её объективных, так и её обертональных аспектов. Но подход от противного является также моделирующим. Здесь соотношение факторов понимания и непонимания напоминает соотношение между кодированием и декодированием в том смысле, что, моделируя декодирование, мы получаем информацию о процессе кодирования в его зеркально-симметричном отображении.

Другим важным ограничением является то, что модель эту нельзя рассматривать ни как общую теорию чтения, ни как теорию познавательной деятельности в целом. Она действует лишь на уровне языковой личности, который Г.И. Богин называет «адекватно-синтезирующим» [3, с.4-5]. Иными словами, герменевтические ситуации (потенциальные зоны помех, возникающие при распределении фактуальной или концептуальной информации текста), раскрываемые по уровням предложенной модели, представляют только надстройку над фундаментом языковой компетенции, которая рассматривается лишь как стартовый механизм запуска всей системы. Модель является текстоцентричной и ориентирована на зрелых коммуникантов, обладающих как минимум полной языковой компетенцией. Но само понятие текстоцентризма имеет два аспекта, существование которых обусловлено двусторонней связью между коммуникантами и коммуникатом. При изучении процесса понимания даже только с лингво-филологических позиций мы не можем исходить лишь из соотношения «текст – реципиент», иначе данная теория ничем не отличалась бы от лингвистики текста вообще и стилистики декодирования в частности. Акцент должен быть сделан на обратном соотношении, что отражено в специфике моделирования текста единицами понимания и что составляет основную отличительную черту модели. Чтобы расширить понимание эвристической роли процедур декодирования, необходимо предложить такую модель понимания, которая опиралась бы на структуру знания. В методологическом отношении подобный принцип обеспечивает адекватное описание работы эвристического аппарата. В дидактическом отношении он способствует более целенаправленному программированию тезауруса читательских масс, что является общекультурной и социальной задачей, отвечающей требованиям современности. В лингвистическом отношении принцип этот определяет уровни понимания текста в связи со структурой объективированного в речевых произведениях различной коммуникативной направленности знания, что вносит вклад в теорию декодирования.

Тезаурус реципиента представляет собой в такой же мере системное явление, как и структура языка. Его можно охарактеризовать как иерархическую систему уровней, единицы которых обладают как относительной автономностью, так и тесными межуровневыми связями в планах парадигматики и синтагматики. Связи эти возникают в

результате отношений конструктивности (т.е. вхождения единиц низшего уровня в единицы высшего) и интегративности (т.е. включения единицами высшего уровня низших единиц в свой состав).

Как известно, отмеченные три условия (относительная автономность, конструктивность и интегративность) являются необходимыми и достаточными для системно-уровневых представлений изучаемых объектов. Взаимоотношения эти носят не только реляционный характер, но отображают онтологические свойства текста, т.е. его «лингвистическое тело». Под онтологическими свойствами текста мы понимаем многослойные пласты его информационных сигналов, передаваемых структурой и структурированной семантикой. Именно вследствие отражательной функции, такая уровневая структура моделирует одновременно и тезаурус, и, в определённом отношении, текст. В иных разработанных моделях понимания текста внимание сконцентрировано либо на уровнях языковой системы, и тогда вопрос ставится о понимании на фонемном, морфемном, лексическом, синтаксическом и сверхфразовом уровнях, либо на компонентах знаний о мире, имеющих гетерогенную знаковую фиксацию в языке и, следовательно, не поддающихся структурированию. В тех же моделях (а их большинство), где была сделана попытка объединить эти два подхода, область фиксированных в тексте знаний о мире (общий тезаурус или компетенция второго порядка) рассматриваются недискретно и противопоставляются в этом недискретном виде весьма детально разработанной структуре компетенции первого (языкового) порядка. При этом недостаток первой из перечисленных концепций заключается в том, что она не соответствует ни процессу кодирования, ни процессу декодирования, поскольку ни тот, ни другой не протекают в рамках того упорядоченного пространства, которое представляет собой система уровней языка в статике. Недостаток второй из перечисленных концепций заключается в том, что она фактически не моделирует текст как объект лингвистической теории понимания, а следовательно, и не представляет собой модель в строгом смысле этого слова. Недостатком третьей из перечисленных концепций является то обстоятельство, что как модель она нецелостна (мы подчёркиваем: нецелостна, но не неполна: неполнота – органическое свойство любой модели), а в методологическом смысле эклектична.

Предложенная нами модель, как было сказано выше, делает акцент не на факторах понимания, а на факторах непонимания или неполного понимания, что позволяет систематизировать и факторы понимания, но с несколько иных позиций, чем это делалось до сих пор. Это означает, что, прежде всего, нужно определить зоны, в которых происходят потери информации на выходе из коммуникативной системы. Подобные потери информации группируются в следующих зонах:

- 1) логико-референционные значения,
- 2) социальная стратификация языка,
- 3) иррадиация фонового знания,
- 4) зона историко-филологического знания,
- 5) эвристическая процедура или стратегия.

Все перечисленные зоны являются зонами «информационных ловушек», которыми характеризуются процессы рецепции, понимания и оценки текста на разных стадиях когнитивно-коммуникативной деятельности приёмника сообщений, и именно в этих зонах выявляются факторы, определяющие качество приёма сообщений.

Проецирование подобных зон на текст, реализуя связь абстрактно-эвристического мышления с практикой получения и обработки информации, программирует процессы рецепции и понимания текста на соответствующих уровнях:

- 1) логико-референционном,
- 2) социолингвистическом,
- 3) фоновом-этническом,
- 4) историко-филологическом,
- 5) эвристическо-дискурсивном.

Единицей логико-референционного (или логико-референтного) уровня является фигура речевого поведения, представленная имплицатурой (имплицатемой) и возникающая вследствие соотношения пресуппозиций и модели языка. Единицей социолингвистического уровня является составляющая социальной стратификации языка на фоне общенациональной нормы, или социолектизм (социолектема). Фоновый уровень представлен различного рода реалиями (культурема), т.е. вербальным отображением материально-духовной культуры данного языкового коллектива. Единицей историко-филологического уровня является в широком смысле феномен синтагматики и парадигматики текстуально-речевых отрезков разных текстов в пределах воспринимаемого конкретного текста. В основе этого феномена лежит так называемый «топос», т.е. реминисценция (реминистема), представляющая собой ссылку на функциональный стиль (в случае синтагматики функциональных стилей), сюжетно-тематические и образные структуры литературно-фольклорных произведений, а также любую форму репрезентации чужой речи в тексте. В целом данный уровень понимания связан с межтекстуальными отношениями. Однако специализированное употребление в значении «историко-филологического знания» закрепилось за термином «вертикальный контекст», и, поскольку он прочно ассоциируется с определённым направлением, его условно можно принять как адекватный своему означаемому, в том числе и в данной работе. Важно только при этом всегда иметь в виду, что с термином «межтекстуальные отношения» он соотносится как видовой с родовым, ибо вертикальный кон-

текст предполагает не только историко-парадигматическое (вертикальное), но и функционально-синтагматическое (горизонтальное) измерение. В современных теориях межтекстовых взаимодействий это явление часто называется интертекстом. Уровень эвристической процедуры представлен стратегиями (стратегема), под чем понимаются шаги алгоритма эвристической процедуры декодирования, осуществляемой либо по программе сознательных, целенаправленных действий специалиста-филолога в интерпретационном акте, либо по скрытой, интуитивной программе рядового зрелого коммуниканта.

По отношению к уровням структуры языка, перечисленные единицы являются функциональными. Это значит, например, что имплицатемы могут быть реализованы самыми различными выразительными средствами, от звуко-фонемных (в письменном тексте – графических) до макросинтаксических (целых текстов). То же справедливо и для прочих единиц, включая и наиболее гетерогенную из них на этическом уровне – стратегему. Далее, вопрос о функциональности перечисленных единиц по отношению к уровням структуры языка связывается с решением вопроса об их семиотических свойствах, а также об их субстанциональных и реляционных аспектах.

Со знаково-категориальной точки зрения эти единицы можно назвать сложными знаковыми конструкциями, выполняющими функции кодирования и декодирования. В онтологическом плане указанные единицы уровней понимания представляют собой пласты различных типов информации, развёрнутой в тексте.

В данной концепции уровни понимания расположены в определённой системной иерархии. Единицы одного уровня структуры входят в состав единиц более высокого уровня (отношение конструктивности), а единицы более высокого уровня включают в себя единицы более низкого (отношение интегративности). Способность реципиента выводить смысл из значения (эксплицировать имплицатему) является основой так называемой языковой компетенции, на которой базируются все остальные уровни понимания и без которой никакое понимание вообще невозможно. Герменевтические ситуации логико-референтного уровня возникают при расхождении между звуковым комплексом речевого сегмента отправителя сообщений и сегментацией этого же фрагмента адресатом, при многозначности интерпретаций семантического значения одного и того же слова или выражения. Сюда же относятся понимание каламбуров, построенных на омонимии и полисемии, понимание тропических образов типа эпитета, метафоры, метонимии, использование стилистического приёма параномазии, контаминации, неоформленные синтаксические связи и т.д. Например, проблемы понимания речи мистера Джингля в «Посмертных записках Пиквикского клуба» связаны, как правило, с его так называемой «парцеллированной» мане-

рой выражаться. Мысли Джингля импульсивны, он выпаливает их в отрывочных словах и обрывках фраз, увеличивая интервалы в ритмической структуре фраз и предложений. Речь Джингля отлично характеризует этого энергичного комбинатора, отвечая его образу мышления.

– Как вы здесь очутились? – спросил мистер Пиквик с улыбкой, в которой благорасположение боролось с удивлением.

– Как? – отозвался незнакомец. – Остановился в «Короне» – «Корона» в Магльтоне – встретил компанию – фланелевые куртки – белые штаны – сэндвичи с анчоусами – жареные почки с перцем – превосходные ребята – чудесно!

Мистер Пиквик, в достаточной мере изучивший стенографическую систему незнакомца, понял из этих стремительных и бессвязных слов, что тот каким-то образом завязал знакомство с объединёнными магльтонцами и сумел превратить его в добрые товарищеские отношения, после чего добиться приглашения было уже легко [7, с. 100-101]. Пер. А.В. Кривцовой.

Второй, социолектный уровень понимания, актуализирует только ту компетенцию, которая связана лишь со знанием лексики, используемой в определённых, более или менее замкнутых сферах общения, являющихся, фактически, отражением фонового знания эндокультуры, поскольку различные социальные группировки, использующие в качестве субкодов те или иные подязыки, иногда даже и варваризмы, имеют, как правило, и свою собственную субкультуру. Однако, поскольку значительная часть специализированной лексики как высокого, так и сниженного стилистических регистров является переосмыслением общенародного нейтрального ядра, налицо иерархическая связь данного уровня с логико-референционным. А фоновые знания экзокультуры (третий уровень понимания) являются ещё более специализированными, поскольку число национально-специфических реалий незначительно по сравнению с культурными реалиями всей современной цивилизации. С другой стороны, их существование конструируется всей языковой компетенцией низших уровней, ибо они как бы «растворены» во всём языке и поэтому безграничны в абсолютном, безотносительном к какому-либо иному языку измерении. Историко-филологическая компетенция четвёртого уровня составляет только часть фоновых знаний, т.е. знания о текстах, но тексты – это тексты культуры, поэтому культурный фон конструктивен относительно текстового, а текстовой интегративен относительно культурного. Наконец, ясно, что эвристико-дискурсивный уровень абсолютно интегративен по отношению к остальным. Выделить герменевтические ситуации эвристико-дискурсивного уровня в дробь текста весьма затруднительно, поскольку реализуются они, как правило, на уровне целого текста. Примером может послужить стихотворение В. Маяковского «О “фисасках”, “апогеях” и других неведомых вещах».

Что касается других иерархических отношений, каждый более высокий уровень понимания, интегрируя в себе более низкие, одновременно диалектически их отрицает. Но если в математике и формальной логике отрицание некоей величины связано с контрарностью (т.е. с её уничтожением), то в диалектике, филологической герменевтике и в самом языке это совсем не так. Напротив, будучи отрицаемым высшим уровнем, низшие уровни играют огромную эвристическую роль, так как само их отрицание направляет поиски герменевтической истины в нужное русло, обеспечивая успех дела.

Относительно механизма «смычки» читательского опыта (тезауруса) с текстом, приводимым в движение данной моделью, необходимо заметить, что типы ГС здесь никоим образом не соответствуют единицам структуры языка. Они являются, фактически, единицами понимания, соответствующими как определённому типу текстопостроения, так и структуре тезауруса (опыта) реципиента. Эта когнитивная структура, возникнув в результате восприятия огромного количества разнообразных текстов читателем, процедируется, как на экран, на каждый вновь прочитываемый текст, структурируя его в соответствии с полученным опытом. В пределах данной модели этот опыт нарастает только количественно (кумулятивно), но чтобы выявить в нём какие-либо иные структурные элементы, потребуется выбор из существующих или конструирование какой-то другой модели понимания, ведь любая модель, сколь бы изощрённой она ни была, отличается схематизмом и имеет свои ограничения. Делая акцент на одних сторонах моделируемого объекта, она игнорирует другие и т.д. Модели же «смыкающего» типа (по А.А. Брудному), как и описанная, хороши уже тем, что структурируют не только текст, но и сам опыт, тезаурус читателя. Изучать нечто, тем более то, что не дано в непосредственном наблюдении (такие объекты в кибернетике называются «чёрным ящиком») без его модельного структурирования не представляется возможным.

В системно-реляционном плане перечисленные единицы характеризуются сложной сетью парадигматических и синтагматических межуровневых взаимодействий, определяемых, прежде всего, контекстуальными связями в рамках различных контекстов: от ситуативно-вербального до фоново-филологического. Так, уровень имплицатем в сфере логико-референционных значений функционирует в тесной связи с другими уровнями и постоянно ими охватывается. Общеизвестно, например, что фразеологическая идиоматика, которую мы относим к уровню логико-референционных значений, носит фоновый характер. С другой стороны, вербальная реакция на ситуацию, пресуппонирующая самоё эту ситуацию (фигура речевого поведения), не может быть во многих случаях отделена от фона. Фоновый характер может носить и тематическая структура самих текстов, например – специфика сообщений о погоде или характерный зооцентризм ряда текстов в англо-саксонской культуре. Социальные

контексты социолектем и в определённой мере территориальных диалектов растворяются в фоновом знании, которое по отношению к ним также выявляет свою социальную природу. Историко-филологический уровень, смыкаясь с фоновым как со своим источником, образует с ним тесное единство через национальную специфику литературы и т.п.

По-разному функционируют в различных контекстах (ситуативном, вербальном, культурном, филологическом) и стратегемы как единицы уровня эвристической процедуры. Стратегия является достаточной для понимания только в тех случаях, когда налицо лишь уровень имплицатем. В остальных случаях она, естественно, интегрируется с соответствующими компонентами тезауруса и не может привести к положительным результатам декодирования без опоры на эти компоненты.

Такова общая характеристика реляционных (синтагмагико-парадигматических) и субстанциальных свойств единиц иерархии «имплицатема – социолектема – культурема – реминистема – стратегема». Эта характеристика отображает интегративно-конструктивный аспект анализируемой уровневой структуры, а также функциональную взаимодополнительность уровней в разных коммуникативно-контекстуальных условиях.

Вместе с тем соответствующие уровни отличаются относительной автономностью. Действительно, можно себе представить тексты (и такие тексты реально существуют), закодированные преимущественно имплицатемами, культуремами и т.п. Индивидуальные авторские стили дают нам хороший пример склонности того или иного автора к определённому виду кода, функционирующему в качестве доминантного художественного приёма. Относительная автономность уровней понимания подтверждается и нейролингвистическими данными [8], согласно которым рецепция текста в различных участках его структуры контролируется разными участками мозга (полушария, лобные доли и др.). Экспериментальной базой подобных исследований служит изучение клиники рецепции текстов афатиками и шизофрениками различных патологических категорий.

Из анализа описанной структуры, как было отмечено, вытекает, что абсолютно интегрирующим уровнем понимания является стратегия (уровень эвристической процедуры).

Приведенный анализ гносео-онтологических свойств выделенных единиц в используемой модели понимания текста предполагает их интегрирующий характер: это – одновременно и единицы тезауруса коммуникантов, и единицы моделирования текста, которые субстанциально заложены в коммуникате как потенциальный код. Наиболее сложным вопросом методологического порядка является проблема онтологического статуса текста по отношению к реципиенту.

Несмотря на ограниченность, проявляющуюся в том, что герменевтические ситуации, раскрываемые по уровням предложенной модели, представляют только надстройку над фундаментом языковой компетен-

ции, данная модель пригодна для любых языковых «экологий»: для восприятия как текстов устного сообщения, так и письменных, как художественных, так и нехудожественных, как на родном, так и на иностранных языках, как в условиях моно-, так и в условиях би- и полилингвизма. Различия механизмов действия модели в разных средах будут, следовательно, касаться только относительной значимости того или иного компонента при безусловной инвариантности структуры тезауруса языковой личности. Например, очевиден факт преобладания фонового уровня в межкультурных или, скажем, социолингвистического в монокультурных коммуникациях при обязательности наличия того и другого в структуре тезауруса. Отсюда также следует, что проблема критерия адекватности понимания решается в данной модели понимания текста путём объединения генетического и функционального подходов к основному вопросу герменевтики, именно: путём выделения уровней понимания, основанных не только на текстовых, но и на вне- и межтекстовых отнесениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байков В.Г. К построению системы герменевтических ситуаций // Понимание и рефлексия. Материалы Первой и Второй Тверских герменевтических конференций. – Часть I. – Тверь: Изд-во Тверского гос. ун-та и с/х института, 1992. – С. 12-15.
2. Байков В.Г. Герменевтическая ситуация как образное средство // Мова і культура. – Випуск 2. – Т. 1. Філософія мови і культури. Культурологічний компонент мови. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 5-11.
3. Богин Г.И. Типология понимания текста: Учебное пособие. – Калинин: Калининский гос. ун-т, 1986. – 87 с.
4. Богин Г.И. Субстанциальная сторона понимания текста: Учебное пособие. – Тверь: Тверской гос. ун-т, 1993. – 137 с.
5. Брудный А.А. Понимание как компонент психологии чтения // Проблемы социологии и психологии чтения. – М.: Книга, 1975. – С. 162-172.
6. Гюббенет И.В. К проблеме понимания литературно-художественного текста (на английском материале). – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 112 с.
7. Диккенс Ч. Посмертные записки Пиквикского клуба: Пер. с англ. – М.: Худож. лит., 1984. – 750 с.
8. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 413 с.

АНОТАЦІЯ

У статті укладається і розглядається одна з можливих моделей розуміння, перш за все, художнього тексту. Структура знання описується

як ієрархічна система, що має рівневу організацію та членується на функціональні одиниці. Цей підхід надав можливість виявити й описати ряд нових параметрів, які характеризують рівні та одиниці розуміння у світлі семіотики і когнітивної лінгвістики.

SUMMARY

The model of understanding of artistic text is considered in this paper. The knowledge structure is described as hierarchical system which has level organization and is divided into functional units. Such an approach has made it possible to unpack and describe a number of new parameters in the study of Understanding levels and units in the light of Semiotic and Cognitive Linguistics.

*О.Г. Каменская,
Э.К. Мустафина
(Тольятти, Россия)*

УДК 41

«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ» КАК ПРЕДМЕТ СТИЛИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

«Общий дух русского языка при всех сложных событиях, которыми запечатлена его биография с XI по XX век, все же не испытал метаморфозы столь решительной, чтобы древнерусские памятники, по крайней мере определенные виды этих памятников, не могли служить и сейчас еще чтением для любознательного и живущего литературными интересами читателя», как писал Г.О. Винокур [1]. Именно такого рода памятником является, на наш взгляд, «Слово о полку Игореве», который может быть предметом изучения не только на уроках литературы, но и на уроках русского языка в профильных школах. При этом в центре внимания оказываются именно языковые особенности данного памятника.

Анализ древнерусских текстов может быть разной глубины и проникновения. Основным принципом лингвистического анализа древнерусского текста является рассмотрение его языковой материи:

- в качестве определенной микросистемы развивающегося древнерусского языка на фоне современного русского языка;
- в плане структурно организованного «плана выражения» определенной (всегда так или иначе воспитывающей) информации.

Опираясь на данные принципы, покажем, как происходит анализ «Слова» на лексико-стилистическом уровне в аспекте заявленной темы.

Одной из стилистических особенностей данного памятника является его коммуникативная интенсивность. И люди, и звери, и птицы, и неживые предметы постоянно сообщаются между собой: глаголы, обозначающие голоса птиц и зверей, создают богатейший мир звуков в «Слове»: комони ржуть, лебеди запевают, соловьи щекочуть, галки, вороны грают, орлы клекочут, сороки стрекочут, зегзица кычет, див кличеть; глаголы речи здесь сочетаются с неодушевленными существительными: земля гудит, копыя поют стязи гласят, трава шумит, Донець речет, телегы кричат, ночь стонет. Особенно заметна в «Слове» роль прямой речи. Почти половина памятника состоит из прямой речи: Игорь ободряет свои полки, Всеволод ободряет Игоря, русские жены причитают, причитают и Ярославна, и мать Ростислава. Святослав рассказывает о своем «мутном сне», река Донец и князь Игорь обмениваются комплиментами и т.д. Особенно разговорчив сам автор: он обращается к слушателю (читателю), к Бояну, к Русской земле, к отсутствующим князьям [5].

Уровень коммуникативной интенсивности повышается употреблением большого числа звательных и повелительных форм: «не лепо ли ны бяшетъ, братие...», «о бояне, соловию старого времени!», «о русская земле!» В памятнике много глагольных форм 1 и 2-го лица (чему, господине, веши, а быхъ не слала к нему слезъ, ты пробиль еси каменные горы...), также большое количество глаголов и существительных, обозначающих разного рода коммуникативные акты: слово, повесть, голос, свист, щекот, клик, звон, петь и песнь др. В первую очередь, именно глагол – одна из тех форм, с помощью которых передается особый динамизм повествования, характерный изучаемому произведению. Именно разнообразие глагольных форм бросается в глаза при анализе – «Слова» учащимися. Отсюда наше внимание к этим формам. С особенным интересом ребята воспринимают сведения о том, что в древнерусском языке, как и в современных изучаемых ими иностранных языках (английском, немецком и др.), существовали такие глагольные формы, как аорист, имперфект, перфект, плюсквамперфект. Это позволяет еще раз вспомнить об индоевропейском родстве языков, о котором шла речь на занятиях, предваряющих анализ «Слова о полку Игореве».

Автор «Слова» стоит в центре сложной и разнородной коммуникативной сети, которая связывает между собой старое и новое, друзей и недругов, человека и природу. Со многими он разговаривает, а когда он сам не говорит, он слушает, интерпретирует, пересказывает. Благодаря именно этой роли автора многие разнообразные детали «Слова» связываются в единую целостную картину.

Кроме глаголов, подчеркивающих коммуникативную интенсивность, в «Слове» используется глагольная лексика и других лексико-грамматических групп, среди которых самыми частотными являются:

- глаголы движения: идти, ехать, бежать, лететь, течь, скочить, рыскасть;
- глаголы конкретного действия, причем особенностью этого памятника является сочетание таких глаголов с отвлеченными существительными, которые в этом случае выступают в переносном значении: везть душу от тела, летать умом, печаль тече, туга ум полонила.

Не менее заметной стилистической чертой слова является его насыщенность топонимами, этнонимами, и антропонимами, с одной стороны, и параллельное употребление полногласных и неполногласных форм одного и того же слова в одном контексте, с другой. Так, например, в «Слове о полку Игореве» встречаются сплошные ряды, содержащие названия мест, народов и отдельных лиц: Комони ржуть за Сулою – звенить слава в Киеве, трубы трубят в Новеграде – стоять стязи в Путивле; Игорь ждет мила брата Всеволода.

Параллельно употребляя полногласные и неполногласные формы одного и того же слова в одном контексте, в одних случаях автор просто стремится избежать тавтологии (например: «О Бояне, соловию старого времени! Абы ты сия пылки ущекоталь, скача славию по мыслену древу...»), в других – явно варьирует формами в определенных целях: древнерусские используются в стилистически нейтральном употреблении, старославянские же придают повествованию торжественность и приподнятость (ср.: «чрълена чолка, сребрено стружие – храброму Святославличю!» «дремлетъ въ поле Ольгово хороброе гнездо») [4].

Другой стилистической особенностью языка «Слова» является наличие параллелизма конструкций, риторических фигур, придающих взволнованную торжественность и динамичность повествованию о трагическом походе Игоря (например: «комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Киеве, трубы трубятъ въ Новеграде – стоять стязи в Путивле», «чрълень стягъ, бела хорюговъ, чрълена чолка, сребрено стружие – храброму Святъславличю!»).

Стилистический анализ «Слова» может быть продолжен на примере устаревших слов. Учащиеся из курса русского языка знают, что слова, как люди, рождаются, живут и служат нам, старятся, уходят на покой и даже умирают. Устаревшие слова отличаются друг от друга по степени архаичности: одни еще встречаются в речи, особенно у поэтов, другие известны только по произведениям писателей прошлого века, а есть и такие, которые вовсе забыты. Слова подобного рода оказываются в центре нашего внимания при изучении «Слова» на уроках русского языка. Анализ лексики данного памятника показывает, что большая часть слов этого древнерусского текста сохранилась в словарном составе русского литературного языка до сих пор. В основном это слова, обозначающие явления

природы, названия птиц. Животных, растений: небо, земля, солнце, месьяц, ветер, буря, гроза, дождь, река, трава и т.д. Однако учащиеся видят, что несколько десятков слов, употребленных в «Слове», исчезли из русского литературного языка после монгольского нашествия и с XV в. не встречаются в памятниках письменности. Наличие этих слов — яркое и неоспоримое доказательство того, что «Слово» относится к домонгольской эпохе. Это такие слова, как *усобища* (учащиеся могут сказать, что они его хорошо знают, но оно было воскрешено Карамзиным и историками и вновь введено в литературный язык после издания «Слова», уже в начале XIX в.); *ратаи* с его производными (оно известно в «Русской правде», в «Слове о полку Игореве» и в «Повести временных лет» — дальше мы его не встречаем); *зегзицею кычеть* (Ярославна) — оба слова больше нигде не встречаются, то же относится к слову *засапожники*.

Очень интересно выражение «поскепаны шеломы оварькыя — ‘разбиты в щепки шлемы оварские’ — слова этого корня известны в нескольких памятниках ранней поры. Особенно следует остановиться на слове *поскепаны*. Оно вызывало сомнения у исследователей потому, что встречается в сочетании с *шеломы*. Некоторые ученые сомневались, чтобы можно было металлический шлем *поскепати* — ‘разбить в щепки’. Но теперь археологи установили с полной достоверностью, что оварские шлемы половцев были не металлические, а состояли из деревянного остова, поверх которого была натянута кожа, иногда с металлическими бляшками, одной или двумя — на темени и на лбу. Такой шлем, в основном состоящий из дерева, от удара мечом, конечно, разлетался в щепки. Обратим внимание учащихся на слова: *катора* — ‘распря, раздор’, *гидница* — ‘палата для телохранителей князя’, *комони* — ‘кони’, *толковины* — ‘двуязычный народ, который, зная, кроме русского, печенежский или половецкий язык, служил посредником между русскими и степняками’, *тули* — ‘колчаны для стрел’ (один раз это слово указано в словаре Срезневского для XVI в., но уже *туль* — ‘футляр’). Можно указать на ряд слов половецких, которые исчезли в послетатарскую эпоху: *орьтъма* — ‘накидка, плащ’; *чага* (встречается еще в летописи, значит ‘невольница’, а может быть, судя по турецкой этимологии, ‘молодой невольник’) — ‘молодая невольница’; *кощиевь* (которое ребята знают как *Кащей* из сказок, но это совсем другое слово): *Ту Игорь князь выседе изъ седла злата, а въ седло кощиево*, т. е. в седло обозного слуги. Есть здесь несколько слов греческих, позже исчезнувших: *паполома* — ‘дорогая ткань, бархат с шелковым узором’ и др.

Учащиеся убеждаются, что архаизация слов не связана с их происхождением. Устаревать могут исконно русские слова: *дабы*, *изгой*, *льзя*; старославянские по происхождению: *зело*, *един*, *чадо*; заимствованные слова: *натура* (природа), *сикурс* (помощь), *фортеция* (крепость) и др.

Фонетика «Слова о полку Игореве» на уроках русского языка должна быть изучена не только с точки зрения исторической, но и в плане художе-

ственного использования звуковых средств, какие были в русском языке той поры. Не раз восхищались поразительным мастерством автора живописать звуками, совершенным использованием того приема, который в художественной речи называют аллитерацией или звукописью. Можно остановиться на двух примерах такого искуснейшего оперирования звуками для внесловесного или дополнительного к словесному выражения поэтических образов или картин. ...Ночь стонуши ему грозою птичь убуди; свисть зверинь въста; збися дивь – здесь не может не привлечь внимания накопление свистящих и шипящих (ночь, стонуши, птичь, свисть, въста, збися). Такую же аллитерацию мы имеем в описании жуткой ночи перед поражением, перед разгромом: вльци грозу въсрожать по яругамь; орли клеткомь на кости звери зовугь. В описании бегства Игоря из плена чередуются сочетания взрывных (*кн, кл*) с шипящими и свистящими: ...Овлурь свисну за рекою; велть князю разумети: князю Игорю не быть! Кликну, стукну земля, вьшуме трава, вежи ся половецкие подвизашеся. В первой части описания бегства Игоря звукоподражательными словами выражен сигнальный свист, а во второй части (кликну, стукну) сознательное нагнетание мгновенных глухих звуков воспроизводит топот убегающего человека. В картине битвы (Земля тутнеть, реки мутно текуть, пороси поля прикрывают, стязи глаголют... Ярь туре Всеволоде! стоиши на борони, прыщеши на вои стрелами, гремлеши о шеломы мечи харалужными) – такое же сгущение согласных, выразительных контрастными сочетаниями, чередование то звонких и плавных, то свистящих и шипящих.

Внимание учащихся необходимо обратить также на поразительно яркие цветовые контрасты в «Слове о полку Игореве». Чрълень стягь, бела хорюговь, чрълена чолка, сребрено стружие – *‘красный флаг, белое знамя, красный бунчук, серебряное древко’*; кровавыя зори светъ поведаяють; чръныя тучи съ моря идуть.

Чередование полногласных и неполногласных форм должно привлечь к себе внимание не только с формальной стороны. Не случайно, в «Слове о полку Игореве» сказано головы Половецкыя, но о князе – главу приложити. И дальше, в обращении к Кончаку: чръныи воронь поганый Половчине, но часто врани не граяхуть, Совершенно ясно, что слова *врани* и *глава*, использованные автором сознательно, принадлежат к высокотожественному стилю. Там, где выражен патетический призыв к князьям и где речь идет о каких-то событиях, рисуемых в торжественном, величавом духе, там встречаются такие формы, как *глава, врань, гради, врата* и т. д. Но там, где речь идет о теме, вызывающей эмоции отрицательные, гневные, негодующие, где нужно конкретно противопоставить этому высокому стилю сниженность темы, там употреблены полногласные формы. Иными словами, совершенно ясно, что для автора «Слова» в конце XII в. старославянские элементы языка являются стилистическим средством. Русский язык совершенствовался с

каждым веком: расширяется круг лексики, все разнообразнее становятся стилистические средства. И огромную роль здесь сыграло взаимодействие старославянского и русского языков.

В богатстве образов «Слова о полку Игореве» надо выделять несколько различных словес. Множество совпадений с библейской символикой, указанное литературоведами, сделало для всех неоспоримым то положение, что автор «Слова» был человеком широко образованным. Лучшие образцы книжной риторики, книжной поэзии Киевской Руси были ему хорошо известны, он мастерски владел сложными приемами мудреной и отнюдь не общедоступной техники построения образных периодов. Я приведу некоторые из них. Высоко плаваеши на дело въ буети, яка соколь на ветрехъ ширяся, хотя птицю въ буйстве, одолети – тут образ сокола, который поднимается выше всех птиц, выражен удвоением образа. А ведь можно было дать его один раз, как это мы имеем в фольклоре. Здесь же какое обогащение образа, какая игра этими двумя образованиями от одного корня: въ буети и въ буйстве

Ангитеза, характерная для поэтического стиля, еще детально расчленена: Дети бесови кликомъ поля прегородища, а храбрыи Русици преградища чрьльными щиты – ‘дети бесовы (т. е. половцы) рассекли поле своими дикими воплями, а храбрые русские разными путями преграждают путь их бешеной атаке’. Во-первых, русские молчат, ожидая эту лавину, а не вопят, как половцы; во-вторых, они выставили как грозную твердыню свои сомкнутые красные щиты. Какой глубоко продуманный контраст!

На Немизе снопы стелють головами, молотять цепи, харалужными, на тоце животь кладуть, веють душу оть тела. Учащиеся обращают внимание на некоторую неожиданность таких земледельческих, крестьянских образов в высокой дружинной поэзии — бой сравнивается с молотьбой. Можно указать, что в этом сказалась связь с народной поэзией, песней. Но автор «Слова о полку Игореве» простые образы тоже мастерски преобразует, усложняет. Обратим внимание на то, как прозрачна здесь символика образа. Эти символы как бы тут же прокомментированы. В народной песне, кроме образа молотьбы, ничего не было, а в «Слове...»: на Немизе снопы стелють – головами; молотять – цепи харалужными, т. е. коваными цепями; на тоце – животь кладуть, т. е. жизнь свою кладут; веють – душу оть тьла. Это уже не просто метафора, не просто образное выражение. Казалось бы, воины делают такую же тяжкую работу, как земледельцы. Но все же воины совсем непохожи на земледельцев. Здесь образ разрушается, вскрывается глубокое несходство двух его компонентов, которое и превращает параллелизм в противопоставление. Вполне отчетливо это дано в следующей фразе того же абзаца: Немизе кровави брезе не бологомь бяхуть посеяни, посеяни костьми русскихъ сыновъ. Все это несомненные показатели не начальной, а довольно поздней и высокой культуры дружинного эпоса.

Другой ряд образов близок к поэтической структуре, можно сказать, только на наш взгляд, на взгляд поздних потомков, а на самом деле является почти реалистическим изображением событий. Дружину твою, княже, птиць крылы приоде, а звери кровь полизаша (‘дружина твоя, князь, перебита, истая хищных птиць укрыла ее своими крыльями, а звери кровь полизали’) – это реалистическое описание поля битвы после разгрома. Ту Игорь князь выседе из седла злата, а въ седьдло кошиеву – тоже пример совершенно реалистического изображения события, так как из истории ребята знают, что княжеские седла были обычно богато украшены золотом. Пленный князь, конечно, был лишен своего коня и был посажен в седло кошиеву, т. е. седло обозного слуги.

Не вдаваясь в подробности, потому что это вопрос, на наш взгляд, не первостепенный в изучении лексики, остановимся на двух-трех отрицательных примерах. Для защитников тезиса о независимости древнейшего русского литературного языка от балканских и византийско-болгарских влияний естественно было некоторое увлечение восточными элементами в словарном составе «Слова о полку Игореве». Здесь мы имеем, например, такие сомнительные положения, как признание слов ногата и резана (названия денежных единиц, встречающиеся еще в «Русской правде», летописи и в некоторых других источниках) терминами тюркского происхождения. Никакой тюркской этимологии для этих слов не найдено. Единственным весьма зыбким и слабым основанием для такого крайне сомнительного допущения является то, что слово ногата встречено в «Codex Cumanicus» – в средневековом тексте, содержащем несколько десятков половецких слов. Если даже в скудных остатках языка гуннов (каких-нибудь полтора десятка слов сохранилось), которые задолго до половцев прошли, почти не задерживаясь, через южную часть нашей территории, найдено несколько славянских слов, то тем более в языке половцев, которые соседствовали, боролись, вели широкую торговлю, имели всяческие длительные связи со славянами на протяжении столетий, должно было быть, и, несомненно было, немалое количество славянских слов. Такими славянскими заимствованиями в языке половцев и были ногата и резана, которые этимологически могут быть объяснены. *Ногатой* назывались малоценные меха (мех, содранный с лапок зверя), *резаной* назывались мелкие меховые обрезки, еще менее ценные. Слово резана связано с тем же корнем, что в слове резать, как ногата – с корнем слова нога.

Другой пример такой же неосторожной и неосновательной этимологии – слово кьметь, которое объясняется как заимствованное из латинского или греческого. Созвучие тут есть, хотя между лат. и греч. нет полного совпадения ни в значении, ни в истории, так что сейчас даже не совсем ясно, одно ли это слово или два слова разного языкового состава и разного происхождения. К нашему слову кьметь они имеют, возможно, такое же отношение, как франц. Г'е'te к рус. *лето*. Не гово-

ря о том, что слово *къметь* известно всем славянским языкам, оно известно и балтийским языкам (ср. литов. *kutnetis*). Это один из древнейших социальных терминов и как большинство социальных терминов, вероятно, восходит к племенному названию. Многочисленность значений в разных языках и широта распространения в народных говорах, а не только в старых текстах, позволяют нам утверждать, что это не заимствованное, а местное древнейшее слово.

Анализируя данный памятник, учащиеся убеждаются в том, что вопрос о языке «Слова» был и остается самым трудным в истории русского языка несмотря на то, что лингвисты ряда поколений проделали огромную работу по отнесению текста к определенной территории, по очищению его от искажений, внесенных в XIV-XVI и XVIII веках, литературоведы и историки разгадали многие темные места [3].

Все сказанное позволяет сделать вывод о лексической неоднородности текста «Слова», что объясняется стилистической неоднородностью памятника и влиянием различных литературных традиций, не разрушающих гармонического слияния языковых единиц в пределах фрагментов текста. Таким образом, при анализе языкового материала древнерусских текстов вообще и «Слова о полку Игореве» в частности, одновременно подвергаются разбору и все выражаемые языковыми знаками экстралингвистические факты, так как без их знания памятник не будет понят или будет понят неправильно. Иначе говоря, номинативные единицы языка (слова, фразеологизмы, свободные словосочетания) должны быть раскрыты во всех присущих им фоновых и коннотативных значениях как языковые обозначения того или иного культурно-исторического содержания. И этот аспект анализа, на наш взгляд, особенно важен для понимания древнерусских текстов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О. Русский язык. Гл. 5 / Сост. Е.А. Иванова // Русский язык. – 1996. – № 43(67).
2. Козырев В.А. Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика современных русских народных говоров // «Слово о полку Игореве» и памятники древнерусской литературы. – Л.: 1976. – 357с.
3. Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X-середина XVIIIв.). Учеб. пособие для филолог. специальностей ун-тов и пед.ин-тов. – М.: Высшая школа, 1975. – 327с.
4. Мустафина Э.К., Каменская О.Г. Древнерусский текст на уроках русского языка: Учебное пособие (материалы к спецкурсу). – Тольятти: ТГУ, 2003. – 161с.
5. «Слово о полку Игореве». Комплексные исследования. – М.: Наука, 1988. – 440 с.

АНОТАЦІЯ

Автори статті наводять детальний аналіз «Слова про полк Ігорев» на лексико-стилістичному рівні, наголошуючи на важливий урахування екстралінгвістичних факторів певного культурно-історичного періоду.

SUMMARY

The authors of the article presents the detailed analysis of "The Legend of Prince Igor's Army" on the lexico-stylistic level with special regard to consideration of extralinguistic facts of a certain cultural-historic period.

*Р.А. Куцова
(Горлівка)*

УДК 801.314

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОКАЗІОНАЛЬНИХ
УТВОРЕНЬ У МОВІ ПОЕТІВ-ШІСТДЕСЯТНИКІВ**

Поняття okazіональності пов'язане з ім'ям німецького філолога Г. Пауля, який вперше ввів в обіг ще в ХІХ ст. термін «оказіональне значення». Сам термін «оказіоналізм», запропонований М.І. Фельдман у 1957 році на означення індивідуально-авторської інновації виявився найбільш вдалим серед цілої низки таких синонімічних назв як «слова-метеори», «слова-беззаконники», «слова-одноденки», «еологізми», «поетичні неологізми», «індивідуальні слова», «неологізми контексту» тощо і міцно закріпився в мовній традиції. «Тісний зв'язок слів-одноденки із контекстом, з якого вони нібито виростають, робить їх доцільними та особливо виразними на своєму місці, однак разом з тим, як правило, не дозволяє їм відірватися від контексту та знайти життя поза ним, тобто утворень, що увійшли в мову, okazіональних слів» [8, с. 66].

Оказіональні слова (індивідуально-авторські неологізми) як одиниці мовленнєвої сфери відрізняються від «загальноновживаних» неологізмів, які вже отримали поширення в узусі, але ще не втратили ефекту новизни. Оказіоналізми ж не поширюються в мові, не стають частиною її системи та не виходять за межі комунікативних ситуацій, що їх народили.

Протиставлення мовного й мовленнєвого планів у розрізненні власне неологізмів та okazіоналізмів не сприяє виділенню в окремих клас інновацій так званих «потенційних» слів (ідея виокремлення цього інноваційного класу слів належить Е. Ханпірі [9; 10], хоча вперше термін

«потенційне слово» вжили Г.О. Винокур та О.І. Смирницький [4; 7]. Потенційні слова розуміються ними як лексеми, яких фактично нема, але які здатні виникнути, якби цього захотіла історична випадковість.

Але, на думку окремих учених, розподіл мовленнєвих інновацій на okazionalні та потенційні необхідно визнати недостатнім, оскільки він позбавлений практичної доречності, а критерії виділення потенціалізмів (нормативність, творення за продуктивними моделями, відсутність стилістичної маркованості й т.п.) не носять диференціюючого характеру. Переконалим, на нашу думку, є твердження І. Браїлка про те, що універсальним диференціюючим критерієм класифікації лексичних інновацій є входження/невходження в узус. Це дозволяє розподілити всі новоутворення на два класи: неологізми та okazionalізми [3, с.253-254]. Термін «потенційні слова», думаємо, слід вживати як протичлен до терміна «реальні слова» при розрізненні емпіричного і системного типів словотвірної продуктивності.

Незвичність okazionalного слова на фоні узуального дає можливість авторові точніше передати своє світосприйняття, свій стан, повніше виокремити ті чи інші явища, факти. Хоча з'ява okazionalного слова викликана причинами соціальними, але твориться воно з наявних у мові словотвірних резервів часто з порушенням усталених словотвірних канонів. Це надає okazionalізму тої новизни і непередбачуваності, які слугують джерелом експресії будь-якого художнього твору.

Пропонована стаття має за мету дослідити експресивні можливості та словотвірні моделі okazionalних утворень у поезії шістдесятників.

Одним із найпоширеніших засобів індивідуальної поетичної деривації є творення складних слів, які сприяють точності й лаконізму висловлювання і водночас надають неповторного звучання загальноприйнятим предметам і поняттям.

Серед поетичних неолексем чільне місце посідають іменникові та прикметникові композити, співвідносні з атрибутивними словосполученнями і утворювані як шляхом усічення основ, так і складно-суфіксальним (у тому числі складно-нульовим) способом: *славоїм'я* (І. Калинець), *високоцалити небам* (В. Симоненко), *горе тонкоцтанне* (М. Вінграновський), *обрій вороноконій* (В. Стус). Особливо багато композитних новотворів знаходимо в ідіолекті І. Драча: *своєї вогнеголови* («Коли бувають ночі світлі...»), *хмарини ніжностьозі* («Балада невтоленості»), *лечу по липоцвіту* («Принести води»), *вогнем ясноголовим* («Постійно слухати беліберду...»), *темнолобий асфальт* («Як знамена зачохлені...»), *снігоцвіту, вид тихосвітанковий* («Слово королєвого цвіту»), *юних ювілейних гірколіт* («Василеві Симоненкові»), *пишнозубі етюди* («Балада про випрані штани»).

Логічно-змістовими заміниками сполучень декількох слів з сурядним зв'язком, словосполучень, порівняльних зворотів і цілих ре-

чень виступають композитні новації, в яких відчутно сприймаються емоційно-експресивні відтінки: *смертей вогневерть, вітер кругой-дучий, книгокняжжя, терново-огненні кулі, ніч грушепаду, долю трагічнобарвисту, шаблебровий день* (І. Драч), *сонце простопадне, світе духоозболовий*, (В. Стус), *сердець розбитих серцепад, листолет, духоозболовий* (М. Вінграновський), *велике мискоборство, шовки мухоярі, гривострижець* (Л. Костенко), *задуми безпомічно-крилаті, лисячо-людських нір, срібномоєн човен* (В. Симоненко), *злотокованого стільця, коляда зоресійний* (І. Калинець).

При творенні оказіональних композитів поети-шістдесятники досить продуктивно використовують першими компонентами *круто-, сто-, буйно-, само-: крутосходи, крутоплечій планеті, колосків буйносонця, пам'яті стозвукій, стосвічні лици, гучномовці стоусті* (І. Драч), *стократною луною* (Л. Костенко), *стобіль, стожурба, стоколом, самопочезання, самобіль* (В. Стус).

Екзистенційне занурення у внутрішній світ, зумовлене обставинами життя В. Стуса, відтворює його власний термін «*самособоюнаповнення*». Зауважимо, що в цьому складному слові перехрещуються два способи словотворення: морфологічний (основоскладання) і лексико-синтаксичний (зрощення), що можливе тільки для оказіоналізма. Внаслідок зрощення виникли також слова «*любименепокинь*» (І. Драч), «*відтонкоголосить*» (В. Стус). В останньому прикладі маємо єдиний випадок функціонування композита, коли перший твірний компонент може розміщуватися всередині другого твірного, знаходячись в інтерпозиції до його складових чинників. Цим оказіональним утворенням притаманна особлива експресивна колоритність, що пояснюється їх семантичною прозорістю поза контекстом, адже вони, по суті, самі є мікроконтекстом, зрозумілим для сприйняття.

Оказіонального функціонування в поезії В. Стуса набувають композити з препозитивним компонентом *все-*, який підкреслює трагічну всеосяжність світу і його реалій:

*«На всерозхресті люті і жаху,
на всепрозрінні смертного скрику
дай, Україно, гордого шляху,
дай, Україно, гордого лику!»*

(«Уже Софія відструменіла...»).

Експресивність таких новотворів може посилюватися наголошуванням прикметникового суфікса, який, всупереч словотвірним нормам, приєднується до дієслівної основи, або включенням до синонімічного ряду оказіональних композитів різних частин мови:

*Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти,*

*лютості всенаученної
нам на всечас відпусти*

(«Боже, не літості – лютості...»).

*Володарю своєї смерті доля –
всепам'ятка, всечула, всевидюча –
нічого не забуде, не простить.*

(«Народе мій, коли тобі проститься...»).

Метонімічне використання новоутворень з препозитивним елементом **пів-** посилює відчуття нездатності людей бути цілісними:

*О царство півсердець, півнадій, півпричалів,
півзамірів царство, півзмаг і півдум*

(«Нарешті прощальна пора настає...»)

Продуктивними виступають також моделі прикметникових оказіоналізмів з другим елементом – **бровий, -окий, -крилий, -ногий**: «*Лечу кризь дів огненнобрових...*» (І. Драч), «*Іваночку! Ти чуєш, доброокий?*» (В. Стус), «*Світе мій гучний, мільйонноокий...*» (В. Симоненко), «*Від скорботи розлогої до стоногих турбот...*» (І. Драч).

Посилення образності думки досягається тоді, коли в складних словах поєднуються частини з синонімічними чи антонімічними відношеннями, пор.: «*І де ти сні давнеколишині?*» (Л. Костенко); «*Вовк-миротворець*» (В. Симоненко); «*Губ твоїх чорно-сонячний лід*» (І. Драч). На протиставленні понять яскраво вибудовуються семантичні паліндроми: «*Птахолоду! Людоптахи! Де ми?*» (І. Драч); «*І ось ти – все, що снилось як смертєнсування й життєсмерть*» (В. Стус). Такі своєрідні авторські антиномії підкреслюють драматизм обставин, сприяють концентрації смислу.

Неолексеми стають ще експресивнішими, коли вони амплікуються як складносуфіксальні чи суфіксальні утворення, що перебувають у синонімічних чи паронімічних зв'язках. До такого засобу часто звертається І. Драч:

... А бабуля, бабулиня, бабусенція

До дівчиська, дівчиниська так і тулиться –

Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,

Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

(«Бабусенція»).

Викликає зацікавленість широке використання поетами-шістдесятниками складних слів з кольористичним компонентом. Експресивна образність таких утворень закладена в семантиці певного кольору. Традиційно білий колір є символом всього світлого і чистого: *сніг білошелестний, біловійник, суть білобереза* (І. Драч). Предмети можуть характеризуватися названою кольористичною ознакою довільно, в залежності від особистих уподобань автора: *білогриве сонце* (В. Симоненко), *байдужобіле сонце* (В. Стус). Цікаво, що в семантиці Стусового новотвору *біль-білий світ* значення фраземи *білий світ* етимологічно пов'язується зі словом *біль*, чим досягається високий ступінь експресивності композита.

За контекстуальним вживанням складне слово з компонентом **чорний** в індивідуальному стилі майстрів поетичного слова є виразником семантики тривожності: **чорноплечий степ** (М. Вінграновський), **підтале чорноводдя** (В. Стус). Протилежні члени опорної пари **біле-чорне** в поезії об'єднуються: **біло-чорне квиління, чорно-біле ячання** (І. Драч). Палітра кольорової гами в складних словах-оказіоналізмах поезії І. Драча є значно ширшою, як в інших поетів. Антонімічне вживання кольорів у контексті підсилює художньо-естетичні асоціації, пов'язані з почуттям смутку і любові: **«Вишитий чорно-вогненною заповоччю»** («Балада про три пояси»). Використання кольористичного компонента **зелений** вказує на буянність природи: **«Шал твій зеленокрилий небо навідліг б'є»** («Київ з очима сонця і місяця»); **«Мами мої чисті в мелодіях кроку, В мелодіях гички зеленоросої»** («Балада про Сар'янів та Ван-Гогів»). Колір золота в метафоричному вживанні дає авторові можливість показати свої піднесенні почуття і влучно передати своє тепле ставлення до зображуваного:

Куди ж тебе несе, таку золоточолу?

(«Жінки і лелеки»).

Використання епітета з компонентом **блакитний** в ідіолекті поета ніби наближає до людини навколишній світ, природу і надає думці колориту ліризму. Ліричного звучання набувають композитні утворення і з кольористичним елементом **рожевий**:

«Віддай, віддай!»— дзвенить за мною

Йї за будяком блакитнооким...

(«Від сонця втік веселий зайчик...»).

На паху лепеху з корінцями рожевоколініними...

(«Що таке трава?»).

Звертає на себе увагу й активізація в художньо-образному мовленні поетів-шістдесятників складних прислівників: **орлооко, сонцеголово, повнощоко, повноліто, білогрудо** (І. Драч), **стожало, білоусто, крилатолезо** (В. Стус). Зауважимо, що ми не поділяємо погляду окремих дослідників про те, що такі прислівники творяться шляхом основоскладання [5, с.105]. Твірною базою для них, вважаємо, слугують складні прикметники-оказіоналізми **орлоокий, сонцеголовий, стожалый** і т. ін., тому спосіб творення цих лексем слід кваліфікувати як суфіксальний.

До okazіональних наближаються юкстапозитні одиниці, утворені шляхом редуплікації, яка може одночасно супроводжуватися суфіксацією і префіксацією: **пагуба-згуба, згар-перезар, далеч-далина** (М. Вінграновський), **рід-недорід** (І. Калинець), **чужаниця-чужина** (В. Стус), **громом-огромом, провиную-виною, доторк-переторк** (І. Драч). Велику групу становлять іменні сполучення, до складу яких входить прикладка (апозитив), яка, характеризуючи предмет, становить з ним одну субстанцію: **сини-лакизи, світи-галаї, перегуда-очерет, сон-комиші** (В. Стус); **ноги-штативи** (І. Калинець); **місяць-дармовис, дорога-безконечни-**

ця (Л. Костенко); *вітер-татъ, бровах-коромислах, осугою-журбою, син-білочубчик* (І. Драч); *верби-матері, хмара-хустка, смерть-секретарка, століття-зморшки* (В. Симоненко).

Серед складних слів вирізняються одиниці, в яких першим компонентом виступає дієслово в наказовому способі 2-ої особи однини. Незвичність таких неоексем у тому, що вони оформлені за моделями прикладкових сполук, але утворюються не шляхом словоскладання, а шляхом зрощення. Привнесення динамічної ознаки в такі сполуки надає, на наш погляд, особливої своєрідності і якоїсь прихованої вибуховості індивідуальним новотворам у мовотворчості В. Стуса:

*Кошлатий обрій вороноконій
іде берегами ридай-ріки*

(«Чотири вітри полощуть душу...»).

Особливо виразним постають багатоконпонентні юкстапозити. Чим довше слово, тим воно помітніше в контексті й експресивніше. Тенденція до сильнішого стилістичного забарвлення через задану довжину слова вияскравлюється в ідіолекті М. Вінграновського:

*Вітчизно-сльозе-мріє-сну,
Прийми болінь моїх весну*

(«Вона була задумлива, як сад»).

Досить продуктивним у сучасній українській мові виступає суфіксальний спосіб творення okazіоналізмів. У поезії шістдесятників колоритно сприймаються слова, утворені за допомогою демінутивних суфіксів від тих слів, що нормативно не піддаються цьому процесу: *одинчичок* (Л. Костенко), *росенятко* (В. Стус), *кївце* (І. Калинець), *куфайчатко, сивесечка, маціонїнька* (І. Драч). Такі лексеми виконують функцію стилізації під фольклор або народнорозмовне мовлення, що, безперечно, посилює естетичну вагу слова.

Перу І. Драча належать неоексеми, утворені за допомогою давнього суфікса -j- (*гніздів'я, руків'я, веснів'я*), що робить їх значно експресивнішими порівняно з нормативними.

Поглибленої зображувальної сили okazіональній одиниці надає нагромадження слів з однаковими суфіксами, часто тієї самої тональності, пор.: *побіганячко, співаннячко, робіттячко* (І. Драч), *колющина, відумерщина; танечниця, безконечниця* (Л. Костенко).

Використання суфіксальних okazіоналізмів у градаційному ланцюгу слів поряд з узуальними одиницями загострює відчуття експресивності:

Ганьбо! Ганебино! Ганьбище, ти над нами!

(М. Вінграновський «Ніч Івана Богуна»).

Творення суфіксальних неоексем відбувається за наявними у мові моделями, але без опори на певні твірні основи. Процес суфіксальної аналогії між узуальними і okazіональними словами чітко простежується в досліджуваних творах, пор.: *палій, водій і повелій* (І. Калинець);

срібний, камінний і дитинний (В. Симоненко); *квиління, ходіння і сніння, боління* (М. Вінграновський); *загребущий і забрехущий; молитви і ловитви; незбагненний і нечутенний* (Л. Костенко); *глибінь, далечінь і сизінь; убозтво й мнозтво; вічно й нічно, зірно, соборно, змійно* (І. Драч).

Серед суфіксальних okazіоналізмів виділяється група нульсуфіксальних утворень, які увиразнюють і розширюють образ, напр.: «Яка прекрасна цих очей *ошука*» (І. Драч); «Він допізна сидів у коноплях, Мов уперше ступив у *гидь*» (В. Симоненко); «... не скигли доню, то великий *брид*» (Л. Костенко). Особливо багато нульсуфіксальних лексем у поезії В. Стуса: *едвабна сизь, скорб моя, рвань всеперелетів, сонця снах*, які часто несуть у собі розрив, вибуховість.

Досить чисельна група нульсуфіксальних іменників має стилістично немарковані відповідники з матеріально вираженими суфіксами (*смерк – смеркання, тремт – тремтіння, зупин – зупинка*). Але в переважній більшості Стусових новотворів семантична й експресивна ідея контурно висвічується в інших формах – у категорії прикметника, дієслова, часом прислівника: *скруши – скрушаний, смок – смоктати, креши – кресати*. Завдяки таким міжкатегоріальним змінам думка звільнюється від тенет форми, а «обрубаність» слова інтенсифікує його виразність [1, с.26]: «*І смокче душу невиситимий смок*» («Дивлюсь на тебе і не пізнаю...»); «*Танцюю на пеклі, навісний, свої заллявши сліпи*» («Навпроти – графіка гори...»). Слід зазначити, що досліджуваний матеріал подає лише поодинокі приклади okazіонального функціонування матеріально виражених суфіксів у поезії В. Стуса:

*Зелена глиця і темнава червінь
достиглих черешень
(«За мною Київ тягнеться у снах»).*

Яскравими носіями експресивної виразності в поезії шістдесятників є префікси. Вживання узуальних префіксів у незузальній ситуації надає слову небуденності, розкриває нові можливості його сенсу: «*Чую, думку мою неоперену Прошкварює суть білобереза*» (І. Драч); «...кіномеханік позіхає на *розповен рот*» (І. Драч); «...вітчизно, ти вже *розпропаща*» (В. Стус). Використання рідковживаного префікса створює колорит деякої застарілості і піднесеності стилу: «*У нього скроні в срібній папороші...*» (Л. Костенко); «*Тут наверх, паниз, пажиття і паскін...*» (В. Стус); «*Та усмішка хіба Дніпром рождена, Слухняна павітру і непокірна вітру*» (І. Драч).

Особлива стилістична виразність досягається при творенні okazіоналізму шляхом використання декількох префіксів у межах одного словотвірного акту, що, власне, і можливе тільки при незузальному словотворенні. Напр.:

*Не говоріть від імені народу, –
розперетричі ви йому впеклись!*
(Л. Костенко «Червоні краплі глоду»).

*І спроневіра спалює чоло...
(В. Стус «Твоє життя минуло й знебуло...»).*

Функціонування префіксів як самостійних одиниць поза межами лексичного слова й акцентування їх у тексті певним чином впливає на характер мовленнєвої експресії і дозволяє розглядати це явище серед інноваційних у поетичному лексиконі шістдесятникаів:

*...мій прадід, і пра-пра, пра-пра –
усі ідуть за часом, як за плугом.*
(Л. Костенко «І засміялась повесінь...»).

*Нічка хмарина зупинилась над.
І ранку жде. А вечір не минає.*
(В. Стус «Нічна хмарина зупинилась над»).

Префікси і суфікси виступають яскравими засобами збагачення, поглиблення зображувальної сили дієслів. Стилістично марковані префіксально-суфіксальні і суфіксальні дієслівні неолексеми, утворені на базі іменних слів, відображають тонкі супроводжувальні відтінки дії, стану: *вивогнює, висонцили, осолов'їтись*, (І. Драч); *розпросторити, опазурились, одзьобились, дитиняють, долоняють* (В. Стус); *не змався* (М. Вінграновський); *ювілейти, грозує, глибеніє* (В. Симоненко).

Досліджуваний матеріал дає дуже багато прикладів функціонування okazіональних дієприкметників, утворених без прямого зв'язку з дієсловом. Ці лексеми мають морфологічну структуру і синтаксичні особливості дієприкметника, але з дієсловом не співвідносяться. Постають вони на базі іменних основ суфіксальним чи префіксально-суфіксальним способом і об'єднують у собі процеси слово- і формотворення, напр.: *рабована земля, погорбатілий небокрай* (В. Стус); *оддаленілий цокіт, незглибимі душі* (Л. Костенко); *витишений сад, перебутній час* (М. Вінграновський); *слово просонцено, звітрілий кістяк* (І. Драч). Такі інновації, думаємо, дозволяють простежити не лише реалізацію словотвірних можливостей мовної системи, а й побачити зворотний вплив процесу новоутворення на систему словотвору, оскільки дають змогу прогнозувати передумови майбутніх зрушень спочатку в мовленні, а потім у мові.

Зазначимо, що деякі новоутворення виникли шляхом контамінації, яка характерна для мови поезій В. Стуса: *довкруг* (довкола-навкруг), *обабоки* (обабіч-обидва боки); словоформа *знакомиті* за моделлю схожа на складний іменник: *знак-о-миті* (знакові миті), але в контексті виступає прикметником – означенням поряд з означуваним іменником *дати* (*знакомиті дати*).

Контамінаційний процес словотворення в словах *безнемірний* (*безмірний - немірний*), *безневинний* (*безвинний – невинний*) призвів до вжи-

вання у цих okazіоналізмах префіксів тотожної семантики, що забезпечує подвійний ефект експресивності у сприйнятті поетичного задуму.

– *Отче!*

*Зніміть з душі цей **безнемірний** біль!*

(Л. Костенко. «Маруся Чурай»).

*Тяжка провина **безневинна***

Крила над тобою розпростерла

(І. Драч. «Дві сестри»).

У мові поетичних творів шістдесятників трапляються, крім лексичних, і морфологічні okazіоналізми, які виникають внаслідок мовних порушень певних морфологічних форм слова. Найчастіше вони пов'язані з творенням прикметників від основ, позбавлених формотвірної спроможності відтворювати співвідносну інтенсивність ознаки:

*Для мене **найпроблемніша** з проблем –*

Проблема серця і чола народу

(М. Вінграновський. «Елегія»).

Тримав усе оружною рукою.

*Був **кам'яніший** од своїх твердинь.*

(Л. Костенко. «Маруся Чурай»).

*Сомнамбулами бродять **щонаймертві**.*

(В. Стус. «Живі – у домовині. Мертві – ні...»).

Спорадично зустрічаються прикметники, морфологічна форма яких уміщує невміщувані одночасно форманти: префікс із семантикою надмірної кількості ознаки і суфікс із семантикою ослабленої, зменшеної ознаки, напр.:

*Яка ж у нім **прегіркава**, яка ж полинова сила*

Була у тім трунку воєннім, яка туга – туга і німа!

(І. Драч. «Балада про дядька Зінька»).

Поширеними морфологічними okazіоналізмами в ідіолекті В. Стуса виступають множинні форми іменників у родовому відмінку від тих слів, які не утворюють форм множини: *леза **жалінь***, *з білих **божевіль***, *пах кошлатих **сонць***. Акцентування В. Стусом вагомості означуваних понять і явищ через множинну форму родового відмінка пов'язано, певне, з нульовим закінченням цього відмінка, що забезпечує стислість словоформи, а ця ознака, як відомо, притаманна загалом творчості поета.

Okazіонально сприймаються в тексті й іменники на означення жіночої статі, що не відповідають нормам літературної мови, і дієслова наказового способу, утворені відкиданням значущих частин, пор.:

*В **незайманострунку** **легінку***

*Пахучим поглядом **бриню***

(І. Драч. «Балада про хула-хуп»).

*О чорна графіка гори,
о мертва кров пролита –
заговори, заговори,
повідж, кого тут скрито!*

(В. Стус. «Навпроти – графіка гори...»).

Морфологічні новотвори, відображаючи факт okazіональної сполучуваності словозмінних і формотвірних морфем з основою слова, вносять додаткову експресивність у канву поетичного твору.

Поетикон шістдесятників фіксує також вживання okazіонального сполучення слів: *язик орденоносний* (М. Вінграновський); *на дні самоти, у дзьобах завіс* (І. Калинець); *сонця бинт, вир сонця, нерозміті губи, найвищі глибини, найглибші висоти*, (І. Драч); *прострація покор, тороси болю, груди болю, грім болю, овали болю* (В. Стус). Стусовий ракурс смислової структури болю у наведених вище прикладах демонструє уявлення про масштабність, глибину відчуття.

Стилістично маркованими у творах В. Стуса є і тавтологічні звороти *біль болю, магна магми, ніч ночі*. У семантичній взаємодії різних форм того самого іменника дослідники творчості поета знаходять два виміри сутності предмета: кількісний і якісний. Кількісний бік цього явища окреслюється як «поняття в квадраті» [6, с. 18], якісний полягає «у підсиленні, акцентуації шляхом взаємодії однакових понять у складі мікрообразу їх смислової квінтесенції» [2, с. 50]: *біль болю* – це біль у найвищому вияві його сутності.

Загалом тавтологічні звороти є досить продуктивними одиницями для створення okazіональних суб'єктивних змістів через okazіональну сполучуваність словоформ, пор.: *огудиння огуди, роздолям бездоля* (І. Калинець); *в безнебнім небі* (М. Вінграновський); *вхотили вхотини* (Л. Костенко); *біла білота, чужіти в чужаниці-чужині* (В. Стус); *соловій солов'їться, повна повня, хочу спочатку початок почати* (І. Драч).

Особливої образності набувають okazіональні сполуки словоформ, у яких одне слово повністю повторюється у звуковому складі іншого:

*Люблю її – лукаву каву
Це сонце нею так стьоба,
Її – гіркаву й солодкаву –
Моя вподобала судьба*
(І. Драч. «Кава»).

Як бачимо, okazіоналізми в досліджуваних поетичних творах відзначаються різноманітністю словотворчих моделей та багатством семантичного функціонування. Свідоме відхилення від норми є стилістично виправданим в індивідуальній мовотворчості поетів-шістдесятників, оскільки авторські новотвори несуть у собі особливий заряд емоційної колоритності й високий рівень експресивності, що, безперечно, посилює зображувальний ефект поетичного замислу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П., Біленко Т. Поетика іменникової нульсуфіксації В. Стуса // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 5. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – С.24-27.
2. Бондаренко А.І. Лексична парадигма “страждання” в поезиці В. Стуса // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С.47-54.
3. Браїлко І. Лексичні оказіоналізми як об’єкт вивчення сучасної лінгвістики // Наук. записки. Вип.30. Серія: Філол. науки (мовознавство). – Кіровоград, 2000. – С.248-255.
4. Винокур Г.О. Маяковский – новатор языка // О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991. – С.317-321.
5. Герман В. Стилiстичнi особливостi оказіональних композитiв та юкстапозитiв у поезiї 60-90-х рокiв ХХ столiття // Схiднослов’янськi мови в їх iсторичному розвитку: Зб. наук. праць, присвячених пам’ятi проф. С.П. Самiйленка. Частина 2. – Запорiжжя: ЗДУ, 1996. – С.104-107.
6. Павлишин М.К. Квадратура круга: пролегомени до оцiнки Василя Стуса // Диво слово. – 1994. – №1. – С.15-21
7. Смирницкий А.И. Объективность существования языка. – М., 1954.
8. Фельдман Н.И. Оказиональные слова и лексикография // Вопр. языкознания. – 1957. – №4. – С.64-74.
9. Ханпира Эр. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании // Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 153-167.
10. Ханпира Эр. Оказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования: На материале современного русского языка. – М.: Наука, 1972. – С. 245-317.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відлуння десятиліть. Українська література другої половини ХХ ст. – К.: Грамота, 2001. – С. 7-137, 361-450.
2. Ліна Костенко: Навчальний посібник-хрестоматія / Ідея, упорядкування, інтерпретація творів Григорія Ключека. – Кіровоград: Степова Еллада, 1999. – С.24-195.
3. Поезія: Ліна Костенко, Олександр Олесь, Василь Симоненко, Василь Стус. – К.: Наук. думка, 1998. – С.7-154, 182-219.
4. Симоненко В.А. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1984. – 246 с.
5. Стус В.С. І край мене почує: Поезії / Упор. А.І. Лазаренко. – Донецьк: Донбас, 1992. – 295 с.
6. Ткаченко А. Іван Драч – поет, кінодраматург, політик. – К.: Бібліотека українця, 2000. – С. 42-194.

7. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. Книга четверта. – К.: Аконіт, 2001. – С. 33-105, 178-209.

АННОТАЦІЯ

Статья посвящена проблеме функционирования окказионализмов в произведениях поэтов-шестидесятников. Исследуются словообразовательные модели этих единиц, их экспрессивные возможности.

SUMMARY

The article is dedicated to the study the problem of occasionalisms functioning in the works of “poets-sixtieths”. The points under research are the derivative models of these units and their expressive abilities.

*Г.В. Матевощук
(Горловка)*

УДК 811.161

К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Игра является обязательной составляющей культуры, элементарной функцией человеческой жизни, она универсальна и имеет свою историю. Многоаспектный характер игры объясняется ее двойственной природой, наличием правил и участников, констант и переменных, собственного игрового пространства и времени, эстетической функции и связи с другими формами искусства.

Долгое время никто не мог дать четкого определения термину «игра», который удовлетворял и объединял все многообразие игр (от игры ребенка с куклой и мячом до хоккея и шахматных партий; от, казалось бы, бессмысленного повторения слогов грудничком до анекдотов, шуток, каламбуров, используемых в разговорной речи и в художественной литературе).

Л. Витгенштейн в своих «Философских исследованиях» задавался вопросом: «Что общего у всех игр (я имею в виду игры в карты, спортивные игры, борьбу и т.д.)? <...> ...Глядя на них, ты не видишь чего-то общего, <...>, но потом замечаешь какое-то подобие, родство, и притом целый ряд общих черт», которые философ называет «смей-

ными», «ибо так же накладываются и переплетаются сходства, существующие у членов одной семьи: рост, черты лица, цвет глаз, походка, темперамент и т.д. и т.п.». Далее Витгенштейн рассуждает о «размытости» понятия «игра», о невозможности определения его границ в силу того, что разные употребления этого слова не имеют четко определенного универсального набора признаков, присущих всем без исключения играм. Можно описывать примеры разного рода игр, показывать, как по аналогии с ними могут быть сконструированы всевозможные типы других игр, но, как утверждает Витгенштейн, нельзя дать точное определение термина «игры» и установить его четкие границы [1, с. 79].

Очень долго идеи Л. Витгенштейна никто не пытался опровергнуть, пока Анна Вежбицка не предложила следующее определение термина «игра»:

ИГРЫ

- многое, что делают люди;
- люди делают это в течение долгого времени;
- люди делают это ради удовольствия (т.е. они хотят испытать какие-то хорошие чувства);
- когда они делают это, они хотят, чтобы что-то произошло;
- если бы они не делали это, они не хотели, чтобы что-то произошло;
- когда они делают это, они должны знать, что им можно делать;
- когда они делают это, они должны знать, что им нельзя делать;
- прежде чем люди делают это, кто-то должен им сказать это [3, с. 78].

В своей работе «Homo ludens» Й. Хейзинга пришел к выводу, что возникновение и развитие мировой культуры произошло благодаря игре как основе человеческого общежития в любую эпоху. Игровой принцип в культуре распространяется на философию, политику, искусство, литературоведение, психологию и все другие сферы человеческой деятельности.

Не противоречит этому утверждение социолога Толкотта Парсона о том, что личность в каждой системе отношений исполняет определенную функцию или роль (отца, руководителя, товарища и др.) и каждая из ролей требует специального поведения, знания правил и норм. Такая теория (*теория социальных ролей*) не лишает личность ее индивидуальности: за совокупностью ролей сберегается сложное, личное, защищенное от власти социума Я.

Эстетику игра интересует с двух точек зрения. Во-первых, игровая структура свойственна всякой деятельности, если она приобретает эстетическую ценность: превращение труда в «игру физических и интеллектуальных сил» человека рождает бескорыстное удовольствие от самого его процесса, т.е. эстетическое к нему отношение. Во-вторых, художественное творчество органически сливается целесообразную деятельность и игровую. Не случайно творчество актера и музыканта

называют «игрой», в поэзии ритмичная структура стиха, рифмы, аллитерации и т.п. являются формами игрового обращения со словом, а в полотнах художников мы видим причудливую игру красок, света и тени. Искусство в целом может быть рассмотрено как познавательная модель реальной жизни и как «игра в жизнь».

В психологии игра определяется как форма деятельности в условных ситуациях, направленная на воссоздание и усвоение общественного опыта, фиксированного в социально закрепленных способах осуществления предметных действий, в предметах науки и культуры.

С точки зрения педагогики, игра – это форма свободного самовыражения человека, которая предусматривает реальную открытость миру возможного и разворачивается или в виде соревнования, или в виде изображения (исполнения, репрезентации) каких-либо ситуаций, смыслов, состояний.

Во всех этих определениях прослеживается общая тенденция: игра – это форма деятельности, форма самовыражения и т.п.

Термин «языковая игра» (далее — ЯИ) впервые был употреблен Л. Витгенштейном в работе «Философские исследования». Там же он дает свое объяснение этого термина: «Языковые игры – своеобразный аналитический метод (совокупность приемов) пояснения языка, высвечивания его работы. <...>Идея языковой игры предполагает, что язык – явление в принципе нестатичное, что он – подобно исполнению музыки, действию, спортивным и иным играм – динамичен по самой своей природе, живет лишь в действии, в практике коммуникации» [1, с. 88].

Понятие ЯИ не принадлежит к числу четко теоретически определенных Л. Витгенштейном, хотя бы потому, что создание какой-либо теории не входило в задачи автора. В лингвистике предметом изучения ЯИ становится сравнительно недавно. Давая определение термину «игра», А. Вежицка отмечала, что такое толкование приложимо ко множеству видов деятельности, называемых «играми», но оно «не рассчитано на то, чтобы охватить случаи метафорического переноса, иронических и юмористических употреблений и проч.», т.е. это определение не применимо к случаям ЯИ [3, с. 78].

В последнее время появились лингвистические исследования, в которых ЯИ рассматривается как разные виды лингвистического воплощения.

О. Залесова, С. Ильясова, В. Санников понимают ЯИ прежде всего как осознаваемую со стороны обоих участников коммуникативного акта (говорящего и слушающего, писателя и читателя) намеренно допускаемую языковую неправильность (неточность). Именно намеренность и осознанность позволяют отклонению от нормы стать игрой.

Т.А. Гридина (вслед за ней А.В. Усолкина, С.С. Белова и некоторые др.) определяют ЯИ как особую форму лингвокреативного мышле-

ния, являющегося результатом запрограммированного нарушения языковой схемы и осознанного отклонения от языковой нормы посредством использования игровых приемов с целью достижения определенного эстетического эффекта (чаще всего комического) [2, с. 5].

Т. А. Гридина предполагает, что ЯИ как форма лингвокреативного мышления эксплуатирует механизмы ассоциативного переключения узуального стереотипа восприятия, создания и употребления языковых единиц, характеризуется условностью и интенциональностью – установкой на творчество, эксперимент над знаком на основе различных лингвистических приемов его трансформации и интерпретации; в полной мере отражает динамичность умственной деятельности человека.

Л. В. Лисоченко, О. В. Лисоченко считают ЯИ особым видом речетворческой семиотической деятельности. Как и всякая игра, ЯИ осуществляется по правилам, к которым относится:

- 1) наличие участников игры – производителя и получателя речи;
- 2) наличие игрового материала – языковых средств, используемых производителем и воспринимаемых получателем речи;
- 3) наличие условий игры;
- 4) знакомство участников с условиями игры;
- 5) поведение участников, соответствующее условиям и правилам игры [4, с. 1].

Авторы утверждают, что в зависимости от того, когда говорящий переходит на позиции «человека играющего» и как он это делает, можно различать виды языковой игры. При этом они уточняют, что феномен ЯИ в речетворческой деятельности говорящего возникает

- 1) при некотором нарочитом, преднамеренном использовании языковых средств без нарушения языковой нормы;
- 2) при сознательном отступлении от языковой нормы;
- 3) при обращении к прецедентным текстам, которое сопровождается апелляцией к литературным и культурологическим знаниям реципиента.

Целью ЯИ во всех трех случаях является выражение денотативного или коннотативного смысла, добавочного к непосредственно, т.е. без помощи языковой игры, выраженному смыслу [4, с. 2].

С. Дончак считает, что любое говорение на языке, когда более-менее обращается внимание на форму речи, будет ЯИ, но цели у этой игры самые разные, и в зависимости от конкретной задачи говорения можно определить вид языковой игры. Для адекватного понимания ЯИ адресатом автор должен учитывать наличие определенных знаний у реципиента, а также то культурное пространство, в котором происходит коммуникация [3, с. 79]. Автор связывает языковую игру с «принципом обманутого ожидания». С. Дончак пред-

полагает, что обманутое ожидание связано с нарушением всякого рода стереотипов, представлений о «нормальном» положении дел и строится оно на контрасте между психическим состоянием, вызванным ожиданием и осознанием, что оно не оправдалось, результатом чего может быть проявление очень широкого спектра чувств: от радостных до самых печальных, а порой даже трагических. В случаях ЯИ также рушатся наши представления о привычных понятиях: в однородный ряд могут объединяться слова, характеризующие предмет с разных сторон («...элегантен и пьян...» И. Ильф, Е. Петров. Двенадцать стульев.). Но не всякие необычность и неожиданность направлены на комизм: часто фигуры, построенные по принципу обманутого ожидания, используются с целью изображения парадоксального (раздвоенного, внутренне противоречивого) мира, а также для передачи столь глубокой истины, какую нельзя выразить непротиворечивым образом [3, с. 80].

В изложении Г. Ф. Разимкуловой ЯИ трактуется как игровые манипуляции с языком – его лексическими, грамматическими и фонетическими ресурсами, целью которых является получение «квалифицированным» (посвященным) читателем-эрудитом эстетического удовлетворения от построенного на игровых взаимоотношениях с ним текста. [5, с. 22]. Автор считает, то ЯИ в игровом тексте призвана вовлекать читателя в творческое изучение произведения. Она предполагает предельную чувствительность читателя к различного рода языковым трюкам, отстроенным на игру аспектам текста, с которым он вступает в диалогические отношения. От читателя ожидается умение выявить, вычленив, разгадать, освоить максимально большое число содержащихся в тексте лингвистических тайн. Это предполагает не только специфическое отношение читателя к тексту, но и специфичность самого текста. [5, с. 23].

Таким образом, одной из игр, которые занимают одну из приоритетных позиций в обществе, является ЯИ.

ЯИ — это всегда нарушение языковой схемы, отступление от литературной нормы, игровые манипуляции с языком для достижения какого-либо эстетического эффекта (не всегда комического). ЯИ — это уже проведенный лингвистический эксперимент (зачастую он проводится с другими целями — для усиления выразительности речи, для создания комического эффекта и т.д.).

ЯИ размывает границу между «языком» и «речью», точнее, между кодифицированным литературным языком и разговорной речью. Она вскрывает пограничные, парадоксальные случаи бытования (функционирования) языкового знака.

ЛИТЕРАТУРА

1. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16 Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 79-128.
2. Гридина Т. А. Языковая игра: стереотип и творчество. – Екатеринбург: Урал гос. пед. ун-т, 1996. – 214 с.
3. Дончак С. Языковая игра и обманутое ожидание // Критика и семиотика. Вып. 3/4. – Красноярск: КГУ, 2001. – С. 78-84.
4. Залесова О. В. ЯИ в творчестве В. Аксенова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2002. – 19 с.
5. Лисоченко Л. В., Лисоченко О. В. Языковая игра на газетной полосе (в свете металингвистики и теории коммуникации). Языковая игра как феномен современной (конца XX века) русской речи // Мир слова русского. <http://www.rusword.org>
6. Разимкулова Г. Ф. Языковая игра в прозе В. Набокова (к проблеме игрового стиля): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2004. – 46 с.
7. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 533 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається визначення терміну “мовна гра” різними лінгвістами. Деякі з них ставлять знак рівняння між мовною грою та каламбуром, але мовна гра, в нашому розумінні, це ігрові маніпуляції з мовою, це не порушення норми, а експеримент над знаком на основі різних лінгвістичних прийомів його трансформування та інтерпретації.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of determination of the term “language game” by different linguists. Some of them give the definition of that term as a pun, but on the other side, language game is the manipulation with language in the sphere of the game. That is not the breaking of the norm, but the experiment with the sign on the basis of different methods of its transformation and interpretation.

УДК 81.0

**СИНТЕТИЧНІ Й АНАЛІТИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ
ТА РОСІЙСЬКІЙ МОРФОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ
(ТЕОРЕТИЧНИЙ І ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Представники порівняльно-історичного мовознавства першими порушили питання розвитку мови, оскільки, згідно з їх поглядами, історичний розвиток мови – це спосіб її існування. Прагнучи пояснити природу і причини мовного розвитку, темпи мовних змін, вони пов'язували їх з типами мов. Українські та російські мовознавці починаючи з О.О. Потебні й І.О. Бодуена де Куртене неодноразово торкалися питань появи та розвитку аналітичних (описових) елементів в давньоруській і в сучасних українській та російській мовах. У теоретичному аспекті ці питання розглядали В.О. Богородицький, М.В. Крушевський, О.О. Шахматов. У другій половині ХХ ст. цій проблемі приділяли увагу В.В. Виноградов, В.М. Русанівський, С.В. Семчинський, П.Я. Черних та інші мовознавці, але їх розвідки носили фрагментарний характер, часто обмежуючись сферою або морфології, або виключно синтаксису. Спеціальної праці, присвяченій цій проблемі у лінгвоісторіографічному аспекті, немає. Мету цієї статті ми бачимо у висвітленні поглядів українських та російських мовознавців на становлення, місце і особливості вживання аналітичних елементів і конструкцій іменних частин в морфологічних системах української та російської мов.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: 1. Дати загальну характеристику поглядам українських і російських мовознавців другої половини ХІХ ст. на теорію двох періодів мовного розвитку. 2. Розглянути погляди українських і російських мовознавців 70-х рр. ХІХ ст. – ХХ ст. на елементи аналітизму у системі відмінювання іменників, становлення розряду аналітичних прикметників, описові форми ступенів порівняння прикметників.

Об'єктом статті є сукупність наукових текстів українських і російських мовознавців (праць з історичної та теоретичної граматики східнослов'янських мов), проаналізованих у лінгвоісторіографічному аспекті.

Предмет статті становлять аналітичні елементи іменних частин у морфологічних системах східнослов'янських мов, історія їх становлення і особливості вживання.

Грамматична структура багатьох слів і форм сучасних східнослов'янських мов переживає перехідну стадію від синтетичної будови до змішаної, аналітико-синтетичної. Так само як у лексиці слова переро-

стають в ідіоми й фрази, так і в граматиці слово може набувати складних, аналітичних форм, своєрідних граматичних ідіоматизмів.

Аналітизм – типологічна властивість мови, що виявляється у відокремленому вираженні головного (лексичного) і додаткового (граматичного, сленовтірного) значення слова. Аналітизм виявляється у морфологічній незмінності слова й наявності аналітичних (складних) конструкцій. При морфологічній незмінності слова граматичне значення виражається через сполучення з службовими або повнозначними словами, у порядку слів, інтонації. У ролі службового елемента аналітичних конструкцій використовуються особливі службові слова (прийменники, артиклі та ін.) або повнозначні десемантизовані слова (наприклад, дієслова *бути*, *мати* та ін.).

Ставлення до аналітизму у східнослов'янському мовознавстві другої половини XIX ст. було неоднозначним. Так, Ф.І. Буслаєв, ідучи за популярними романтико-філософськими концепціями історії мови, як і І.І. Срезневський, виділяв два етапи у її розвитку: доісторичний та історичний. У доісторичний період „вираження думки найбільш підкорено жвавості вражень і властивостям розмовної мови”, а сама „думка знаходиться в найтіснішому зв'язку з етимологічною формою” [3, с. 29]. Для цього періоду характерне свідоме вживання граматичних форм. У новітній період творчість у мові вже припиняється, і сама мова є вмираючим організмом. Це період панування синтаксису на відміну від першого періоду, коли провідні позиції посідає морфологія. Синтаксис пізнішого періоду ґрунтується на абстрактних поняттях. Наприклад, із давньоанглійської усвідомленої конструкції типу *I have it done* утворилась форма перфекта з десемантизованим допоміжним дієсловом *have*.

Згідно з цим поглядом на історичний розвиток мови всі флективні мови втрачають або спотворюють етимологічну форму слова. Така точка зору об'єднує позиції Ф.І. Буслаєва з поглядами В. фон Гумбольдта й А. Шлейхера, які вважали, що в історії кожної мови період розвитку змінюється періодом занепаду. (Хоча пізніше В. фон Гумбольдт визнавав, що для мови характерне постійне вдосконалення).

Проти такого розуміння історичного розвитку мови виступав український мовознавець О.О. Потебня. У стиранні флексій він вбачав не занепад граматичних форм, а переростання одних форм в інші. О.О. Потебня не одностайно підкреслював, що мова знаходиться у постійному розвитку.

О.О. Потебня вважав, що морфологічні зміни у граматичній будові мови зумовлені як внутрішніми законами її розвитку, так і зовнішнім впливом. На його думку, такий вплив може сприяти глибокому змінюванню граматичної будови мови, що можна побачити на прикладі болгарської й романських мов. „Зникнення флексій в індоєвропейських мовах супроводжується одними й тими ж явищами, так само як у змінах звуків, зникненні довгих, посиленні асиміляції повторюються всюди одні й ті ж закони. У болгарській закінчення відмінків притерпіли більших змін, ніж у

будь-якому іншому слов'янському наріччі, можливо, тому, що ново-болгарське, як і романські, утворилося під сильним зовнішнім впливом” [9, с. 10-11]. Але О.О. Потебні не вважає болгарський аналітизм наслідком суто зовнішнього впливу. „Цей останній (зовнішній вплив) як у згаданих мовах, так і всюди не вносить у граматику сторонні для мови стихії, а тільки прискорює розвиток тих, що були в мові до нього” [9, с. 11].

На думку О.О. Потебні, зовнішній вплив у досліджуваних мовах міг тільки стимулювати процес руйнації відмінкових форм, що почався значно раніше. Одні відмінки, точніше форми відмінків, що виявилися більш сильними, асимілюють інші, внаслідок чого кількість граматичних форм зменшується, а відношення між словами передаються за допомогою службових слів.

Згідно з законом аналогії, на думку О.О. Потебні, відбуваються не тільки зміни у відношеннях між різними класами, а й асиміляція відмінків в одному й тому ж, що й становить давню властивість мови – руйнувати старовинне багатство форм. Як результат цих процесів у російській мові замість шести (п'яти, на думку деяких мовознавців) утворились три відміни іменників, а в українській мові – чотири.

Саме прагненням до граматичного аналітизму пояснювали розпад системи відмін іменників у давньоруській мові й І.О. Бодуен де Куртене, і В.О. Богородицький. І.О. Бодуен де Куртене поставив питання про аналітичні елементи в російській літературній мові на суто науковий ґрунт. Неодноразово торкався цієї проблеми В.О. Богородицький, який пов'язував факти граматичного аналітизму з розвитком ідіоматичних зрощень, з „переходом цілого виразу немовби в одне слово певної форми, в якій зміст окремих частин вже згладжується (вид спрощення)” [2, с. 16]. Як приклад він наводив описову форму другого ступеня порівняння прикметників *самый высокий*.

Дуже наочно окреслив місце російської мови в системі аналітичних і синтетичних мов М.В. Крушевський. В аналітичних мовах відтінки значень передаються насамперед за допомогою префіксів. У російській мові, на думку М.В. Крушевського, є ознаки змішаної, перехідної стадії від синтетичної будови до аналітичної. „На такі форми, як *о волке, наилучший, самый лучший*, в яких відтінок ідеї передається і за допомогою префікса, і суфікса, слід дивитися як на форми перехідні від справжніх „синтетичних” (пор. старовинне *Киевь*) до „аналітичних” (пор. болг. *добр, по-добр, най-добр*; фр. *grand, plus grand, le plus grand* і т.п.)” [7, с. 114].

Яскраво виражена омонімія або оморфемність відмінкових закінчень іменника свідчить про послаблення ролі закінчень і зростання значень префіксів-прийменників. Цьому також сприяє багатозначність сучасних відмінків. Так, родовий відмінок в українській мові може мати семантико-граматичне значення *часу (одного дня побачив)*; виражати неповноту або *кількісну невизначеність* об'єкта дії (*додати цукру*); при іменниках родо-

вий відмінок може означати *присвійність* (поема Шевченка); *суб'єкта дії* (плач Ярославни); *кількість* (отара овець); *частину від цілого* (кілограм сиру); у поєднанні з прикметником і прийменником — *порівняння* у складі порівняльного звороту (*лютіший від вовка*). Таким чином, значення відмінків розширюються, затуманюються, і, як результат, картина вживання відмінків іменника розкривається в повному обсязі лише при синтаксичному описі граматичних відношень, що виражені прийменниками. Загострюється розрив між бідністю зовнішніх форм відмінкової системи і її різноманітними граматичними функціями [5, с. 114].

Словник сучасних східнослов'янських мов постійно поповнюється словами іншомовного походження, окремі групи яких морфологічно незмінні. До них належать іменники, що закінчуються на *голосний* – *a* (*ампула, боа*), на –*e* (*-e*) (*турне, протезе*), на –*i* (*таксі, асорті*), на –*o* (*торнадо, депо*), на –*y* (*рагу, кенгуру*), власні імена на –*a*, –*i*, –*я*, –*o*, –*y* (*Амаду, Паваротті*). Позбавлені зовнішніх морфологічних прикмет, граматичні форми незмінних іменників визначаються у зв'язній мові за допомогою синтаксичних зв'язків з іншими словами.

Про посилення аналітичних елементів в українській і російській морфологічних системах свідчать і деякі специфічні явища прикметників. Формується новий розряд слів – аналітичних прикметників, які не мають зовнішніх морфологічних ознак своєї категорії, але настільки визначені синтаксично й семантично, що їх належність до певної частини мови не викликає сумнівів. Такі прикметники не мають відмінкових форм, не змінюються за родом і числом і приєднуються до іменників шляхом простого прилягання, аналітично. Деякі з них завжди знаходяться у постпозиції, інші завжди препозитивні, наприклад, *блуза беж, колір електрик, костюм хакі, комі мова, хінді мова*. Аналітичні прикметники здатні виконувати лише функцію означення і ніколи не вживаються предикативно.

У багатьох випадках можна спостерігати омонімію аналітичного іменника й аналітичного прикметника: *купив маренго* (тканина чорного кольору з білими нитками) і *пальто маренго* (чорне з сірватим відтінком), заварити *мокко* (сорт кави) і *кава мокко* (такого сорту). У сполученні *мова комі* слово *комі* – не змінюваний іменник (пор. мова ескімосів), а у сполученні *комі мова, комі епос* омонімічне слово *комі* – препозиційний відносний прикметник (пор. російська мова). Безсумнівно, від подібних слів важко утворити звичайні прикметники, але пояснювати поширене вживання аналітичних прикметників тільки структурними труднощами було б тільки частково виправдано. Більш справедливо розглядати їх у зв'язку з загальною тенденцією до граматичного лаконізму, економії мовних засобів, що сприяють поширенню різноманітних аналітичних конструкцій [8, с. 107].

Структурними варіантами синтетичних форм прикметника можуть виступати аналітичні форми. Пор., наприклад, паралельні форми пер-

шого і другого ступенів порівняння: *хоробріший* – *більш хоробрій*; *найхоробріший* – *найбільш хоробрій*.

Для мови давньоруських пам'яток характерне утворення вищого ступеня порівняння прикметників від звичайного шляхом додавання суфіксів – *ьши-* та –*ьш-* (сучасні укр. –*иш-*; рос. –*ее*), а найвищого – додаванням префікса *най-*, *прь-* до вищого. Утворення з префіксом старослов'янського походження *прь-* рідко вживалися в живій, розмовній мові, а префікс *най-*, можливо, польського походження, отримав більше поширення в українській мові, ніж в російській, де найвищий ступінь виражався переважно описово за допомогою слів *вельми*, *очень*, *самый*. У другій половині XIX ст. в російській літературній мові посилювалося граматичне значення описових, аналітичних форм ступенів порівняння прикметників.

У сучасній російській мові з описовою формою другого ступеня (*самый* + прикметник) пов'язані два значення. В абсолютному вживанні, незалежно від порівняння предметів, ця форма означає рішучу перевагу якості, кінцевий ступінь якості. Очевидно, саме це значення описової форми було первинним в російській літературній мові середини XIX століття. К.С. Аксаков підкреслював саме це значення описової форми 2-го ступеня: „Ми можемо сказати: *добрейший из всех*, але ми не мусимо казати: *самый добрый из всех*; втім, небагато хто відчуває що тонку відмінність” [1, с. 121].

У російській літературній мові з початку XVIII ст. і до сучасності аналітичний ряд ступенів порівняння впливає на прості синтетичні форми. Виникають гібридні форми, які не схвалює нормативна стилістична граматики, але які широко вживаються. У 40-і роки XIX ст. Ф.І. Буслаєв відмічав: „... Найвищий ступінь ми можемо гіперболічно збільшити, змінюючи позитивний ступінь на порівняльний: *самый нежнейший*. Хоча проти такої, нібито надлишкової, форми постають деякі наші граматики, але кращі наші письменники, вживаючи її, нищать будь які сумніви” [4, с. 136].

В.В. Виноградов вважає, що серія аналітичних ступенів порівняння прикметників має бути визнана дуже живою й продуктивною в складі сучасної російської літературної мови. Описові форми ступенів порівняння послідовні, універсальні й логічні, можливі від прикметників різного морфологічного складу [5, с. 209].

На жаль, історія аналітичних форм ступенів порівняння українського прикметника отримала належну увагу не раніше другої половини XX ст., коли вийшли праці Л.А. Булаховського, І.Й. Тараненка, С.П. Самійленка, В.М. Русанівського. Українські мовознавці збагатили вчення про категорії прикметника й прислівника категорією безвідносної міри. Зміст цієї лексико-граматичної категорії розкривається в прикметниках системою форм інтенсивності, які вказують на міру концентрації ознаки в предметі без порівняння її з такою ж ознакою в іншому предметі.

Якісні прикметники української мови мають три безвідносні ступені інтенсивності ознаки: недостатній, помірний і надмірний. Ступені без-

відносної якості і ступені порівняння прикметника не співвідносні між собою. Вони є різними аспектами кількісної конкретизації міри якості в предметі за допомогою відповідних прикметникових форм і конструкцій” [10, с. 155]. Ступені недостатньої й надмірної ознак, крім синтетичних, мають аналітичні, описові форми, що утворюються додаванням до звичайної прикметникової форми кількісно-означальних прислівників *трохи, злегка, не дуже, децю* (недостатній), *дуже, досить, надто, занадто, надзвичайно, особливо, винятково, вкрай, зовсім, не в міру* або займенників *такий, який* з підсилювальним значенням. Наприклад, *надто спокливий, вкрай незадоволений, досить переконливий*.

Аналітичні форми дають змогу виражати якість з обома протилежними напрямками інтенсивності, не вдаючись до ступеневих форм від антонімічного прикметника, який не завжди легко дібрати.

Аналітичні форми ступенів порівняння легко утворюються від усіх якісних прикметників, що виражають змінну ознаку, в тому числі таких, від яких неможливі синтетичні форми ступенів порівняння. Наразці, аналітичним способом можна утворювати ступені порівняння від деяких відносних прикметників, що вживаються у значенні якісних: *оксамитовий* (м’який, ніжний) *голос* – *більш оксамитовий голос, менш оксамитовий голос* [10, с.164].

Аналітичні форми ступенів порівняння продуктивно використовуються в офіційно-канцелярському, публіцистичному, науковому стилях книжної мови. У художньому стилі переважають синтетичні форми. Тільки співвідносність аналітичних форм ступенів порівняння з синтетичними стримує, на думку В.В. Виноградова, цей ряд утворень в суворо обмежених рамках системи граматичних форм прикметника [5, с. 210].

Синтетичні й аналітичні форми можуть існувати в межах однієї парадигми. Наприклад, заперечні та неозначені займенники з частками *де-, аби-* (рос. *будь-*) у формах різних відмінків можуть розвиватися прийменниками: *ніхто* – *ні на кого, ні з ким, ні на кому; дехто* – *де на кого, де з ким, де на кому; абихто* – *аби на кого, аби з ким; рос. нікто* – *ни у кого, ни с кем; будь-кто* – *будь у кого, будь с кем* і т.п.

Як бачимо, в історії словозміни та формоутворення східнослов’янських іменників і прикметників синтетичні форми доповнюються, а інколи й поступаються аналітичним формам.

В.В. Виноградов пов’язував поширення аналітичних форм у російській мові „з ускладненням системи формоутворення, зі зміною граматичних меж слова й його об’єму, з ростом фразеологічних єдностей і зрощень”. З граматичного слова виростають граматичні ідіоматизми й аналітичні словосполучення. Флексії заступаються лексичними елементами, які утворюють нові граматичні форми. Усе це не може не відбиватись на структурі словника. Аналітичні форми слова лексикалізуються й стають самостійними словами або ідіомами (пор; на-

приклад, прислівники *на лету*, *наяву* та ін., пор. прийменники *по час-ти*, *по линии*, *в отношении* і т.п.) [5, с. 40-41].

Західноєвропейські компаративісти XIX ст. вважали аналітичні мови найдосконалішими. Серед переваг аналітичних форм вони вбачали те, що форми стають коротшими, а отже, їх простіше вимовляти; їх кількість значно зменшується, а отже, їх простіше запам'ятати; утворення форм стає регулярнішим, що робить непотрібним запам'ятовувати аномалії, винятки; аналітичний спосіб вираження граматичних значень є зручнішим від синтетичного, а відсутність узгодження полегшує користування мовою. Однак переважна більшість мовознавців, які досліджували цю проблему, вважає, що тип мови не впливає на її досконалість. І флективні, і аглютинативні мови однаково можуть ефективно виразити будь-яку думку й виконувати свої суспільні функції.

Нині у мовознавстві прийнято розрізняти абсолютний і відносний прогрес. У мові переважає відносний прогрес, пов'язаний головним чином з мовною технікою. Згідно з цими поглядами, поява та розвиток аналітичної будови є лише вдосконаленням мовної техніки, що ні в якому разі не відображає вище абстрактне мовлення [6, с. 205].

Перспективу подальших розвідок щодо збільшення кількості аналітичних елементів і конструкцій у східнослов'янських мовах ми вбачаємо у докладному розгляді цієї проблеми у лінгвіоісторіографічному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков К.С. Конспект последних двух отделов первой части Русской грамматики. Полн. собр. соч.: В 3 т. – М., 1880. – Т. 3. – Ч. 2.
2. Богородицкий В.А. Очерки по языковедению и русскому языку. – Казань, 1910.
3. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959.
4. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка // Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. „Рус. яз. и лит.“. – М.: Просвещение, 1992.
5. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высш.школа, 1986. – 626 с.
6. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К.: Видавничий центр „Академія”, 1999.
7. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883.
8. Панов М.В. Русский язык и советское общество. – М.: Наука, 1968.
9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1985. – Т.4. – Вып.1.
10. Русанівський В.М. Сучасна українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1969.

АННОТАЦИЯ

Предметом исследования в статье являются аналитические элементы именных частей речи в морфологических системах восточнославянских языков, история их становления и особенности употребления.

SUMMARY

The article deals with analytical elements of the nominal parts of speech in the morphological systems of Eastern – Slavonic languages, the history of their development and peculiarities of their usage.

*А.А. Скоплев
(Горловка)*

УДК 81'373.612

**ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ИМЕНА ДЕЙСТВИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ
(К ИСТОРИИ ВОПРОСА)**

Отглагольные имена представляют собой особую группу существительных, называющих, подобно производящим глаголам, действие и сохраняющих их синтаксические свойства, что выражается в реализации ими объектных отношений в трансформированных словосочетаниях: *принести мебель – принесение мебели, написать сочинение – написание сочинения*. Некоторые учёные (А.Х. Востоков [7, с. 115], А.М. Пешковский [12, с. 112], Е.М. Галкина-Федорук [9, с. 238], О.Д. Митрофанова [15, с. 62]) высказывали мнение о возможности отнесения подобных образований к глагольным формам. Некоторое затруднение также вызывает вопрос об отношениях между производящим глаголом и производным отглагольным существительным: что перед нами – акт формообразования или деривации?

Следует признать, что понимание транспозиции в лингвистике не является однозначным. Транспозиция в «узком» смысле – это «сообщение знаку языка определённой синтаксической функции; употребление знака языка в данной синтаксической функции» [1, с. 480], например: *любить родину – искусство любить* и т. д. Транспозиция в «широком» понимании – процесс, сопровождающийся изменением грамматического значения слова в результате его «перевода в другую часть речи»; в этом случае происходит транспонирование не всего слова, а лишь основы. Таким образом, «разными средствами достига-

ется одна и та же цель – выражение классификационно идентичных производных номинаций»: *бедный – бедняк* [16, с. 108]. При этом изменение грамматического значения нередко может сопровождаться и сдвигами в семантике: *получать – получатель, купаться – купальня*.

По мнению И.С. Улуханова, такие пары слов, как *уметь – умение, сидеть – сидение*, представляют собой примеры «чистой транспозиции». Это лексически тождественные слова, имеющие разное грамматическое значение и частеречную принадлежность [27, с. 24]. Е.С. Кубрякова полагает, что «характерной чертой деривации на грамматическом уровне (транспозиции) является направленность этих процессов не на изменение лексического значения исходной единицы, а на варьирование её грамматических значений» [13, с. 69]. Другими словами, лексическое значение производящего остаётся неизменным, зато все его грамматические значения перераспределяются [13, с. 69]. В качестве примера автор приводит такой лексико-грамматический разряд слов, как причастия, поскольку они обычно рассматриваются не как самостоятельная часть речи, а как глагольные формы, что мотивируется сохранением ими глагольных категорий вида, времени и залога: «Рассмотрение причастий как форм глагола оправданно именно тем, что и при наступившей транспозиции они по-прежнему удерживают в своей смысловой структуре большую часть значений, релевантных для исходных глаголов, и, конечно, потому, что лексические значения этих последних не претерпевают в актах транспозиции никаких изменений» (разрядка наша – А.С.) [13, с. 68]. Это актуально также для образования форм деепричастий, герундия, супина, порядковых числительных и т. д. На наш взгляд, это в какой-то степени касается и отглагольных существительных, которые сохраняют значение действия: *нанести повреждения – нанесение повреждений, расчёсывать волосы – расчёсывание волос*. Исследуя связи между частями речи на примере слов типа *бегать – бегание – бег*, Л.В. Бортэ определяла их принадлежность к одной *лексико-грамматической парадигме*, сущность которой в объединении «лексически параллельных слов», характеризующихся «референтным тождеством», разной частеречной принадлежностью, но представляющих основной языковой материал процесса их взаимодействия [4, с. 77]. Более того, Л.А. Вакарюк говорила не просто о тождественности лексического значения глагола и производного имени действия, а о его транспонировании: «При отглагольном словообразовании транспонироваться может только лексическое значение процесса, обеспечивая тем самым соотнесённость производного с объективным миром: *гореть – горение*. При этом происходит погашение категориального значения процессуальности, присущего глаголу, категориальным значением производного существительного» [5, с. 5]. Поэтому в имени значение процесса может быть пред-

ставлено как некая субстанция, «предмет» в силу особенностей грамматического значения имени в целом.

С другой стороны, Г.Х. Яубасарова отмечает, что в результате транспозиции глагола в имя действия образуется новое слово, лексическое значение которого нетождественно глаголу, что сопровождается модификацией глагольных категорий в именные. «Если в глаголе данные категории (переходность, вид, способ действия) имеют статус грамматический, то в именах действия происходит лексикализация граммем» [30, с. 101]. Автор исходит из положения о том, что в языке одно и то же содержание может быть передано как средствами грамматики, так и средствами лексики. Имплицитно в именах действия содержатся семы, которые выражают значения вида, переходности, способа действия, но они способны проявиться только в контексте через лексическую сочетаемость. При транспозиции глагола в имя действия происходит «перерождение глагольных категорий в именные, в результате чего возникают качественно новые лексические единицы с присущим только им типом лексического значения и набором грамматических значений» [30, с. 101]. Ю.С. Степанов относит подобные случаи взаимодействия слов в область синонимии – «слова, называющие один и тот же предмет, но называющие его по-разному» определяются им как «синонимы по денотату» [26, с. 31]. Он полагает, что «...предметы отражаются в языке лишь через их названия», а потому «по-разному назвать один и тот же предмет равносильно тому, чтобы создать или начать создавать разные понятия о нём» [26, с. 31].

Г.А. Золотова высказала предположение, что «соотношение семантических, морфологических и синтаксических признаков... различно в разных подклассах частей речи». По её мнению, к примеру, в слове *хлеб*, все вышеуказанные признаки «находятся между собой в согласии, в равновесии: предметному значению соответствуют и категории, и функции...» [11, с. 126]. В таких существительных, как *выбирание*, равновесие между этими признаками нарушается по причине несоответствия значения действия общекатегориальному значению предметности. В этом случае процессуальная семантика отглагольного имени всё же «подчиняется общекатегориальному значению существительных, становясь “опредмеченным наименованием” – всё же действия... Отвлечённые имена являют собой образование гибридного (разрядка наша – А.С.) характера» [11, с. 126]. О гибридности отглагольных имён также упоминает О.М. Соколов. В работе, посвящённой принципам имплицитной морфологии, рассуждая о принципах отнесения лексем к лексико-грамматическим классам слов, он указывает на возможность определённых образований проявлять признаки одновременно нескольких частей речи. Так, причастия и деепричастия обнаруживают признаки глагола и прилагательного/наречия; «однозначное отнесение таких образований к глагольным словоформам оказывается малоубедительным,

требуются более гибкие решения, например, использование принципа “двойного шва”, т. е. одновременный анализ с позиций одного и разных тождеств. С этой точки зрения “гибридные” признаки обнаруживают отглагольные имена (*драпировка, выборка, переделка*)» [25, с. 24].

На наш взгляд, отглагольное имя действия представляет собой гибридное образование, полученное путём «чистой» транспозиции из класса глаголов в существительные и совмещающее в себе признаки этих классов. Может показаться маловероятным совмещение таких полярных категориальных значений, как «предметность» и «процессуальность» в отглагольном имени, ведь глагол и имя во многих языках мира являются наиболее противопоставленными по своим семантическим, словообразовательными грамматическими признаками частями речи: «образ» существительного неизменно связан с восприятием субстанции, «образ» глагола – с восприятием процесса [13, с. 46].

По мнению В.В. Гуревича, «транспозиция глагольного действия в имя действия даёт возможность отвлекать действие от объекта, субъекта действия, так как именная лексема стремится выразить не столько отношение к субъекту, объекту действия, сколько стремится выразить действие как логический предмет, мысленный денотат» [10, с. 7]. Как известно, глагол в личной форме, наделяя предложение предикативностью, обозначает действие или процесс как характеристику определённой реалии действительности, т. е. непосредственно связан с субъектом, объектом действия. Но, по словам В.И. Банару, неличные формы глагола не предикатируют, а только называют действие, но не характеризуют его с точки зрения отношения к действительности. Таким образом, можно предположить, что отглагольное имя называет действие «само по себе», без указания на субъект или объект действия и его отношения к действительности, вследствие чего глагольное имя неспособно наделять предложение коммуникативностью. «Основное отличие отглагольного существительного со значением действия или его результата, состояния, изменения состояния от производящей единицы состоит именно в номинативной и коммуникативной двуфункциональности производящей единицы и в номинативной однофункциональности отглагольного существительного» [3, с. 12].

Анализа семантической структуры отглагольного существительного для решения вопроса об их отнесении к глагольным формам недостаточно. Приведём высказывание Е.С. Кубряковой: «Если при транспозиции вторичные номинативные знаки регулярно сохраняют большинство категориальных значений своего исходного класса, эти номинативные знаки считаются образующими особый грамматический разряд этого же класса» [13, с. 68]. Так, по мнению большинства лингвистов, деепричастие в русском языке является неличной глагольной формой, поскольку сохраняет за собой способность выражать глагольную категорию вида и частично залога: *делая – сделав, побрив – побрившись*. Сохраняются ли

в отглагольных существительных глагольные категории? Наличие в русском языке таких имён, как *рассмотрение – рассматривание, спасание – спасение, формирование – сформирование*, позволяет предположить, что данные образования способны выражать категорию вида.

В лингвистике по этому поводу наметились три точки зрения: одни учёные признают наличие «отголосков» видовых различий у имён действия (А.Х. Востоков [7, с. 115], А.М. Пешковский [12, с. 112], Е.М. Галкина-Федорук [13, с. 238], О.Д. Митрофанова [15, с. 62] и др.), другие – наоборот – отрицают такую возможность (А.А. Потебня [19, с. 352], А.В. Исаченко [21, с. 15, 17]). Необходимо отметить, что, прежде всего это касается тех существительных, которые сохранили процессуальную семантику, в отличие от имён, подвергшихся «опредмечиванию»: *угрызть – угрызение (совести)* «мучительное чувство раскаяния, сожаления, недовольства собой» и т. д.

По мнению В.Н. Хохлачёвой, категория вида у отглагольных имён «существует в силу двух обстоятельств. Во-первых, потому, что производные существительные... на *-ние* сохраняют в своей структуре видоразличительный суффикс глагола; во-вторых, потому, что видовая принадлежность глаголов не служит структурным препятствием при образовании от их основ отглагольных имён» [28, с. 43].

А.Х. Востоков в «Русской грамматике» писал: «в существительном отглагольном теряется означение времени настоящего и прошедшего, принадлежащее причастиям и деепричастиям, но сохраняется вид глагола, неокончателный, совершенный и многократный, например, *чтание, прочтение, чтывание*» (разрядка наша) [7, с. 115]. А.М. Пешковский, рассматривавший случаи смешения частей речи, констатировал наличие в языке так называемых «глагольных» существительных, прилагательных и наречий, так же, как и глагол, имеющих видовое значение. Сравнивая такие слова, как *удвоение и удаивание, приобретение и приобретение, прыжок и прыганье*, он делает следующий вывод: «в одних из этих существительных мы находим оттенок процесса, собранного «в точку» (например, *прыжок, скачок*), в других – процесса, разбитого на части и вследствие этого более или менее длительного (*летанье, выздоравливанье*)...» [18, с. 112]. Автор делает вывод, что в той или иной мере категория вида оказывается свойственной и существительным.

Определённое число исследователей нового времени также неоднократно указывают на наличие видовых противопоставлений у отглагольных имён. Е.М. Галкина-Федорук отмечала, что «в ряде случаев (если перед нами слова соответствующей структуры) у них сохраняются отдельные оттенки категории вида» (разрядка наша) [9, с. 238]. Они проявляются более ярко, когда от глагольной видовой пары имеется соответственно «видовая пара» транспонированных имён действия: *решение – решение, взыскание – взыскивание* и т. д. Сравнивая французский язык с рус-

ским, на видовые оттенки (разрядка наша) отглагольных существительных указывал В.Г. Гак, которые «сообщаются префиксом особенно при нулевом суффиксе»: *резание, резка – порез, надрез* [8, с. 234]. О.Д. Митрофанова, исследуя эту проблему на материале текстов научного стиля и называя отглагольные существительные наряду с причастиями и дееспричастиями «категорией слов с двойственными характеристиками» (разрядка наша), замечает, что большую часть отглагольных имён составляют образования от основ совершенного вида – это «позволяет усматривать в их употреблении выражение значения завершённости: *построение – построить, преобразование – преобразовать...*» [15, с. 62]. Далее автор делает следующий вывод: «соотносительные отглагольные имена не только содержательно, семантически, но и функционально смыкаются с глаголами, ... участвуют в передаче видовых и залоговых оттенков значений, вбирают в себя эффект предикативности. Фактически это имплицитные глаголы, глаголы в именной форме» [15, с. 64]. Э.А. Шагинуров утверждает, что «вид не может не отражаться в отглагольных отвлечённых существительных», и приводит пример: «*Я принял участие в спасании утопающего, который потом благодарил меня за спасение*».

Г.А. Кузнецова характеризовала отглагольные имена действия (далее – ОИД) как существительные, называющие признак явления (действие, состояние, переход из одного состояния в другое), но и указывающие на их течение во времени [14, с. 4-5]. Выражая грамматическое значение предметности, указать на течение действия они могут «только через оттенки своего значения». Этой способностью, по её мнению, обладают ОИД, имеющие оттенок длительности в своём значении. Автор различает, с одной стороны – имена, выражающие оттенок длительности вне зависимости от контекста (*возрастание, забывание*), другими словами – существительные с глагольными суффиксами «вторичной имперфективации»; с другой – имена, не имеющие оттенка длительности, обозначающие процесс без указания на характер его протекания (*драка, борьба*) или обозначающие его как мгновенно протекающий, результативный (*прыжок, взрыв*) и, таким образом, проявляющие процессуальное значение только в контексте [14, с. 5].

Е.Э. Пчелинцева, рассматривая исследуемую проблему не в рамках глагольного вида, а шире – в пределах категории аспектуальности, в русле имплицитной морфологии, отмечала нерегулярность экспликации видовой семантики, но говорила об «облигаторном наличии имплицитных аспектуальных компонентов в структуре значения девербатива», относя его к периферии функционально-семантического поля аспектуальности. Согласно её выводам, «вследствие нерегулярности экспликации аспектуальность не приобретает в именах действия статус грамматической категории» [20, с. 180]. К подобному выводу приходит и Е.Н. Ремчукова: «обладая собственными морфологическими сред-

ствами для выражения аспектуальности, отглагольные имена участвуют в передаче различных оттенков в характере протекания действия с помощью лексических, словообразовательных, синтаксических и стилистических средств, то есть передают значение грамматической категории вида некатегориальными средствами...» [21, с. 28].

В то же время существует немало лингвистов, которые отрицают способность отглагольных имён выражать видовую семантику. Так, А.А. Потебня утверждал, что «...эти существительные сами по себе безразличны относительно совершенности и несовершенности. Так, *сохранение, сбережение, забвение* может значить и то, что некто забывает, забывал..., и то, что некто забыл, забудет..., смотря по контексту» [19, с. 352]. Академик В.В. Виноградов, соглашаясь с А. Потебней, отрицает видовые различия имён действия, полагая, что «само значение процесса, даже предполагающего ту или иную степень длительности, ещё далеко от соотносительных, коррелятивных видовых значений глагола» [6, с. 102]. Однако далее высказывает мнение, что видовые оттенки у отглагольных существительных на *-ние, -тие* сильнее выступали в русском языке XVIII и нач. XIX вв., подтверждая это следующим примером – «...*об убиении купчиху Васильеву*», где отглагольное имя управляет Вин. п. существительного, подобно глаголу.

Согласно А.В. Исаченко, отглагольные существительные на *-ние, -тие* не выражают ни видовых, ни залоговых значений, поэтому не входят в глагольную парадигму и являются новыми словами, хотя «ярко выраженное видовое значение (несовершенного вида) сохраняется лишь за существительными, образованными от глаголов с суффиксом *-ив/-ыв* (*растёгивание, отбрасывание...*)» [12, с. 15,17]. Л.В. Бортэ считает, что «грамматическое значение вида глаголов ни во что не преобразуется, его нет у однокоренных с глаголами существительных, но оно способствует формированию у таких существительных лексико-грамматических и лексико-стилистических различий» [4, с. 76]. В качестве доказательств автор приводит следующие факты: глаголам обоих видов соответствуют разные лексико-грамматические разряды существительных: сов.в. – предметные имена, несов.в. – событийные, во-вторых, «разные виды глагола соотносятся с различными по лексическому значению и стилистической окраске существительными: *спасение души*, но не *спасание души*» [4, с. 76].

Н.Т. Шелихова, разрабатывая этот вопрос применительно к среднерусскому языку, приходит к выводу, что только некоторые пары существительных имеют видовую характеристику, но в большинстве случаев отглагольные имена её лишены [29, с. 60]. В.Н. Хохлачёва придерживается мнения, что в XVIII в. русские имена действия выражали грамматическую категорию вида не менее чётко, чем глаголы. Но после того, как они перестали регулярно образовываться от глагольных основ, и формы типа *падание, поклоняние* практически

утратились, картина стала менее систематичной; «... неизбежно одно: с увеличением параллельного образования существительных от основ, различающихся видом (типа *рассмотрение – рассматривание*), способность производных имён выразить видовые значения возрастает, с уменьшением параллельных образований (ср., *помрачение* при отсутствии «*помрачание*») – затухает» [28, с. 44].

Многие лингвисты (Н.П. Романова, Г.Я. Ахметова, Л.Г. Свердлов и др.), исследуя отглагольные существительные на разных исторических этапах развития русского языка, приходят к выводу, что имена действия наиболее чётко отражали видовые различия в период кон. XVII – нач. XIX в., а в ещё более отдалённую эпоху – в старославянском языке – по мнению Вайана, входили в глагольную парадигму, свободно образуясь практически от каждого глагола. Согласно Л.Г. Свердлову, условие выражения именами действия категории вида зависит от одновременного воздействия четырёх факторов:

- сложившаяся категория вида в самом глаголе;
- сохранение в именах на *-ние, -тие* всей глагольной основы;
- наличие парных образований, а также целого ряда морфологических средств выражения видовых значений и оттенков, что обуславливается широтой словообразовательных связей имён действия;
- семантический параллелизм существительных, образованных от разных членов видовой пары глагола.

По его словам, «в современном русском литературном языке сохраняются главным образом лишь первая и вторая предпосылки» [24, с. 15].

Нами был прослежен так называемый «**словообразовательно-грамматический**» подход к проблеме выражения отглагольными именами действия категории вида, т. е. проблема рассматривалась с точки зрения словообразовательных (формообразовательных?) связей между глаголом и именем действия в сфере грамматики (категории вида), либо лексико-грамматической категории аспектуальности.

Существует другой подход – «**семантический**», предполагающий наличие аспектуальных характеристик у существительных независимо от глагола, другими словами, определяется возможность наличия «своей» аспектуальной категории, никак не связанной с глагольным видом. Предметом рассмотрения здесь становятся также существительные, не мотивированные глаголами – *дождь, спектакль* и т. д. Так, А.Г. Пазельская оперирует термином «**аспектуальный класс**», относящийся к сфере «лексической аспектуальности» и представляющий собой группу существительных, описывающих определённым образом «внутреннюю структуру» ситуации. «Именно по параметру лексической аспектуальности, а не по собственно виду, и различаются в современном русском языке такие слова, как, например, *рассмотрение* и *рассматривание*» [17, с. 75]. Первое из них принадлежит к предельному аспектуальному

классу, второе – к неопределённому. В пользу такого подхода, по её мнению, говорит нерегулярность семантических отношений между именами, образованными от глаголов разных видов (*открытие двери* – *открытие выставки*) и употребление «перфектных» имён действия в имперфективных глаголах и наоборот.

Е.В. Рахилина на основе сравнения имён с прилагательным *старый* распределяет их на четыре аспектуальных класса: природные объекты, изменяющиеся во времени (*старый лес*); артефакты с ограниченным сроком жизни (*старая тряпка*); «сменные» объекты (*старая шина*) – «на протяжении ситуации, в рамках которой эти объекты представлены в картине мира, возможна их смена; как только у одного кончается срок жизни, его место занимает такой же» [21, с. 198]; креативные объекты, для которых «маркирован момент возникновения, а часто и их автор, создатель (*старая книга*)» [21, с. 199]. Как утверждает автор, каждый из этих типов имён имеет свои «встроенные временные параметры».

Но в данной статье отглагольные имена рассматривались с позиций первого подхода – как предполагаемые глагольные формы.

Итак, вопрос о статусе имени действия является одним из наиболее дискутируемых вопросов в современном языкознании, о чём свидетельствует множество противоречивых мнений по этому поводу, однако всё же большинство лингвистов сходятся во мнении, что рассматриваемый тип отглагольных имён выражал видовые значения более отчётливо в другие периоды развития русского языка, в частности в XVIII в.; в современном русском языке «глагольность» данных существительных снижается, ввиду нерегулярности образования от компонентов глагольной видовой пары, что способствует их быстрому «опредмечиванию». В то же время видовые различия в образованиях этого типа могут проследиваться достаточно чётко, заставляя некоторых лингвистов говорить об «отголосках» видовых значений в данном «гибридном» типе существительных. Таким образом, в современной лингвистике этот вопрос остаётся открытым.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 604 с.
2. Ахметова Г.Я. Имена действия в русском языке XV-XVII: Автореф. дис. ... к. филол. н. – Л., 1975.
3. Банару В.И., Алексеев А.Я. Функциональная корреляция глагол – имя во французском языке. – Кишинёв: Штица, 1975. – 68 с.
4. Бортэ Л.В. Проявление связей между частями речи в современном русском языке. – Кишинёв: Штица, 1979. – 115 с.

5. Вакарюк Л.А. Структурно-семантический анализ имён существительных со значением процесса, не мотивированных глаголами: Автореф. дис. ... к. филол. н. – Одесса, 1985.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1947.
7. Востоков А.Х. Русская грамматика. – СПб., 1844.
8. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1989. – 288 с.
9. Галкина-Федорук Е.М. и др. Современный русский язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 407 с.
10. Гуревич В.В. Сопоставительный анализ словообразовательных моделей отвлечённых существительных с суффиксами общегерманского происхождения: Автореф. дис. ... к. филол. н. – М., 1970.
11. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 367 с.
12. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. – Братислава: Изд-во словацкой АН, 1960. – 576 с.
13. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 115 с.
14. Кузнецова Г.А. Условия проявления отглагольными существительными процессуального значения: Автореф. дис. ... к. филол. н. – М., 1982.
15. Митрофанова О.Д. Отглагольные имена существительные в научных текстах. // Филологические науки – 1973. – №5. – С.54-65.
16. Никитевич В.М. Субстантив в составе номинативных рядов. – М., 1973. – 278 с.
17. Пазельская А.Г. Аспектуальность и русские предикатные имена // Вопросы языкознания. – 2003. – №4. – С.72-90.
18. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Языки слав. культуры, 2001.
19. Потевня А.А. Из записок по русской грамматике. – Харьков, 1888.
20. Пчелинцева Е.Э. Аспектуальность в сфере отглагольных имён действия в русском языке. – Черкассы, 1998.
21. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имён: семантика и сочетаемость. – М.: Русские словари, 2000. – 416 с.
22. Ремчукова Е.Н. Вид и отглагольное словообразование // Функциональные и семантические проблемы описания русского языка. – Тарту, 1990. – С.21-31.
23. Романова Н.П. Русское именное словообразование (Формирование системы наименований отвлечённого действия в старорусском языке). – К.: Наукова думка, 1994. – 156 с.

24. Свердлов Л.Г. Отглагольные существительные на -ние(-ение), -тие в русском литературном языке XVIII в.: Автореф. дис. ... к. филол. н. – М., 1961.
25. Соколов О.М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
26. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975.
27. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. – М., 1977. – 323 с.
28. Хохлачёва В.Н. К истории отглагольного словообразования существительных в русском языке нового времени. – М.: Наука, 1969.
29. Шелихова Н.Т. Семантика отглагольных имён существительных в древнерусском языке // Филологические науки. – 1997. – №2. – С.50-60.
30. Яубасарова Г.Х. К вопросу о транспозиции глагольного «узла» в именной // Проблемы развития и современного состояния русского языка. Сборник научных трудов. – М., 1979. – С.90-102.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються віддієслівні іменники дії російської мови, що являють собою «гібридні» утворення, які мають ознаки іменника й дієслова. Цей тип іменників (*размытие, обнаруживание* й т.д.), що утворилися від різних компонентів дієслівної видової пари, мають у своєму складі дієслівний суфікс, одержуючи, таким чином, реальну можливість вираження видових протиставлень. Також у статті розглядається питання про співвідношення твірного дієслова й похідного віддієслівного іменника (акт деривації або формотворення).

SUMMARY

The article is dedicated to Russian verbal nouns, presenting themselves as “hybrid” formations, which combine the signs of a noun and a verb. This type of noun (*размытие, обнаруживание*, etc.), being derived from different components of the verbal aspectual pair, has in its composition a verbal suffix, getting, thereby, areal possibility to express the verbal aspectual contrapositions. In addition to this, the article touches on the question about relations of a producing verb and a derived noun.

УДК 81'42

**ДИСКУРСИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНО-УЧЕБНОГО
ТЕКСТА**

Лингвистический текст (в том числе и учебный) лишь в последнее время начал становиться объектом внимания лингвистов. Как вторичные образования, учебные тексты (УТ) исследуются в работах М.В. Вербицкой, Л.В. Полубиченко, Л.В. Бабиной и др. Лексико-грамматическая организация научно-учебных текстов по специальности описывается в диссертационном исследовании Ю.В. Чичасовой. Структура и типология учебно-научных лингвистических текстов – предмет изучения О.Н. Чистяковой. В работах В.Л. Страховой, С.Ю. Дашковой и др. исследуются разнообразные речевые компоненты в обеспечении коммуникативного качества действенности речи в УТ. В статье А.Р. Габидуллиной рассматривается учебная лекция как речевое событие и речевой жанр. Однако собственно дискурсивные особенности учебного текста представлены в лингвистической литературе лишь частично, чем определяется актуальность нашего сочинения.

Объект исследования – дидактическая речь преподавателя-лингвиста. Предмет – коммуникативная составляющая учебно-научного текста как компонента дискурса. Цель нашей статьи – охарактеризовать учебно-научный текст по лингвистике как единство предметно-логического и коммуникативного содержания.

Основное назначение учебного текста (УТ) – изменить интеллектуальное состояние адресата и регулировать его когнитивное поведение, т.е. научить. Данная цель в модели учебной коммуникации является главным и определяющим фактором, детерминирующим в конечном итоге структуру и типологию учебного текста в целом. Общая цель распадается на ряд целеустановок: передача, усвоение, закрепление информации, побуждение к действию, облегчение восприятия.

Г.В. Димова характеризует 2 типа стратегий, характерных для университетского дискурса. Первый тип – это макростратегии управления интеллектуальной деятельностью: а) стратегия моделирования знаний; 2) стратегия верификации знаний; 3) стратегия выражения отношения к окружающей ситуации; 4) стратегия управления темой; 5) стратегия управления инициативой; 6) стратегия упорядочивания ментальной и физической деятельности студентов. Второй тип – это макростратегии управления социальной и межличностной дистанцией. Он включает стратегии, служащие для организации педагогической

(как институциональной, так и межличностной) интеракции: а) стратегия установления и поддержания контакта; 2) стратегия кооперации (и/или не-кооперации); 3) стратегия ободрения; 4) стратегия выражения социального превосходства; 5) стратегия дискредитации; 6) стратегия реабилитации; 7) стратегия валоризации личности студента; 8) стратегия создания психологической и эмоциональной атмосферы; 9) стратегия самопрезентации; 10) стратегия самореабилитации [3].

Таким образом, можно говорить о двух основных типах коммуникативных стратегий дидактического дискурса: когнитивных и дискурсивных.

Когнитивный компонент не исчерпывается просто информированием, а включает, кроме этого, еще ряд других воздействующих функций, направленных на создание когнитивной основы деятельности адресата в определенной предметной области, в нашем случае – в области лингвистики. В.Л. Страхова называет следующие функции УТ: когнитивная (получение суммы знаний), аккумулятивная (накопление знаний); гносеологическая (формирование модели мышления), аксиологическая / интеллектуально-оценочная (для оптимизации процесса усвоения). Когнитивный компонент реализуется в УТ с помощью таких видов информационного модуля, как описание, анализ, объяснение, повествование [6, с.19].

Он соотносится с методами обучения. Методы обучения – это способы обучающей работы учителя и организации учебно-познавательной деятельности учащихся по решению различных дидактических задач. Так, Ю.К. Бабанский предложил 3 основные группы методов обучения: а) методы организации и осуществления учебных действий (словесные, наглядные, практические; индуктивные, дедуктивные, метод аналогий; проблемно-поисковый, эвристический, исследовательский, репродуктивные методы – инструктаж, объяснение, тренировка; самостоятельная работа с книгой, с приборами и др.; б) методы стимулирования и мотивации учения (познавательные игры, учебные дискуссии, методы учебного поощрения и порицания, предъявления учебных требований); в) методы контроля и самоконтроля [1]. В нашу задачу не входит анализ данных методов. Скажем только, что содержание и структура учебного текста самым непосредственным образом влияют на выбор метода обучения.

Дискурсивные стратегии влияют на различные параметры коммуникативной ситуации. Они отражают преимущественно психологический аспект вербального взаимодействия преподавателя и студентов на занятии. Их можно назвать «универсальными коммуникативными стратегиями», поскольку они включают в себя общие составляющие любой институциональной и межличностной интеракции: контакт, психологическая и эмоциональная атмосфера, имидж – независимо от типа и жанра дискурса. Вспомогательные стратегии способствуют эффектив-

ной організації діалогового взаємодіяння, оптимальному впливові на адресата. Так, стратегічно значимими є всі компоненти комунікативної ситуації: автор, адресат, канал зв'язу, комунікативний контекст (повідомлення є предметом семантичної стратегії). В зв'язі з цим можна виявити стратегію самопрезентації, статусні та ролеві стратегії, емоційно настроюючі стратегії та інші. Розглянуті типи можуть бути об'єднані в один клас – прагматичних (комунікативно-ситуаційних) стратегій. Даний тип стратегій може бути реалізований, зокрема, з використанням етикетних жанрів мови, використання яких ґрунтується на дотриманні принципу ввічливості та конвенційних ролей комунікантів. Вони базуються на дотриманні стандартизованих норм соціального мовного поведіння, визначених представленнями про шаблон поведінки, який очікується від людини в даній ситуації.

Ітак, УТ завжди діалогічний. В чому проявляється ця діалогічність?

Категорію діалогічності цілеспрямовано інтерпретувати в опорі на структуру комунікативного акту та узгоджувати з позиціями об'єднаних сторін [2]. При групуванні текстових фрагментів з вираженими засобами діалогічності ми орієнтувалися на текстові категорії *автор – адресат* навчального тексту.

Категорію автора (авторизації) в навчальному тексті представляють в першу чергу побудительні конструкції, в яких прямо або опосередковано виражена воля мовлячого, побудительна адресата до будь-якого дієзмісту, реальному або інтелектуальному (*А зараз слід звернути увагу на дошку більш уважливо; Ітак, запам'ятайте: текстові синоніми – це слова, які близькі за значенням тільки в даному тексті*).

Побудительні висловлювання в структурі навчального тексту можуть бути інформативно-побудительними (навчальними) та інтерактивними. В якості інформативно-побудительного елемента (мовного жанру) може виступати мікротекст формулювання завдання, який представляє собою «компонент складної ієрархічної структури письмового навчального дискурсу, організований та функціонуючий відповідно до історично складившимися соціально та культурно обумовленими нормами академічної комунікації в даному мовному співтоваристві» [5, с. 118]. В відміння від О.А. Климанової ми вважаємо, що даний РЖ в мові викладача може мати та усну форму реалізації. Формулювання завдань виконують 6 основних функцій: 1) інтродуктивну (вказування на об'єкт, призначений для когнітивного оброблення відповідно до цілей та завдань навчання): *Виділіть в наведених нижче прикладах морфологічні старослов'янські слова. Визначте тип та ознаки старослов'янських слів інших груп слів*; 2) орієнтовану (введення в розв'язання певних пізнавальних та комунікативних завдань: *Використовуючи словник іноземних слів, встановіть, до якої груп-*

не относятся данные ниже слова: 1) иноязычные слова, вошедшие в русский язык без изменений; 2) иноязычные слова, переоформленные в процессе освоения; 3) исконно русские слова, образованные от иноязычных); 3) информативную (микротекст формулировки передает дополнительные пресуппозиционные сведения относительно правил и норм языкового употребления, задает рамки ситуационного контекста, вводит фоновую информацию исторического и социокультурного плана, а вместе с этим и мнения, убеждения, установки адресата: *Найдите в примерах старославянизмы и определите их стилистическую функцию: 1) служат средством исторической стилизации; 2) используются для создания торжественности стиля; 3) используются для пародии или сатиры; 4) являются средством индивидуализации речи отдельных персонажей*); 4) ограничительную (функцию уточнения): *Определите языковые средства научного стиля в приведенном ниже тексте (в качестве примера используйте упражнение № X из предыдущего раздела)*; 5) характеризующую (определяет форму работы с языковым материалом, например алгоритм применения правила); 6) иллюстративную: *Постройте словообразовательную цепь из приведенных ниже слов, например: золотой, золотистый, золото: золото 'золот-я(ой) 'золот-ист(ый).*

Речевой жанр «формулировка учебного задания» всегда связан с учебной ситуацией и используется в институционализированном типе дискурса.

Интерактивными мы называем неинформационно-побудительные жанры речи, используемые педагогом с организационной целью. По своей структуре они, как правило, представляют собой минимальные жанровые формы (субжанры по К.Ф. Седову), представляющие собой одноактные высказывания. В конкретном внутрижанровом взаимодействии субжанры чаще всего выступают в виде тактик, основное назначение которых – менять сюжетные повороты в развитии общения (интеракции). Здесь вполне применима традиционная классификация побудительных речевых актов (субжанров), характерных для устной речи педагога: просьбы, приказы, советы, наставления и т.п.

Мы продолжаем разговор о средствах авторизации в учебном тексте. Помимо побудительных конструкций ими могут быть предложения с местоименными и/или глагольными формами 1 л. ед. ч. (*Мне хотелось бы сегодня осветить историю этого вопроса; Я не случайно остановила ваше внимание на последней схеме*); конструкции с притяжательным местоимением (*на мой взгляд*). Местоименные средства выражения диалогичности, эксплицирующие речь от первого лица, используются автором для подчеркивания собственной точки зрения, выделения особо важной информации, придания высказыванию личной окрашенности, в целом, для активизации всего познавательного процесса.

Категория адресата (адресации) реализуется в учебно-научном тексте учителя / преподавателя преимущественно посредством личного место-

имения 2 л. мн. ч. и согласованных с ним глагольных форм, поскольку УТ адресуется группе учащихся (*Вы увидели сейчас это на примере...*). На этой грамматической основе организуется риторический комплимент аудитории (*вы все наблюдали, вы хорошо разбираетесь в данном вопросе*); используется притяжательное местоимение *ваш* (*Для наглядности я использую ваши схемы*) и обращения (*Господа студенты! Ребята!*).

Нередки в учебном тексте средства и приемы выражения диалогичности, объединяющие автора и адресата учебно-научной ситуации. Сюда относятся предложения с местоименными и/или глагольными формами 1 л. мн. ч. (*Сегодня мы разберемся в особенностях образования форм повелительного наклонения глагола; А теперь давайте посмотрим на другую группу существительных*); вопросительные конструкции, в том числе вопросно-ответные комплексы, риторические вопросы, приемы драматургизации, средства репрезентации чужой речи (цитация, косвенная речь, вводные слова и словосочетания, указывающие на источник сообщения).

Существуют также дополнительные средства, которые эксплицитно не выражают взаимодействия автора с адресатом, но сопутствуют им и способствуют логичному сообщению информации, уточнению наиболее важного момента в смысловой позиции того или иного коммуниканта, экспрессивной подаче материала, созданию необходимой тональности высказывания, т.е. обеспечивают доступность информации и комфортность ее восприятия. Это логические структуры, эмоционально-экспрессивные средства и средства разговорности.

К логическим структурам, в частности, можно отнести средства реализации композиции УТ. Это могут быть

- указания на начало речевого блока: *Начнем рассмотрение..., Прежде всего будем говорить о ...;*
- указания на связь только что сказанного с тем, что будет сообщаться: *Следующий вопрос. Следующая деталь, на которую мне хотелось бы сразу обратить внимание;*
- указания на продолжение речевого блока: *Продолжим начатое. Об этом чуть позже;*
- указания на ход мысли: *Повторяю. Сделаем небольшое обобщение;*
- указания на завершение речевого блока.

Можно отметить мелкие смысловые добавки для оформления мысли и развертывания текста. Они выполняют функции

- добавления: *и еще; а именно; например; кроме того; наряду с этим;*
- выделения: *и самое главное; в частности;*
- уточнения: *заметим; внесем поправку; следует отметить;*
- продолжения: *исходя из этого; благодаря тому, что; в зависимости от этого; и так далее;*
- повторения: *повторяю; напомним еще раз;*
- пояснения: *дело в том, что; специфика в том, что...*

Преподаватель достаточно часто использует в своей речи выражения, в которых содержится его оценка, его точка зрения, его позиция по отношению к сказанному (услышанному), влияющие на ход мысли и оформление речи:

- возражение: *в противном случае; тем не менее;*
- согласие, одобрение: *другое дело; несомненно; что очень ценно; вполне естественно; что очень важно;*
- сомнение, неуверенность: *вероятно, и казалось бы; как ни странно...*

Таким образом, все проанализированные речевые скрепы выполняют функцию соединения аргументирующих высказываний в логически правильный и стилистически корректный текст [2].

Итак, мы выяснили, что в любом учебном дискурсе обязательно представлены когнитивный и интерактивный (диалогический) компоненты. Когнитивный компонент определяет содержание и способы передачи учебной информации и связан с методами обучения. Интерактивная стратегия учебного дискурса предполагает диалогичность. В ряду маркеров диалогичности УТ отчетливо выделяются две большие группы. К первой относятся средства, которые наиболее ярко и непосредственно актуализируют диалогичность, часто имитируя собственно диалог, т.е. демонстрируя реплику-стимул, реакцию или их единство. Вторую группу составляют главным образом средства, направленные на активизацию внимания адресата, т.е. средства выражения акцентности в тех случаях, когда они способствуют подчеркнuto логичной и/или экспрессивной передаче смысловых позиций коммуникантов.

Изучение прагматических особенностей учебных текстов является весьма актуальным. Оно должно, на наш взгляд, осуществляться в рамках общего исследования дидактических текстов как феномена культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985. – 205 с.
2. Габидуллина А.Р. Учебная лекция как речевое событие и жанр речи // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. Вип.5. Т.2. Серія „Філологічні науки”: Зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – С. 68-81.
3. Димова Г.В. Основные стратегии французского университетского педагогического дискурса: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Иркутск, 2004. – 17 с.
4. Жуланова Е.А. Диалогичность учебно-научного монолога в речевой ситуации школьного обучения: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.

5. Климанова О.А. Функциональная специфика учебных микротекстов: когнитивный аспект // Когнитивные аспекты изучения языковых явлений в германских языках: Межвузов. науч. сб. / Под ред. А.А. Харьковской. – Самара: Самарский ун-т, 2000. – С. 113- 120.
6. Страхова В.Л. Роль коммуникативного компонента в обеспечении коммуникативного качества действенности речи в учебном тексте // Язык и образование. Сб. науч. статей. В 2 ч. – Курск: Изд-во Курского ун-та, 1999. – Ч.2. – С. 19-35.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються когнітивні й інтерактивні особливості навчально-наукового лінгвістичного тексту. Навчальний дискурс представлено як діалогічне утворення. Аналізуються засоби, які імітують власне діалог, і засоби, спрямовані на активізацію уваги адресата.

SUMMARY

The problems of cognitive and interactive peculiarities of the scientific style of the text on linguistics are investigated in this article.

The training discourse is presented in the article as a dialogical unit. The means which imitate the dialogue-proper and those directed to the activization of the listener's attention are analysed here.

*О.С. Шлапаков
(Горловка)*

УДК 81'42

КОММУНИКАТИВНАЯ СИТУАЦИЯ И ЖАНР РЕЧИ (НА ПРИМЕРЕ РЕЧЕВОГО ЖАНРА «ПОЗДРАВЛЕНИЕ» ВО ФРАНЦУЗСКОЙ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЕ)

Жанр речи является вербальным оформлением типичной коммуникативной ситуации и строится по законам данного отрезка внешне-языковой действительности. Предмет нашего исследования – речевой жанр «поздравление», который функционирует в определенных ситуациях общения. Поздравление как лингвистический феномен не раз привлекал внимание исследователей. Так, Ю.Н. Маринин исследовал структурно-семантические особенности речевого комплекса «поздрави-

тельная открытка» [10, с. 1-24]. Т.В. Тарасенко описала основные признаки поздравления как этикетного жанра речи [11, с. 282-289]. А.Р. Габидуллина охарактеризовала поздравление как вторичный жанр речи [5]. Однако ни один исследователь не проанализировал речевую ситуацию (и речевое событие), в рамках которой функционирует данная единица речи. Этим определяется актуальность нашей работы.

Цель статьи – проанализировать типичный набор коммуникативных ситуаций, в которых функционирует речевой жанр «поздравление». Задачи: 1) дифференцировать понятия «коммуникативная ситуация» и «коммуникативное событие»; 2) определить основные параметры коммуникативной ситуации (ситуативного контекста) поздравления; 3) показать особенности коммуникативных событий, связанных с поздравлением во французской речевой культуре.

Известный психолингвист А.А. Леонтьев под коммуникативной ситуацией понимает «совокупность речевых и неречевых условий, необходимых и достаточных для того, чтобы вызвать идентичную речевую ситуацию у различных носителей данного языка» [9, с. 84]. Другие ученые (И.М. Берман) включают в понятие коммуникативной ситуации также «те элементы общей ситуации, которые привлекаются участниками беседы для успешной реализации акта общения и вследствие этого влияют на формирование высказываний» (Цит. по: [8, с. 13-14]). Во французском толковом словаре ситуация трактуется как «*maniere don't un objet est place; position*» [15, с. 1873].

В понятие «коммуникативная ситуация» нами включается отрезок действительности, который может вызвать ту или иную речевую реакцию; ситуация является и стимулом речи, и составной частью акта коммуникации. Она имеет две стороны: объективную – постоянно меняющуюся совокупность реальных связей, отношений, зависимостей, существующих независимо от нас, и субъективную – отражение в нашем сознании связей и зависимостей, наиболее для нас существенных.

Д. Хаймс к понятию коммуникативной ситуации применяет термин «коммуникативный контекст». Он выделяет следующие компоненты речевой ситуации: 1) роли адресанта и адресата; 2) категория «предмет речи»; 3) обстоятельства (*setting*), т.е. место, время и другие значительные параметры; 4) канал общения; 5) код, т.е. язык, диалект, стиль общения; 6) форма сообщения (*message form*), т.е. жанр речи; 7) событие (*event*); 8) ключ (*key*) – оценка эффективности речевого события; 9) цель (*purpose*) – категория, отражающая намерения участников речевой ситуации [13].

Коммуникативная цель.

Согласно М.М. Бахтину, порождение речи начинается с замысла, который всегда имеет жанровую природу. Он определяет, с одной стороны, предмет речи и его границы, предметно-смысловую исчерпан-

ность, сочетается с предметом речи как субъективный момент высказывания с объективным в неразрывное единство и, очевидно, является темой жанра речи [1].

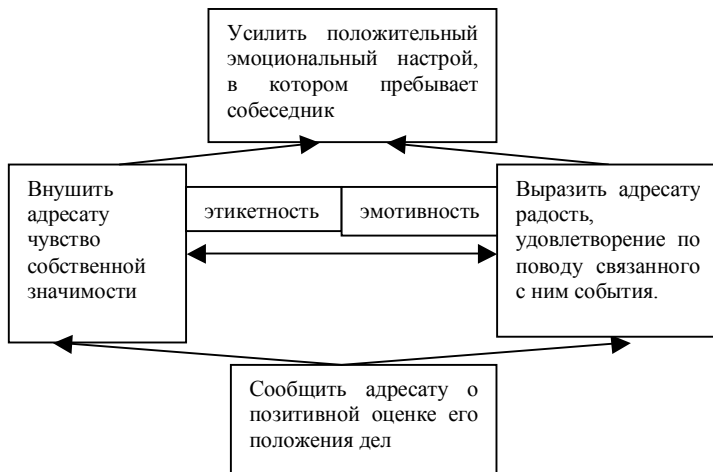
На этапе замысла речевой деятельности в сознании говорящего существует минимально расчлененный образ результата, который может быть описан как целевая установка, как гештальт, целостное симультанное представление об образе предполагаемого результата будущего общения [2, с.85]. Воображаемая коммуникантом результирующая ситуация, которая наступит после акта общения, определяет целеполагание, мотив и интенции общения. А.А. Леонтьев, считая результированность – меру совпадения достигнутого результата с наличной целью – одним из основных параметров как деятельности, отмечает: «Мы всегда сталкиваемся с двумя ситуациями: реально существующей в момент общения и предвидимой нами как результат общения. Вся психологическая динамика общения <...> разворачивается как бы между этими двумя глобальными моделями действительности; это динамика не только и не столько во времени, сколько в соотношении условий задачи и самой задачи» [9, с.159].

Под воздействием потребностей, осознанных в виде интересов, желаний, формируется мотивация действия, которая является потребностью, соотносённой с социальной и природной средой, обогащёнными представлениями, знаниями о внешних объектах, явлениях и процессах, способных удовлетворить эту потребность человека. Мотивы определённым образом влияют на характер общения и регулируют, по мнению психолингвистов, всякую деятельность человека.

Т.Г. Винокур противопоставляет два полярных речевых замысла – «фатика» и «информатика». «Фатика» понимается ею как вступление в общение, имеющее целью предпочтительно само общение. Генеральной фатической интенцией является удовлетворение потребности в общении – кооперативном или конфликтном. «Информатика» понимается как вступление в общение, имеющее целью сообщение чего-либо [4]. Каждый из этих двух, наиболее общих, коммуникативных замыслов «задает» набор более частных коммуникативных целей [7, с.37].

Коммуникативной целью большинства фатических жанров речи является воздействие на эмоции адресата. Однако данная цель не может быть первичной и непосредственной для какого-либо жанра речи. Воздействие выступает как его вторичная, опосредованная цель – следствие того или иного воздействия на знания или поведение адресата. Так, коммуникативной целью жанра речи «поздравление» является усиление положительно-го эмоционального настроения, в котором находится собеседник.

Во французской речевой культуре в зависимости от степени этикетности / эмотивности эта цель достигается посредством ряда других коммуникативных целей. Реализацию речевой замысла можно представить в виде следующей схемы.

В случаях, когда поздравление употребляется адресантом только лишь как соблюдение правил речевого этикета (полное этикетности), эмоциональное состояние адресата усиливается посредством ощущения себя важным и значимым для адресанта индивидуумом.

· *Filicitation a son seigneur et son bazo pour leur anniversaire, ce soir je dūbouche une bouteille et hop dans l'gosier a la santū de ces gros chiens.*

· *Между тем начальник каравана Ибн-Хамис обменялся рукопожатиями с Альвецем и Коимброй. Те горячо поздравили его с успешным завершением похода.* (Жюль Верн. Пятнадцатилетний капитан).

Иная промежуточная цель наблюдается в поздравлениях полюса эмотивности, здесь адресант выражает свои искренние положительные эмоции, тем самым улучшая эмоциональное состояние своего собеседника.

Эта напыщенная речь вызвала громовое "ура". Мэстон, взволнованный, опустился в кресло; коллеги стали горячо его поздравлять. (Жюль Верн. С Земли на Луну прямым путем за 97 часов 20 минут).

Отличительной чертой поздравлений во французской культуре является первичная коммуникативная цель сообщить адресату о позитивной оценке его положения дел.

Во французском языке существует два слова со значением «поздравление»: *filicitation*, *congratulation*.

В справочнике Robert Pt. «Dictionnaire alphanumérique et analogique de la langue Française» даны следующие толкования:

Congratulation – action de congratuler.

Filicitation – 1. Compliment de filicitation, par lequel on filicite; 2. Compliments que l'on adresse a qqn pour lui temoigner la part que l'on prend a ce qui lui arrive d'heureux.

Итак, исследуемый нами жанр речи называется «поздравительный комплимент». Слово «compliment» трактуется как «paroles elogieuses ou affectueuses que l'on adresse a quelqu'un pour le feliciter. petit discours adresse a une personne a l'occasion d'une fete, d'un anniversaire. paroles de civilité, de politesse» [15]. Данная формулировка свидетельствует о том, что концепт «комплимент» тесно связан с концептом «поздравление», слотами которого являются языковые единицы «похвальный», «ласковый», «вежливый».

Анализ иллюстративного материала показал, что

– 65,5% исследованных нами поздравлений выражают похвалу, комплимент;

Félicitation a JJcojax pour son milliume message! Le plus impressionnant n'est pas le nombre mais la qualité de tous ces messages, franchement, bravo!

– 9,5% выражают похвалу, комплимент и пожелание;

Mon cher Oncle,

Tu dois me trouver bien negligent et silencieux; ma pensee va tres souvent te rejoindre, mais la bousculade des jours fait remettre au lendemain les lettres projetees. Aussi je considere la coutume des voeux de Nouvel An comme un excellent rappel a l'ordre et j'en profite sans tarder pour te dire ma profonde affection. Je sais que les souhaits que l'on exprime n'ont guere d'influence sur les evenements, mais s'il en etait autrement tu serais comble de satisfactions et de joies. J'espere surtout que ta sante va se maintenir et que tu trouveras enfin dans un nouveau traitement un soulagement reel a tes penibles douleurs. Promets-nous de venir jusqu'a nous au cours de cette annee, tu sais avec quelle joie nous aimerions te recevoir et t'entourer. Cette promesse serait pour nous la plus agreable des perspectives de l'an neuf.

Veux-tu croire, mon cher Oncle,..

– 20% несут в себе пожелания;

Nous vous souhaitons de toujours vous aimer comme cet instant

– 5% жанров состоит из речевого акта «поздравление»;

Bienvenue a la petite chloe et beaucoup e bonheur pour les parents

– Toutes mes felicitations

Таким образом, первичной целью жанра речи «поздравление» является одобрение бытия собеседника, что в большинстве случаев реализуется посредством похвалы и комплимента.

Коммуникативная цель, которая определяется как «чувствование задачи», оказывает, по мнению психолингвистов, самое непосредственное влияние на выбор собеседниками тех или иных языковых средств.

Мотивация как один из важнейших факторов формирования речевой интонации может влиять на организацию высказывания, в том числе и на выбор языковых средств. Более сильная мотивация, сопровождаемая высоким эмоциональным напряжением, ведет к употребле-

лению более сильных эмоционально-экспрессивных средств языка, соответствующих данной эмоции.

Событие.

Во французской речевой культуре ситуацию поздравления вызывает событие, которое оценивается адресантом как удачное, благоприятное для адресата и имеющее к нему непосредственное отношение. Главной фигурой этого события, с точки зрения говорящего, является адресат речи.

Felicitacion a Without.

C'est la premiere fois que je vous vois, et la c'est la claque, j'adore !!!

C'était la semaine dernière a Cahors, et j'suis fan !

J'ai quelques photos de vous sur notre site (Spear It, nous avons jouez pour le festival Off des cafetiers a Cahors).

Encore bravo, a quand Without au Havre??

Коллега! Двойне поздравляю вас. Ваш дядя умер, и вы женились; первое событие делает вас богатым, второе – счастливым.
(В. Гюго. Труженики моря)

Изучить ситуацию поздравления можно лишь только при рассмотрении событий, в которых имеет место данный жанр речи. Для этого нам необходимо провести четкую дифференциацию понятий «ситуация» и «событие».

Событие, являясь одним из основных понятий когнитивной лингвистики, соотносится с ситуацией. Если мы говорим о ситуации, то всегда находимся как бы внутри нее. Ситуация является внутренней формой события. Так, ситуация «встреча по случаю дня рождения друга» реализуется в одном большом событии, которое можно разделить на более мелкие (простые) [6, с.24-25]. То есть ситуация поздравления, в свою очередь, реализуется в определенном событии. В событии важно, что оно началось в определенный момент и закончилось, мы можем сказать, что оно «состоялось», «случилось», «произошло». Событие ограничено временными рамками.

События бывают речевыми/неречевыми, сложными/простыми. Например, вышеописанная ситуация является сложным речевым событием, поздравление же – это простое речевое событие.

Итак, можно сказать, что ситуация – это статический объект, событие – динамический.

Те события, с которыми поздравляют во французской культуре, можно разделить на группы следующим образом:

1. Национальные французские праздники:

а) Новый год (Nouvel An) – 1 января;

· *Chere Madame,*

Vous avez eu tant d'amabilite pour nous pendant notre sejour a Dax que nous saisissons l'occasion du Nouvel An pour nous rappeler a votre

bon souvenir et vous presenter nos vœux les plus sinceres pour l'annee qui va commencer.

Nous n'oublierons jamais votre accueil de cet ete et nous esperons bien vous revoir en juillet prochain.

Mon mari vous presente ses hommages respectueux et se joint a moi pour vous prier d'agreer, chere Madame, nos compliments les plus sympathiques.

· *Bonne annee!*

б) Рождество (Noel) – 25 декабря;

· *Ma petite maman nous te souhaitons un tres bon Noel. Nous t'embrassons et t'aimons tres fort.*

· *Quelques fleurs pour te dire que nous pensons tres fort a toi en ce jour de Noel.*

в) Пасха (Pâques) – март/апрель;

· *Bonne Pâques!*

г) День матерей (La fête des Mères);

· *A la plus merveilleuse des mamans;*

· *A notre chere maman, tendres pensees;*

д) День отцов (La fête des pères);

· *Mon cher Père,*

Anjourd'hui, plus encore que les autres jours, je pense a vous et je forme des voeux ardents pour que vous ayez tout le bonheur que vous méritez.

Personne, mieux que votre enfant, ne connait vos qualities, car personne n'éprouve, aussi souvent, les effets de votre dévouement.

Puisse-je, par ma conduite et mon travail, vous montrer ma gratitude et vous assurer de mon filial attachement.

Mon cher Père, je vous embrasse bien tendrement.

Paul Millon

е) День святого Валентина;

· *Pour toi ces fleurs avec mon coeur a l'interieur*

· *Un petit cadeau de la bete pour la belle*

2. Праздники личного характера:

а) День рождения, юбилей;

· *Bon anniversaire!*

· *Monsieur,*

Si les merites de toute sorte pouvaient arreter le cours des annees, vous ne vieilliriez jamais; mais puisqu'il ne m'est possible de commander au temps, qui s'enfuit malgre nous, veuillez me permettre, a l'occasion de votre anniversaire, de vous dire que je vous garde la plus vive et la plus affectueuse gratitude.

En avançant dans la vie, je sens mieux le prix de vos genereux bienfaits, et ma conduite vous prouvera l'affection et la reconnaissance de votre respectueusement devoue.

Louis Desbordes

б) Годовщина свадьбы;

· *Mon cher Jean,*

Cet anniversaire revet une solennite toute particuliere: un quart de siecle s'est ecoule depuis que nous avons echange nos promesses pour le meilleur et pour le pire! Ce que je voulais te dire aujourd'hui, ce sont toutes les pensees qui me montent du c?ur en regardant en arriere. Nous sommes differents des gosses que nous etions alors, et pourtant, malgre les epreuves, je retrouve intacts l'essentiel de nous-memes et toutes les raisons pour lesquelles je t'avais choisi. Je voudrais tellement que tu eprouves le meme sentiment. Il est passe bien des orages, des difficultes, des epreuves, mais les racines sont si profondement accrochees et melees que rien n'a pu etre ebranle. Si parfois je t'ai decu ou fait de la peine, pense que c'est plutot l'imperfection inevitable de toute nature humaine qui en est responsable. Ma volonte, elle, a toujours tendu a te rendre heureux, malgre mes maladresses et parfois mes echecs.

En ce jour d'anniversaire, il m'est doux de te renouveler mes promesses, en toute connaissance de cause et avec une confiance aussi inebriable.

в) Свадьба;

– *Je me marie la semaine prochaine !! Avec une non grimpeuse que j'aime plus que tout au monde!!!!*

– *Sinceres felicitations!!!*

«Avec une non grimpeuse que j'aime plus que tout au monde».... C'est tout mignon!!

– *Merci beaucoup!!!!!!!!!!*

г) Помолвка, обручение;

– *Nous vous souhaitons de toujours vous aimer comme cet instant*

– *Un petit present pour un grand jour*

д) Рождение ребенка;

– *Toute mes felicitations aux heureux parents. Et bienvenue a cette toute nouvelle lectrice.*

– *Felicitations ! au papa et a la Maman en esperant que la petite se porte Bien !!!*

– *Bienvenue a la petite chloe et beaucoup e bonheur pour les parents.*

– *Toutes mes felicitations.*

– *Felicitacion a la nouvelle arrivee, a la Maman qui a bien travaille et au Papa qui n'a pas demerite non plus !! Bienvenue dans les biberons – je m'y suis remis il y a 4 semaines et les nuits sont courtes :-)*

– *Toutes mes felicitations aux parents!*

3. Успешные / удачные события для адресата:

а) Победа в чем-либо;

Fülicitacion pour votre victoire contre Montpellier; il me tarde trop de voir quesque vous allez pouvoir faire contre BOURGES, peut кtre une victoir la bas!!!

Pas impossible loin de la.

En tout cas je voulais te dire que je te trouvais vraiment super; que se soit sur le plan basket mais aussi en dehors. Je te connais pas plus que ça a l'extérieur du terrain mais tu as l'air simple et surtout chose très important, plus de tes fans comme moi.

J'espère avoir une réponse rapidement.

GROS BISOUS

NOEMIE

б) Хорошо выполненная работа;

– **CONGRATULATION!**

SUPER BIZ! *Tu as vraiment fait du travail genial! Felicitationss!!!!*

в) События, не зависящие от адресата, но удачные для него;

– *Мой участок!* – воскликнул Александр.

– *И теперь он перешел по наследству в полную собственность девицы Эстер Бернгейм, по мужу – госпожа Шони. Так что примите, прошу вас, мои самые искренние поздравления. Я счастлив, что мне довелось установить, что это за необыкновенный участок. Теперь вы богаты, как Крез, можете требовать за концессию сколько хотите.* (Луи Буссенар. Похитители бриллиантов).

Анализ ситуаций поздравления во французской культуре показал, что большинство из них связано с событиями личного характера.

Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров разграничивают два вида речевых ситуаций – стандартные и вариабельные. В стандартных ситуациях действия человека жестко детерминированы как в отношении вербального, так и невербального поведения. Сюда относятся некоторые виды профессиональной деятельности, ритуальные обряды и пр. Вариабельные ситуации отличаются более широким диапазоном выбора языковых средств, который определяется меняющимися социально-личностными отношениями между участниками коммуникативного акта. К данному виду относятся «речевые ситуации, которые связаны с социально-личностными взаимоотношениями собеседников, с их общеобразовательным уровнем, с тональностью, в которой протекает беседа» [3, с. 139-142].

Анализ коммуникативных ситуаций поздравления может показать нам степень их вариабельности / стандартизованности во французской речевой культуре. Покажем это на примере таких параметров коммуникативного контекста, как адресат и адресант.

Адресант, адресат.

Адресант, реагируя на события в жизни адресата, поздравляет его. Немаловажным является вопрос о социальных и психологических ролях участников в рамках данного коммуникативного акта, а также о типе социальных отношений между ними. Социальные роли, которые играют участники ситуации поздравления, подразделяются на три группы:

1. Статусная роль (половая, расовая, национальная и пр.).
2. Позиционная роль (судья, преподаватель, врач, студент и пр.).
3. Ситуативная роль (пешеход, покупатель, пациент и пр.).

Ситуации ролевого общения могут быть:

1. Горизонтальными (симметричными):

Данный тип отношений характеризуется равенством или аналогичностью позиционных ролей коммуникантов.

– В течение пяти-шести ночей наш новый поверенный изучал кипы бумаг и связки с делами, – продолжал аббат, который уже недели три не заходил к де Рютам. – И, наконец, он разбил в пух и прах известного юриста, выписанного нашими противниками из Парижа. <...> право собственности на здание бывшего монастыря остается за капитулом безансонского собора. Выйдя из суда, господин Саварон пригласил своего парижского коллегу отобедать с ним. Охотно согласившись, тот сказал: «Честь и слава победителю!» – и искренне поздравил своего противника. (О. де Бальзак. Альбер Саварюс).

– CONGRATULATION! GENIAL!!! TU ES GENIAL!!!!!!!!!!!!

2. Вертикальными (асимметричными):

Вертикальное направление потока информации, в свою очередь, подразделяется на нисходящее и восходящее. Коммуникативный поток, который перемещается от одного уровня в группе или организации к другому, более низкому уровню, называется нисходящим; восходящая информация используется для обратной связи.

(Lettre a un supérieur hiérarchique qui vous a témoigné de la bonté)
Monsieur,

Je ne veux pas laisser passer cette occasion de vous exprimer mon attachement et le souvenir reconnaissant que je garde de vos bontés pour moi. Si mes vœux pouvaient avoir quelque pouvoir j'en serais profondément heureux, car je voudrais, pour vous et votre famille, toutes les reussites et toutes les satisfactions. Puisse cette nouvelle année vous en réserver une très large part. Permettez-moi, Monsieur, de vous renouveler l'assurance de mes sentiments fideles et respectueux.

Во французской культуре наиболее частотны ситуации поздравления с симметричными отношениями. Асимметричные отношения представлены немногочисленным количеством поздравлений восходящего потока информации; ситуации с нисходящим потоком носят единичный характер.

На тип отношений помимо социального фактора влияют также родственный и возрастной факторы:

- дети – родители, родители – дети, брат – сестра, сестра – брат, племянник/-ца – дядя/тетя, дядя/тетя – племянник/-ца и пр.;
- старший — младший, младший – старший.

Обстоятельства.

Основные признаки, которые будут нас интересовать в рассматриваемом параметре, – это место и время. Поздравления с национальными французскими праздниками большей частью занимают временное пространство до соответствующего события, т.к. адресант чаще всего заранее готовит поздравительное письмо или открытку (в данном случае преобладают письменные поздравления над устными); соответственно местом поздравления будет являться та предметная действительность, которая окружает получателя в момент прочтения сообщения.

События личного характера во французской речевой культуре требуют поздравлений, совпадающих с ними по времени (за исключением отдельных событий, например, рождение ребенка).

Что касается успешных / удачных событий для адресата, то чаще всего местом и временем поздравления будет момент встречи интерактивов, при условии, что адресанту известен повод.

Канал общения.

С развитием глобальной сети Интернет поздравления во французской культуре получают более дистантный характер: в сети существует множество сайтов, которые предлагают поздравительные услуги, где чаще всего достаточно только вписать имена коммуникантов в готовые шаблоны с красочными картинками. Дистантными также являются и поздравления по телефону, но во Франции первенство у них забрал Интернет.

Код.

От социальных ролей, типа социальных и межличностных отношений зависит ситуация поздравления. Для европейского культурно-исторического сообщества свойственна такая шкала тональностей социальных ситуаций, от которых зависит стиль жанра речи:

1. Высокая (торжественная) – тональность торжественных ритуальных актов.

2. Нейтральная – тональность основной массы нормативных, стандартных социальных ситуаций.

Felicitacion !

Dominique Laporte, Meilleur Sommelier de France 2004

Dominique Laporte, sommelier du Great Eastern Hotel de Londres a remporte le concours de Meilleur Sommelier de France 2004.

Toute l'equipe le felicite lui mais egalement l'ensemble des candidats qui ont, lors de ce concours, brillamment represente la sommellerie francaise.

Pour en savoir plus sur les concours, nous vous suggerons de visiter le site de l'Union De la Sommellerie Francaise: Cliquez ici pour visiter le site de l'U.D.S.F.

3. Нейтрально-повседневная – наиболее распространенная тональность при непосредственном контакте коммуникантов.

Felicitacion a Without.

C'est la premiere fois que je vous vois, et la c'est la claque, j'adore!!!

C'etait la semaine derniere a Cahors, et j'suis fan!

J'ai quelques photos de vous sur notre site (Spear It, nous avons joue pour le festival Off des cafetiers a Cahors).

Encore bravo, a quand Without au Havre??

4. Фамильярная – тональность за рамками формальных структур общества.

· *Ton prenom est beau comme ces fleurs. Bonnes fete.*

· *Date: 24/02/2005 14:44:30*

Congratulation! Bravo au nouveau bassiste du groupe! C'est mon copain.

5. Вульгарная – тональность ненормативных, нестандартных социальных ситуаций [12, с.273].

Исходя из тех фактов, что поздравления во французской культуре чаще всего связаны с событиями личного характера, а тип социальных отношений при этом в большинстве случаев симметричный, мы обнаружили, что нейтральная тональность наблюдается в 7,3% референтных ситуаций, нейтрально-повседневная – в 41,7%, а фамильярная – в 51%.

Форма сообщения.

Формальные особенности жанра речи «поздравление» зависят от такой черты, как спонтанность речи. «Спонтанность как экстралингвистическое средство речи, – пишет К.А. Долинин, – это отсутствие «черновика», как внутреннего, так и, само собой разумеется, внешнего, написанного на бумаге... Спонтанная речь – понятие более узкое, чем устная (всегда спонтанная речь порождается устно, но не всякая устная речь спонтанна)»; «<...> с возрастом степень спонтанности речи в целом уменьшается, поскольку субъект накапливает все больший и больший запас стереотипных речевых реакций на самые разные жизненные обстоятельства» (Цит по: [8, с.18-19]).

Подготовленность поздравлений у французов обеспечивается большим количеством поздравительных открыток со стандартным текстом, использованием, помимо почты, сети Интернета. В стандартизованность поздравлений вносят свою часть и многочисленные издания по речевому этикету, в которых даются практические советы, примеры написания писем, открыток и пр.

Итак, можно сделать следующие выводы: главная цель жанра речи «поздравление» во французской речевой культуре – усилить положительный эмоциональный настрой, в котором пребывает собеседник. Последняя в жанрах с высокой степенью этикетности достигается посредством внушения адресату чувства собственной значимости, а с преобладающей эмотивностью – путем выражения адресату радости, удовлетворения по поводу связанного с ним события. Первичная же цель в по-

здравлениях французской культуры представлена следующим образом: 65,5% исследованных нами поздравлений выражают похвалу, комплимент; 9,5% выражают похвалу, комплимент и пожелание; 20% несут в себе пожелания; 5% жанров состоит из речевого акта «поздравление». Что касается событий, с которыми поздравляют во Франции, то это чаще всего праздники личного характера. Основной отличительной чертой французских поздравлений является выражение автором похвалы или комплимента своему собеседнику. Он, обладая набором психологических и социальных характеристик, формирует поздравление в зависимости от характеристик адресата и образа результирующей ситуации. Межличностные отношения интерактантов формируют тональность общения. Исходя из четырех типов тональностей общения, мы отмечаем: в 7,3% референтных ситуаций наблюдается нейтральная тональность, в 41,7% — нейтрально-повседневная, а в 51% — фамильярная, что подтверждает факт основного количества поздравлений по личным поводам.

В связи с развитием сети Интернет большая часть французских поздравлений носит пространственный и временной дистантный характер. Поздравления, связанные с национальными праздниками, реализуются накануне событий, а праздники личного характера требуют от жанра максимального к себе временного приближения. Они обладают низкой степенью спонтанности, так как существует большое количество поздравительных шаблонов и практических пособий по речевому этикету, которые сводят творческую деятельность автора к минимуму.

Исследование прагма- и социолингвистических особенностей речевого жанра «поздравление» представляется нам весьма перспективным. Требуют дальнейшей разработки такие проблемы, как соотношение ситуаций поздравления в различных языковых культурах, эксплицитные и имплицитные способы выражения соответствующей интенции, структура поздравительного речевого жанра и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров // Лит.-критич. статьи. — М.: Худож. лит., 1986. — С. 428-472.
2. Борисова И.Н. Категория цели и аспекты текстового анализа // Жанры речи. — Саратов: Колледж, 2002. — С. 81-96.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Русский язык, 1976.
4. Винокур Т.Г. Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. — М.: Наука, 1993.

5. Габидуллина А.Р. Речевой жанр «поздравление» как вторичный текст (на материале произведений Т. Толстой) // Актуальні проблеми металінгвістики. Зб. статей за матеріалами III Міжнарод. наук. конф. Ч.2. – Черкаси: БРАМА, 2003. – С. 19-26.
6. Гольдин В.Е. Имена речевых событий, поступков и жанры русской речи // Жанры речи. – Саратов: Колледж. 1997. – С. 23-34.
7. Дементьев В.В. Фатические и информативные коммуникативные замыслы и коммуникативные интенции: проблемы коммуникативной компетенции и типология речевых жанров // Жанры речи. – Саратов: Колледж. – 1997. – С. 34 – 44.
8. Корзина С.А. Французский язык. Речевые клише в диалогической речи. – М.: Высш. шк., 1991. – 111 с.
9. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Наука, 1997.
10. Маринин Ю.Н. Речекомплекс “поздравление”: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.– Волгоград, 1996. – 24 с.
11. Тарасенко Т.В. Этикетные речевые жанры: опыт описания // Жанры речи. – Саратов: Колледж, 2002. – С. 282-289.
12. Тарасов Е.Ф. Социолингвистические проблемы теории речевой коммуникации // Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С. 255-273.
13. Hymes D. Models of the interaction of language and social life // John J. Gumperz & D. Hymes. Directions in Sociolinguistics: Ethnography of Communication. – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972. – P. 35-71
14. Hymes D. Sociolinguistics and the Ethnography of speaking // Social Anthropology and Language. – L., 1971.
15. Robert Pt. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Francaise. – Paris, 1988.

АНОТАЦІЯ

У даній статті розглядаються основні параметри мовленнєвої ситуації поздоровлення у французькій мовленнєвій культурі. Автором проводиться аналіз всіх екстралінгвістичних параметрів комунікативної ситуації та визначаються певні чинники, які впливають на поведінку жанру мовлення „поздоровлення” у французькій сфері спілкування.

SUMMARY

The speech genre “congratulation” is traced in French speech culture. The author thres to describe the main extralinguistic parameters of the communicative situation of “congratulation”. The interconnection between the speech etiquette and the communicative purpose is also investigated in the article.

Л.В. Дербенёва
(Ивано-Франковск)

УДК 82 (091)

**«ПЕРСОНА»-АКТЕР В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО
«БРАТЯ КАРАМАЗОВЫ» (К ПРОБЛЕМЕ ТИПОЛОГИИ
ПЕРСОНАЖЕЙ)**

Общеизвестно, что «Братья Карамазовы» – характернейший образец пространственного видения мира Достоевского, основной категорией которого является сосуществование и взаимодействие, а не становление» [1, с.47-50]. Принцип сосуществования в романе формирует напряженные отношения между героями еще до развертывания сюжета: главные герои противопоставлены не только поступками, идеями, но самой своей сущностью, человеческой природой. «Мир Достоевского глубоко персоналистичен» [1, с. 11]. Каждый герой-персонаж «идеологически авторитетен и самостоятелен», каждый является «автором собственной идеологической концепции» [1, с.5]. Все они обладают характерами, которые не в силах изменить. Эти образы-характеры являются своеобразными «постоянными величинами». Их можно сравнить с **персонажами** известной пьесы Л. - Пиранделло «Шестеро персонажей в поисках автора», в которой исследуется роль «маски» в поведении индивидуума. «Персонажи» носят свою драму внутри себя. Они ни при каких обстоятельствах не могут сменить свою роль, являющейся их природной сущностью. В этом заключается их главное онтологическое отличие от **актеров**, существ иной природы, легко меняющих маски, поскольку свободная смена ролей – их профессия.

У Достоевского те же «персонажи»: свободная игра способами поведения для них невозможна. Тип, характер героя – «маска постоянных свойств» (выражение О.М. Фрейденберг – Л.Д.). «Каждая метафорическая маска стабильна в своем семантическом значении...» [6, с. 220-221]. Противостояние характеров, «лиц», как и противостояние Лица и Мира, по Достоевскому, – конфликт непримиримый.

Согласно концепции личности Достоевского, личность, соприкасаясь с жизнью, выявляет только те качества, которые изначально присутствуют в природе данного человека. Такой характер невозможно изменить, перестроить, ибо для этого «надо ведь ни более и ни менее как переменить в человеке его физиологическое мировосприятие, физиологическую, закрепленную привычкою непрерывность его жизни! А это очень больно и очень трудно!» [5, с.264]. Поэтому, если время и

обстоятельства окончательно вынуждают к такой перестройке, конкретная «неподходящая» личность гибнет, освобождая место для «подходящей» личности по известному мифологическому мотиву.

В этой связи чрезвычайно интересен образ Федора Павловича Карамазова «шута коренного, с рождения». Маска («персона» в терминологии Юнга) актера-шута приросла к нему и стала его сущностью.

Исследования фольклора и литературы древности, проведенное О.М. Фрейденберг, доказали, что образ шута является одним из древнейших в литературе, генезис которого уходит в архаическую древность. Это был своеобразный образ двойника, персонифицировавший определенную стадию смерти (символическая смерть представлялась в виде глупости, безумия, сна, одиночества или отчуждения). Жизнь в мифологии нередко была представлена в форме смерти. Чтобы жизнь продолжалась необходимы изменения.

Идея необходимости смерти для рождения нового, нового человека в первую очередь – тезис чрезвычайно важный в концепции личности Достоевского, который был убежден, что «живая жизнь» – это естественный и длительный процесс смены поколений. «В один миг» (т.е. при жизни) натуру, «живую душу», которая «ретроградна», не переделаешь. Согласно Достоевскому, развитие человечества должно происходить не в «один миг», а путем естественной смены поколений, т.е. непременным условием рождения нового является смерть старого.

Типичный мифологический мотив: смерть – начало обновленной жизни запечатлен и в Апокалипсисе, важнейшей книге в последние годы жизни писателя. Этот мотив явно звучит и в других произведениях Достоевского. Если в «Мертвом Доме» и «Преступлении и наказании» он метафорически переосмыслен в плане нравственной регенерации (указаниями на мифологические, точнее – библейские, источники «Преступления и наказания» являются упоминаемые в разговоре Порфирия Петровича с Раскольниковым Новый Иерусалим и воскресение Лазаря). То в «Бесах» и «Братьях Карамазовых» эта идея фигурирует в буквальном смысле: речь идет о практическом приложении «принципа всеобщего разрушения для добрых окончательных целей» [3, с.77].

При описанной концепции личности системное соположение типов, помимо чисто эвристической ценности, приобретает философский характер. Сосуществование типов, как и само «пространственное видение мира», выражают общие представления писателя об истории, времени и человеке в потоке времени. Поэтому изучение типологии и системного соотношения персонажей в «Братьях Карамазовых» носит не локальный и формально-классификаторский характер. Оно выявляет существенные черты философской картины мира Достоевского. Человеческая цельность оказывается расколотой, а люди – это «монады», обладатели отдельных частиц этой цельности, жизнь которых протекает

в ситуации «предустановленной дисгармонии», устроенной едва ли не самим Богом (ср. со словами Девушкина: «...всякое состояние определено Всевышним на долю человеческую») и вызывающей иногда бунт. Динамика жизни состоит в неуклонном движении к целостному типу личности, путь к которому вымощены отмирающими «монадами».

В «Братьях Карамазовы» соположены четыре различных типа-«монады»: Федор Павлович Карамазов и три его сына. Этой системой персонажей Достоевский нарушил традицию двучленных противопоставлений (типа Гамлет – Дон-Кихот у Тургенева) и впервые создал двойную дихотомию, выделившую четыре типа личности (личности-«монады») и поведения. Центральные образы романа образуют именно систему: семантика каждого образа не автономна, а выводится из соположения всех четырех образов и зависит от принципов разделения (основной дихотомии).

Упорядоченные двойной дихотомией, образы расположены как компоненты иерархической структуры, носящей агиографические черты, что связано с активным ценностным отношением автора к различным персонажам. На позитивный – «небесный» – полюс иерархии (архетипический символ – ‘верх-низ’, ‘небо-земля’) помещен Алеша Карамазов, «новый», «перспективный» человек, не негативный – «земной» – Федор Павлович, отец, смерть которого, по известному мифологическому архетипу, дает жизнь роду, обещает принести «много плода».

В качестве психологического, а возможно, даже национального типа, этот «отец семейства» выступает как выражение «всеобщей бестолочности», как воплощение принципа распада – это «пшеничное зерно», оставленное в земле. В символическо-идеологическом плане романа Федор Павлович является источником того «взрыва», который движет трагедию в «Братьях Карамазовых».

Таким образом, тема «профанации» (термин М.М. Бахтина – Л.Д.) оказывается подобно гордости Едипа, вплетенной в общую структуру произведения.

Как известно, М.М. Бахтин выделяет «профанацию» как важную карнавальную категорию: «...профанация – карнавальное кощунство, целая система карнавальных снижений и приземлений, карнавальные непристойности, связанные с производительной силой земли и тела, карнавальные пародии на священные тексты и изречения <...> игра символами высшей власти и т.п.» [1, с. 209, 212].

В трагическом мире Карамазовых «профанация» приводит к катастрофе. «Оживает» карнавальная метафора. В шутовском образе Федора Павловича мы узнаем четко выраженный карнавальский тип, но такой, который играет в реальной жизненной драме. В его трагической судьбе заново разыгрывается, по определению М.М. Бахтина, «ведущее карнавальное действие» – «шутовское увенчание и последующее развенчание карнавального короля <...> В основе обрядового действия увенчания и развенчания короля лежит самое ядро карнавального ми-

роошущения – *пафос смен и перемен, смерти и обновления*) (курсив М.М. Бахтина – Л.Д.) [1, с.210]. Пафос смерти и обновления – центральная, всеобъемлющая тема «Братьев Карамазовых», на что указывает эпиграф к роману: «Истинно, истинно говорю вам: если пшеничное зерно, падши в землю, не умрет, то останется одно, а если умрет, то принесет много плода» (Евангелие от Иоанна, гл. XII, ст.24)

Актерство, шутовство “земного” Федора Павловича своеобразно.

Момент игры присутствует в любом поведении человека. «Ожидание окружающих и собственные представления личности об этих ожиданиях «давят» на личность, заставляя ее – осознанно или неосознанно – учитывать их в своем поведении» [4, с.172].

Однако это естественное свойство человеческой личности приобретает у старика-Карамазова болезненную форму. «Именно мне все так и кажется, когда я к людям вхожу, – говорит он старцу Засиме, – что я подлее всех и что меня все за шута принимают, так вот «давай же я и в самом деле сыграю шута, не боюсь ваших мнений, потому что все вы до единого подлее меня!»! Вот потому я и шут, от стыда шут, <...> от стыда. От мнительности одной и буянню. Ведь если б я только был уверен, когда вхожу, что все меня за милейшего и умнейшего человека сейчас же примут, – господи! Какой бы я тогда был добрый человек» [3, с.41].

Тип Федора Павловича, наверное, наиболее распространенный в творчестве Достоевского и наиболее изученный в литературоведении. Однако, на наш взгляд, образ конкретного Федора Павловича отгесняется на второй план героями-идеологами и персонажами, имеющими двойников. Между тем, этот образ чрезвычайно важен, ибо старший Карамазов демонстрирует стадию предельного усложнения механизма «самосознания», процесса усвоения и «переработки» «чужих мнений» и «ожиданий» окружающих. Достоевский увидел в данном типе опасное заразительное зло. «Безудерж», «стихийные инстинкты» стариком-Карамазовом не пережиты, а шутовски сымитированы, сыграны. “Игра” для него не сложна, ибо отвечает внутреннему содержанию героя.

Актерство, шутовство – поведение вполне типичное для персонажей Достоевского. Для Аркадия Долгорукого, Ползункова, Девушкина или Голядкина, игра – не просто манерное актерство или позирование, а способ выживания, требующий мимикрирования. Неслучайно герои Достоевского данного типа постоянно видят себя в зеркале (в буквальном или переносном смысле). «Девушкин видит в зеркале то, что изображал Гоголь, описывая наружность и вицмундир Акакия Акакиевича, но что сам Акакий Акакиевич не видел и не осознавал, функцию зеркала выполняет и постоянная мучительная рефлексия героев над своей наружностью, а для Голядкина – его двойнику» [1, с.64] Человек из подполья – переходной тип на пути к типу Федора Павловича. Как отмечал М.М. Бахтин: «подпольный» человек «более всего думает о том, что о нем думают и могут думать

другие, он стремится забежать вперед каждому чуждому сознанию, каждой чужой мысли о нем, каждой точке зрения на него... смотрится как бы во все зеркала чужих сознаний, знает все возможные преломления в них своего образа...» [1, с.70]. Предвосхищая чужие мнения, человек из подполья еще «боится, как бы другой не подумал, что он боится его мнения».

Старик Карамазов уже не боится чужих мнений («Не боюсь ваших мнений»), он знает, что о нем думают, презирает мнение окружающих и поступает себе во вред. Это поведение «с напряженнейшей установкой на другого, без которого герой не может обойтись, но которого он не принимает» [1, с.421].

Шутовство Федора Павловича Карамазова не «стихийно инстинктивно», а по-актерски мастерски сыграно. Выстроенность поведения, поступков, учитывающих чужие мнения, осложняется «нетипичностью» поведения. Это приводит к парадоксальному сочетанию: учета чужого мнения и, одновременно, протеста против него. Наслаждение от «последней степени приниженности», от собственного ничтожества – это чувство актера, талантливо исполняющего трудную роль, и, одновременно, со стороны наблюдающего собственные объективированные переживания. Не случайно такой персонаж «входит» и «выходит» (по-брехтовски) из роли. Происходит своеобразное раздвоение «персоны»-актера: вживание в роль с непосредственными переживаниями и самоанализом.

Федор Павлович относится к таким людям, которые даже в «минуты, когда они до того зарисуются, что уже воистину дрожат и плачут от волнения, способны в это самое мгновение (или секунду только спустя) <...> сами шепнуть себе: «Ведь ты лжешь, старый бесстыдник, ведь ты актер и теперь, несмотря на весь твой «святой» гнев и «святую» минуту гнева» [3, с.68]

Очевидно, что герой, способный собственные глубокие чувства и переживания превратить в объект собственных же наблюдений, не в состоянии по-настоящему любить, ненавидеть или бояться. Поэтому и вести себя может по собственному произволу.

В конечном итоге, «персонаж» оказывается актером, который не только не выражает свою внутреннюю сущность, но скрывает ее и искажает. Это не защитная маска шута, а агрессивная гримаса, предназначенная для эпатажа, оскорбления, унижения.

И преступление Федора Павловича, и наказание, которому он подвергается, достойны по христианским представлениям категоричного осуждения, но они должны были бы ускупить место любви и самопожертвованию. Однако в драматургическом плане Достоевский осмысляет судьбу Федора Павловича, следуя логике древнегреческой трагедии и суровым нравственным принципам Ветхого завета: люди, попирающие нравственность и совершающие физические насилия, навлекают на себя возмездие, которое часто в свою очередь порождает новое

насилие. Федор Павлович и жертва, и палач. Он сам творит свою судьбу своими грязными речами и низкими поступками. В плане развития драматического действия Достоевского интересует неуклонное движение от преступления к наказанию, трагический ритм приближения Федора Павловича к катастрофе. Достоевский запечатлел тот трудноуловимый диалектический момент в судьбе человека, когда количество переходит в качество, когда человек, преступая все границы, подобно Агамемнону в «Ористее», делает роковой шаг на «пурпуровый ковер» и гибнет.

В главе «За коньячком», в которой разворачивается шекспировская по глубине и исполнению сцена, таким является момент, когда Федор Павлович, окончательно распоясавшись, теряет последнюю нравственную опору. Последствия этого момента обнаруживаются в следующей главе – «Сладострастники», где Достоевский определяет истинную развязку романа.

Тема Федора Павловича – это тема «профанации», тема нравственно-го и эстетического безобразия, отсутствия внутренних сдерживающих норм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1963.
2. Достоевский Ф.М. Полн. Собр. соч.: В 30 т. – Л., 1972 – 1982. – Т.10.
3. Достоевский Ф.М. Полн. Собр. соч.: В 30 т. – Л., 1972 – 1982. – Т.14.
4. Кон И.С. Люди и роли // Новый мир. – 1970. – № 12. – С. 168-174.
5. Ухтомский А.А. Письма // Новый мир. – 1973. – № 1. – С. 263-265.
6. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. – М.: Лабиринт, 1997.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемі типізації образів у романі Ф.М. Достоевського «Брати Карамазови». У центрі дослідження постає образ Федора Павловича Карамазова, що розглядається як тип «персони»-актора. Блазнювання старого Карамазова — це не пристосування до певних обставин з метою виживання, а його внутрішня сутність, яку він не в змозі змінити.

SUMMARY

The article deals with sketching the characters in Dostoyevsky's novel "The Karamazov Brothers". The character of Fedor Pavlovych is in the center of the literary research where he is regarded as an actor. The clowning of old Karamazov does not mean adjusting to some certain circumstances for the sake of survival, but this is his inner essence that cannot be changed.

УДК 82.0

ГЁТЕ И «МАГОМЕТ» ВОЛЬТЕРА

Гёте и Вольтер – два абсолютно разных гения, как и само время, в которое они жили и творили. Один из них завершал свой творческий путь, когда другой его начинал. Две судьбы, две неповторимые эпохи в истории европейской литературы. На них равнялись, по ним оценивались их современники; их авторитет был общепризнан, их мнения и оценки были определяющими. Поскольку же Гёте пришел на смену Вольтеру, то вполне закономерно, что творчество ярчайшего французского просветителя неоднократно было предметом его пристального внимания. В зрелый период своего творчества, будучи общепризнанным верховным жрецом литературного Олимпа, Гете предстал переводчиком двух трагедий Вольтера – «Магомет» и «Танкред». Сами переводы – и не только Вольтера – не оставили яркого следа в истории немецкой литературы, не обогатили ее, подобно переводам Гердера английских баллад и испанских романсов или переводам Виланда и Августа Шлегеля произведений Шекспира. Тем не менее, они важны как неотъемлемая часть его творческой биографии и духовного развития.

Переводческая деятельность Гете начинается в конце второго десятилетия его жизни и завершается в начале восьмого десятилетия. И хотя переводы никогда не занимали главного места в его творчестве, он переводил профессионально с древнегреческого и латинского, с еврейского, французского, английского, итальянского и сербского языков и внес значительный вклад в развитие немецкой и – шире – европейской истории и теории перевода. Его размышления касательно последней проблемы встречаются в самых разных произведениях: в автобиографическом произведении «Поэзия и правда», в «Статьях и примечаниях к лучшему уразумению «Западно-восточного дивана», в приложении к переводу «Племянника Рамо» французского энциклопедиста Дидро, в письмах. На закате своей жизни, в 1828 году, Гете написал рецензию «GERMAN ROMANCE» на английское издание «Немецких романтических историй», опубликованную в журнале «Об искусстве и древности», где подчеркивает важнейшую роль переводческого труда в жизни человечества: «Что бы ни говорилось о неудовлетворительности переводческого труда, он всегда был и будет одним из важнейших и достойнейших дел, связующих воедино вселенную».

Коран говорит: «Бог дал каждому народу пророка, говорящего на его собственном языке». Так и каждый переводчик-пророк в своем

отечестве» [1, т.10, с.412]. Это синтез его размышлений на протяжении более чем полувека – напутственное наставление последующим переводчикам в их незаменимом труде.

Первые переводы, французские мадригалы, выполненные в лейпцигский период студенчества, – чистейший рококо. А один из последних его переводов, адресованное ему письмо от Карлейля, – яркое свидетельство европейского романтизма. Оно одинаково воздействует на читателя как на английском, так и на немецком языке и знаменует тот редкий случай, когда можно говорить об идентичности текста. Между этими переводами мы видим античных Гомера и Пиндара, «Песнь песней» Соломона, широко представленную европейскую драму: накануне своего двадцатилетия – Корнель, накануне сорокалетия – Расин, после пятидесятилетия – Вольтер, после шестидесятилетия – единственный, по словам Гете, из современных поэтов, достойных внимания – Байрон, а в конце жизни – Еврипид.

Среди переводов Гете особое место занимает трагедия Вольтера «Магомет». Это единственное произведение, переведенное им не по собственному избранию, а по настоятельной просьбе герцога Веймарского, пожелавшего видеть ее постановку в своем придворном театре, руководителем которого, впрочем, являлся сам Гете.

Общепринятая трактовка этой трагедии в литературе о Вольтере сводится к следующему: «Магомет», созданный в 1742 году, – пастораль, в котором образ пророка использован для обличения религиозного фанатизма в любых формах его проявления; образ Магомета никого не ввел в заблуждение – ни читателя, ни служителей церкви, так как за восточным орнаментом просвещенный читатель легко угадывал европейскую действительность и идеи просвещения. Об этом, впрочем, писал и сам Вольтер в письме к прусскому королю Фридриху II. Некоторое различие наблюдается в русской и немецкой критике в отношении к художественным особенностям произведения. Русский литературовед А. Михайлов пишет в «Комментариях» к изданию Вольтера, что «восточный колорит» носит условный характер и служит лишь обрамлением для просветительских идей, что имена персонажей также условно восточные: Сеид образовано от арабского слова «господин», а Пальмира – от греческого названия города.

Катарина Моммзен, автор заслуживающей внимания монографии «Гете и ислам», более критична. Она отмечает, в частности, что исторические факты Вольтер просто отодвигает в сторону: вопреки происхождению, пророка из знатной семьи Вольтер превращает его в раба, а бывший друг Зопир представлен непримиримым врагом и погибает от рук собственного сына Зейда (в русском переводе Сеида), тогда как согласно преданию Зейд был рабом самого Магомета, которому он даровал свободу, а затем усыновил. Пальмира же, невинное существо

по своей природе, понадобилась Вольтеру для того, чтобы показать ко всему прочему моральную несостоятельность пророка и развенчать его на почве сладострастия. [7]

Между тем, в «Примечаниях» А. Михайлова обращает на себя внимание интересный факт. Он пишет, что Вольтер в процессе работы над трагедией использовал перевод Корана с арабского подлинника Джорджа Селя (1734), «Жизнеописание Магомета» графа Буленвиля, «Жизнь Магомета» Жана Ганье и ряд других материалов. Невольно возникает вопрос, для чего же понадобилась такая основательная подготовка, если в трагедии помимо обличения фанатизма все остальное условно? С какой целью использовано в качестве имени героини название сирийского города, когда во всех этих названных произведениях достаточно мужских и женских имен?

Изучение Корана и других названных А. Михайловым произведений открыло неожиданные горизонты в восприятии трагедии, позволило увидеть ее в совершенно ином свете. Она предстала вдруг удивительно четко продуманной и стали понятными сюжетные ходы, использованные автором для воплощения своего замысла. Один из важнейших моментов заключается в том, что сюжет строится не на вымышленном, а на реальном событии, причем не на каком-нибудь, а на главном, на кульминационном моменте борьбы за Мекку – святыню и центр доисламского языческого Востока, из которой Магомет был изгнан вместе со своими сподвижниками. Без Мекки пророк совершенно справедливо не мыслил себе торжества ислама над язычеством, почему и было для него так важно вернуться в этот город победителем. Следующая важная особенность произведения – это перечень использованных в трагедии имен. Оказывается, они далеко не условны и широко известны на Востоке из истории ислама и из различных преданий. Исключение составляют лишь два имени – Пальмиры и Фанора. И при всей ограниченности возможностей классической драмы с ее единствами места, времени и действия Вольтер построил свою трагедию так, что смог использовать в ходе развития сюжета имена трех из четырех праведных халифов. Омар представлен в качестве военачальника, а после смерти пророка он был, как известно, вторым праведным халифом. Затем следуют Осман и Али, которых Магомет называет в трагедии своими помощниками. Согласно истории ислама, они именно в такой последовательности приходят на смену Омару. Имя и образ Зогира также не случайны. А. Мюллер, автор «Истории ислама», упоминает Зогира как одного из героев доисламской арабской поэзии, что было, судя по всему, известно и Вольтеру. Этот образ проливает свет на корни той напряженной борьбы против распространявшейся новой веры, которую в трагедии ведет Зогира, а в действительности вели многие арабские племена. В «Письме королю Прусско-

му о трагедии «Магомет» Вольтер сообщает, что Зопир – это не кто иной, как Абу Суфьян, имя которого, естественно, не могло тягаться в популярности на Востоке с поэтическим образом свободолюбивого кочевника-бедуина. Здесь уместно внести некоторые коррективы в утверждения К. Моммзен относительно исторического лица Абу Суфьяна. В работах по истории ислама содержатся различные интерпретации относительно времени принятия ислама Абу Суфьяном. Но в одном они едины – в приурочении этого шага к падению Мекки. До падения Мекки он был действительно непримиримым врагом пророка, хотя далеко не самым могущественным. К тому же среди его врагов были и такие, что продолжили борьбу и после падения города. Так почему же тогда именно Абу Суфьян? Нет сомнения в том, что Вольтер в процессе изучения истории ислама сумел увидеть обострение политической борьбы за власть в халифате после смерти пророка. Невозможно отнести к разряду случайностей и то, что лишь один из праведных халифов умер своей смертью, другие три халифа пали от рук убийц, как и то, что пятым халифом после смерти Али стал не кто иной, как сын Абу Суфьяна – Муавий, представлявший клан Мекки, который и после смерти пророка противостоял клану Медины.

Образ Пальмиры – несомненно одна из интереснейших находок и загадок Вольтера. Если бы идейная функция этого образа сводилась лишь к обличению нравственных наклонностей Мухамеда, как это видит К. Моммзен, то для этого подошло бы любое арабское женское имя. Но В.Ф. Одоевский не зря назвал Вольтера непревзойденным мастером использования двусмысленности. Имя Фанора образовано от латинского слова „fanum”, что в переводе означает освященное место или святилище, а таковым и слыла Мекка. А Пальмира, как известно, – небольшой город-оазис на севере сирийской пустыни с пальмо-выми и оливковыми деревьями. Первая часть слова или первый слог происходит от слова «пальма», вторая часть, «мира» – по латыни *mirā Stella* – означает «звезда», а вместе взятое означает удивительная или чудная звезда. Второй смысл связан с религиозными традициями христианства – празднованием дня вступления Иисуса Христа в Иерусалим. В этот день христиане освящают в церкви пальмовые ветви, а где нет пальмовых – используют ветви вербы. Отсюда проистекает «Вербное воскресенье» у православных и «*Palmensonntag*» у католиков – в дословном переводе «пальмовое воскресенье». Как видим, и здесь первая часть слова „*Palm*” (*zu Palme*) происходит от «пальмы». Само собою разумеется, что Вольтеру был этот праздник известен. Поэтому фактор случайности – связь событий в трагедии со вступлением Магомета в Мекку отпадает сам собой. Но если в христианском мире по преданию это событие вызвало всеобщую радость, то в мусульманском – смерть и горечь: Зопир погибает от руки своего сына

Зейда, сам Зейд умирает от яда, подсыпанного Омаром. Кстати, прием отравления также не авторский вымысел, а исторический факт. Одно из преданий отражает покушение на пророка после покорения Хейбара, в результате которого от яда погиб один из собеседников, а сам пророк чудом остался жив, успев выплунуть отравленное мясо.

Пальмира – преданная и покорная воспитанница Мухамеда в начале трагедии, в финале является единственным лицом, проявляющим непокорность и противостоящим Магомету. После гневных обличительных слов в адрес пророка она бросается на меч и лишает себя жизни.

Как отражают письма, «наиболее значительные памятники, оставляемые по себе человеком», драматургия Вольтера оказалась в поле зрения Гете довольно рано. В письме к сестре Корнелии от 13 октября 1765 года впервые упоминается трагедия Вольтера «Заира». Спустя немногим более месяца, 7 декабря 1765 года, Гете вновь касается в письме к сестре упомянутой трагедии: «Театр! Хорошо, может не будет ничего лучшего, чем представленная несколько дней тому назад «Заира». [5, с.21] Итак, относительным временем знакомства Гете с драматургией Вольтера можно считать 1765 год, а популярная в то время драма Вольтера «Заира» была благосклонно выделена из общего театрального репертуара. Гораздо интереснее письмо Гете к художнику и скульптору, директору академии искусств Ойзеру. Оно не только проливает свет на круг его литературных интересов, но и содержит первые критические замечания по отношению к некоторым виднейшим представителям европейской литературы того времени: «Лессинг! Лессинг!... Он феномен по духу, и по сути подобные явления в Германии редки. Кто ему не хочет верить – вольному воля, только не пытайтесь опровергнуть его. Вольтер не смог повредить Шекспира, меньшему по духу не одолеть более высокого» [5, с.93-94]. Перед нами три имени в различной авторской акцентации: налицо восхищение Лессингом, признание величия Шекспира и недооценка Вольтера.

Восхищение Лессингом вполне понятно, если вспомнить, что он фактически первым выступил в Германии против немецкого последователя французского классицизма Готшета и обратил внимание на Шекспира и его значение для дальнейшего развития немецкой драмы. вполне понятно и отношение к Вольтеру, неоднократно выступавшему в свое время с критикой Шекспира. В письмах Гете обращает на себя внимание одна интересная особенность – заинтересовавшая его проблема всплывает до тех пор, пока не найдет своего окончательного решения. В этом письме отражена работа его мысли над насущными проблемами немецкого театра, почему и оказались рядом имена трех драматургов. Из письма нетрудно понять далее, что Гете в это время был не только знаком с творчеством Шекспира, но и имел об английском драматурге свое четкое представление. Поэтому утверждение А. Аникста о том, что Гете написал свою статью о Шекспире под влиянием Герде-

ра, весьма сомнительно. Сам Гете сообщает о своем знакомстве с Шекспиром следующее: «Первая же страница Шекспира, которую я прочитал, покорила меня на всю жизнь, а, одолев первую его вещь, я стал как слепорожденный, которому чудотворная рука даровала зрение <...>

Не колеблясь ни минуты, я отрекся от театра, подчиненного правилам. Единство места казалось мне устрашающим, как подземелье, единство действия и времени – тяжкими цепями, сковывающими воображение. Я вырвался на свежий воздух и впервые почувствовал, что у меня есть руки, ноги. И теперь, когда я увидел, сколько несправедливостей причинили мне создатели этих правил, сидя в своей дыре, в которой – увьи! – пресмыкается еще немало свободных душ, – мое сердце расколослось бы надвое, если б я не объявил им войны и ежедневно не разрушал их козни» [1, т. 10, с.262].

А. Аникст прошел и мимо другого факта – рассказа самого Гете в авто-биографическом произведении «Поэзия и правда» о том, когда и как он узнал Шекспира. Произошло это в студенческие годы в Лейпциге благодаря книге Дода «*Beauties of Shakespeare*» – «Красоты Шекспира». Затем, сообщает Гете, появились вскоре и знаменитые переводы Виланда (1762-1766). А встреча с Гердером, как известно, произошла в 1771 году. Тот же факт, что посвященные юбилею Шекспира статьи Гердера и Гете были написаны в одно и то же время – один из тех редких случаев, когда витавшие в воздухе идеи оказались одновременно подхваченными лучшими представителями немецкой мысли того времени. Гимн Шекспиру был написан и произнесен по случаю дня ангела великого драматурга: «Шекспи Шекспирмой, если бы ты был среди нас, я мог бы жить только вблизи тебя! Как охотно я согласился бы играть второстепенную роль Пилада, если бы ты был Орестом, – куда охотнее, чем почтенную особу верховного жреца в Дельфийском храме» [1, т. 10, с.263].

Свое продолжение нашла в статье и проблема Вольтера. При этом, насколько Шекспир был вознесен, настолько Вольтер был незаслуженно унижен. К слову сказать, Гете чрезвычайно редко прибегал к орудию сатиры, но тем не менее, делал он это мастерски. Всего несколько строк понадобилось ему для выражения переполнявших его душу чувств. Лишний раз убеждаешься в правоте С. Артамонова, писавшего, что Вольтера или обожали, или ненавидели. Гете в этот период своего духовного развития его ненавидел. Он сравнил Вольтера с Ферситом из поэмы Гомера, которого Одиссей всенародно побил и унизил за то, что он осмелился критиковать царей. Вольтер же, как известно, проявил непочтительность по отношению к королю Прусскому, которого сам Гете весьма почитал. «Вольтер, сделавший своей профессией чернить великих мира сего, – пишет Гете, – и здесь проявил себя подлинным Ферситом. Будь я Улиссом, его спина извивалась бы под моим жезлом» [1, т. 10, с.263]. Один немаловажный факт в связи с

этой статьёй обращает на себя внимание. Гете, еще при жизни подготовивший и издавший собрание своих сочинений, так и не считал нужным опубликовать эту статью; она была опубликована после его смерти, в 1854 году. Это можно объяснить прежде всего тем, что в последующие годы Гете существенно изменил свое отношение к французскому писателю. Свой выпад против Вольтера Гете позднее сам объяснил как результат ребячески-фанатического рвения: «Как сейчас помню, что я, в своем ребячески-фанатическом рвении, был готов удавить Вольтера, попадись он мне под руку, за его «Саула». Гете имел в виду любимое им с детства сказание о Сауле и Давиде: Вольтер изобразил Саула как суеверного труса и развратника, Давида – как жестокосердного человеконенавистника, а пророка Самуила – как фанатического поборника корыстных интересов духовенства.

Спустя тринадцать лет в письмах к Шарлотте фон Штейн вновь всплывает имя Вольтера: «Вчера вечером обергофмейстерша (госпожа фон Бухвальд) доверила мне под торжественное заверение мемуары Вольтера. Говорят, что книжечку хотят напечатать. Это вызовет страшное возбуждение, но я радуюсь тому, что ты ее прочтешь. Мемуары написаны так благородно, с таким тонким юмором, как и все остальное, им созданное». Он пишет о короле Пруссии, как Суэтон свои «Скандаль» правителей мира. Если бы человечеству могли и должны были открыться глаза на королей и князей, то эти страницы явились бы вновь превосходной мазью. Только их будут читать как сатиру на женщин, откладывая в сторону и вновь падать к их ногам» [5, с.235]. Через два дня он пишет ей очередное письмо, где вновь в центре внимания тема Вольтера: «К ужасу всех доброжелателей идет слух о том, будто хотят напечатать мемуары Вольтера, о которых я писал. Мне доставляет большое удовольствие, что ты сможешь их прочесть. Я должен получить один из первых экземпляров и сразу тебе его вышлю.

Ты увидишь, это как будто бог (примерно Мом) но каналья от бога, пишет о короле и о величии мира. Это вообще свойственно всем анекдотическим произведениям Вольтера, что сильно бросается в 2 в г единой человеческой капли крови, ни искры сочувствия или почтения. Зато легкость, высота духа, уверенность, которые восхищают» [5, с.440]. Как видим, отношение Гете к творчеству Вольтера претерпело кардинальные изменения. Вновь использовано для характеристики сравнение, но теперь уже не с жалким Ферситом, а с богом Мо-мом (в греческой мифологии божество злословия), с римским писателем Суэтоном. Теперь Гете восхищается благородством и тонким юмором, легкостью и высотой духа Вольтера – ненависть сменилась обожанием. Благосклонность, с которой написаны теперь строки о Вольтере, не оставляет сомнений, что Гете признал вольтеровское внутреннее видение внешнего мира и по достоинству его оценил, сравнил его далее с воздушным

шаром, взмывшим своим гением надо всем вверх, что и позволило ему увидеть пороки общественного зла там, где остальные видели лишь благоденствие. Отсюда и проскользнувшая горечь от сознания, что истинный смысл мемуаров не будет понят современным читателем, что они будут восприняты лишь как сатира на женщин.

Намеченные в этих двух письмах контуры характеристики предстали как замечательный, оригинальный и законченный портрет Вольтера в «Дополнениях» Гете к «Племяннику Рамо» в его собственном переводе, который и позволим себе привести в качестве исключения в звучании Гете и в дословном переводе: «Tiefe, Genie, Schauung, Erhaltenheit, Naturell, Talent, Verdienst, Adel, Geist, schöner Geist, guter Geist, Gefühl, Sensibilitat, Geschmack, guter Gesch-mack, Verstand, Richtigkeit, Schickliches, Ton, guter Ton, Hofton, Mannigfaltigkeit, Fulle, Reichtum, Fruchtbarkeit, Warme, Magie, Anmut, Grazie, Gefalligkeit, Leichtigkeit, Lebhaftigkeit, Feinheit, Brillantes, Saillantes, Petillantes, Pikantes, Delikates, Ingenioses, Stil, Versifikation, Harmonie, Reinheit, Korrektion, Eleganz, Vollendung. Von alien diesen Eigenschaften und Geistesau Rerungen kann man vielleicht Voltairen nur die erste und die letzte, die Tiefe in der Anlage und die Vollendung in der Ausfuehrung, streitig machen». – «Глубина, гений, взгляд, величие, характер, талант, достоинство, благородство, ум, дух, благородный дух, высокий дух, чувство, чувствительность, вкус, хороший вкус, разум, достоверность, приличие, тон, хороший тон, придворный тон, многосторонность, богатство, плодovitость, теплота, магия, изящество, грация, отзывчивость, легкость, живость, тонкость, блистательность, неповторимость, пылкость, пикантность, деликатность, глубокомысленность, слог, поэтичность, гармония, тщательность, корректность, элегантность, завершенность. Из всех этих качеств и выражений можно, быть может, оспорить лишь первое и последнее, глубину композиции и завершенность в разработке» [6, с.1063].

Дневники и письма Гете конца 1799 года отражают напряженную работу над переводом трагедии Вольтера «Магомет». А письмо к принцу Августу объясняет и причину появления этого перевода: «К этому, быть может для некоторых странному предприятию, переводу Вольтерова Магомета, меня побудило желание моего князя'. Я ему столь многим обязан" [5, с.403-404] оказалась «странной» прежде всего для самого Гете, иначе чем объяснить этот повтор затем и в письмах к В. Гумбольдту (странное побуждение) и к Кнебелю (странный эксперимент) Оно выдает душевное замешательство Гете, вызванное этой просьбой. Что именно ему, автору «Песни о Магомете», герцог практически поручил выполнить этот перевод, поставило тайного советника в критическое положение. Тревожные предчувствия не обману-

ли; за малым исключением затея герцога с переводом и постановкой «Магомета» была встречена резко и холодно, поскольку содержание ее не увязывалось ни с общественными тенденциями веротерпимости к исламу после тысячелетнего враждебного к нему отношения, ни с известными взглядами самого переводчика.

Странная просьба герцога имела свои причины и определенные цели, которые К. Моммзен так и не удалось обнаружить. Ложные послышки, как известно, приводят к ложным суждениям. Цепь своих рассуждений она строит в основном не на общественных и объективных, а на частных и субъективных факторах. Возникновение идеи герцога она увязывает с блестящей игрой французского актера Иосифа Тальмы, благодаря которому трагедия «Магомет» приобрела европейскую известность, в особенности в эпоху Наполеона. Успех Тальмы пробудил, «вероятно», в герцоге желание поставить трагедию в придворном театре; к тому же в моду вновь вошел классический французский театр, так как ослаб зрительский интерес к английскому театру; желание герцога было подкреплено, «вероятно», новым обергофмейстером при дворе, горячо пропагандировавшем французский классический театр и «Магомета»; герцог считал себя знатоком театра, видел спектакль еще будучи принцем и был уверен, что перевод явится эпохой в истории немецкого театра.

Нетрудно заметить, что доводы в основном весьма шатки и ничем не подкреплены. Не умаляя мастерства гениального актера, все же заметим, что и оно не помогло бы, если б содержание трагедии не соответствовало духу времени, а это уже явление общественное. Нельзя отказать К. Моммзен в наблюдательности, она очень верно подметила, что настоящий триумф трагедии пришелся на эпоху Наполеона, но при этом уклонилась от осмысления этого явления. Французская революция потрясла не только Францию, эхо ее прокатилось по всей монархической Европе. Попытка решения возникшей во Франции проблемы военным путем потерпела неудачу, поэтому сидящие на троне принялись искать иные пути для сохранения своих кресел. А так как одну из основных причин брожения народных масс правящие круги усматривали в плачевном состоянии воспитания вкуса и испорченности нравов, то и стали искать пути их улучшения. Этим был озабочен и герцог свободного города Веймара, что и побудило его использовать театральную трибуну для упрочения трона. Этими же проблемами было озабочено и правительство Баварии, обратившееся к первому немецкому национальному писателю с предложением составить антологию немецкой лирики – национальной книги как основы всеобщего образования. В меморандуме на имя министра просвещения читаем следующее: «Нижеподписавшийся знает лишь одно средство, которое при отраженном состоянии распада нашего воспитания вкусов обещает действ-

ную помощь: заботливо возвращенное, продуманное и доверчивое знакомство с классическими духовными произведениями нашего народа. После того, как Библия утратила действенность объединения всех условий, ее месте должна занять национальная книга, которая явилась бы для немцев тем, чем Гомер был для греков» [3, с.688]. Идея о национальной книге так и не была осуществлена, для нас же важно другое – признание факта о том, что церковь перестала справляться со своими обязанностями воспитания должного повиновения и послушания в народных массах, что привело к крушению монархии во Франции и грозило остальной Европе. С другой стороны, налицо признание возросшей общественной значимости театра и литературы. Если мы с этих позиций взглянем на возродившуюся театральную моду, то станут объяснимы причины, приведшие к смене декораций. Гете, прекрасно осведомленный о тайнах закулисной жизни, пишет по этому поводу: «Театр – одно из прочих дел, в которых должно соблюдать план; вы непрерывно зависите от времени и современников; что автор напишет, актер станет играть, а публика увидит и услышит, зависит от тирании дирекции и почти никто не в силах ей противостоять» [1, т.10, с.279].

Эта статья была написана по горячим следам в ответ на резонанс, вызванный постановкой трагедии на сцене придворного театра. Откровенное и для Гете смелое признание своей зависимости от «тирании дирекции» служило своеобразным оправданием в глазах широкой общественности, проливалось свет и на причину появления «Магомета», и на особенность театральной моды. Общественное мнение не нашло отражения в открытой печати, зато оно достаточно хорошо отражено в письмах. Каролина Гердер передает в письме к Кнебелю впечатление своего мужа от перевода Гете: «Прекрасные, превосходные стихи, – сказал мой муж, – но содержание – это прегрешение против человечества и против всего» [4, с.160]. Заметим, что это было сказано до постановки трагедии. Схожее мнение выразила сама Каролина Гердер в письме к тому же адресату после ее премьеры 30 января 1800 года: „Такое прегрешение против истории – он превратил Магомета в грубого, пошлого обманщика, убийцу, тирана и сладострастника... Празднуется пошлая, грубая тирания, власть, обман и сладострастие!» [4, с.158].

Общую картину дополняет мнение менее популярного писателя. Яна Пауля в письме к Фридриху Якоби: «Здесь давали вольтеровского гётевского «Магомета»; и Гердер, и я, и остальные были рассержены и возмущены всеми в один раз допущенными ошибками галльской сцены, не заслуживающей быть кулисами шекспировского или греческого театра» [4, с.160].

Иного характера отзыв Бёттигера в письме к неустановленному адресату: «На днях Гётев «Магомет» три дня подряд напоминал нам хорошие времена французской трагедии, которые никогда больше не вернутся» [4, с.158-159].

Одна важная особенность во всех этих отзывах обращает на себя внимание: осуждению подвергается не мастерство перевода – волшебство гётевского языка и ритма покорило всех – а содержание трагедии.

Отношение самого Гете к переведенному им произведению отражено во «Вступлении» к опубликованному двум сценам в третьем томе «Пропилеев» за 1800 год. Для истинного понимания смысла этого вступления нелишне вспомнить сатиру Гете на немецкий театр в «Годах учения Вильгельма Мейстера»: «Уловив однообразие, царившее тогда в немецком театре, бессмысленную цезуру и каданс александрийского стиха, напыщенно-плоский диалог, сухость и пошлость прямых нравов, он понял, что именно пленяет и умиляет публику» [1, т. 7, с. 22]. Нетрудно понять, что это сатира на французский театр Корнеля и Расина, борьбу с которым, как видим, он не прекращал. Она нашла продолжение и в переработке «Магомета», которого он перевел не стихотворным размером оригинала, т. е. александрийским ситихом, а нерифмованным пятистопным ямбом. Это требовало и иного актерского мастерства, почему Гете во вступлении и пишет, что он надеется, «что робость, охватывающая иного, называющего себя драматическим актером, когда ему предлагается нечто ритмическое, может быть наконец радикально излечена. Чтобы помочь ускорить эту эпоху, побудить актеров к словесным мемуарам, к спокойной декламации, к содержательной акции, и была предпринята эта переработка. Опыту подобного рода для любого театра благоприятствуют изнутри всеобщность его интереса, ясность обращения, решительность характера, патетичность ситуации, а внешне – ограниченность действующих лиц» [7, с. 465-466]. Гете подготавливал почву для появления трагедии, которую находил полезной и соответствующей новым требованиям немецкой сцены. В письме к Кнебелю он более откровенно высказывает свое мнение: «Я смотрю на это как на эксперимент, из которого автор (перевода), актеры и публика по крайней мере могут извлечь для себя хороший урок» [7, с. 93].

История с переводом «Магомета» явилась одним из сложнейших моментов в жизни Гете и с весьма серьезными последствиями. Возмущенная чета Гердеров отнеслась к нему как к предательству их общих убеждений, вынесенных в молодости. Кнебель сообщает Каролине Гердер о поразившем его факте: шеллингианцы, боготворишвие и считавшие Гете своим основоположником, не хотят признавать в нем больше немецкого поэта, поскольку считают его переводы «Магомета» и «Танкреда» продуктами, порочащими это звание. Душевная боль самого Гете прорывается в письме к Кнебелю: «Мне очень приятно, – стоит в письме, – что ты даешь моему Магомету хорошую оценку. Возможность сравнения (перевода) с оригиналом должна побудить мыслящих немцев призадуматься об отношении обеих наций к искусству. Пошли мне небо побольше таких читателей, как ты» [7, с. 93].

Никто не пытался, за исключением Кнебеля, его понять, никто не удосужился сравнить перевод с оригиналом, не обратил внимания на те многочисленные отклонения от оригинала, предпринятые для смягчения резко отрицательного образа пророка. Возникает вопрос – почему? Причин тому несколько. Во-первых, образ Магомета остался резко отрицательным, несмотря на всю проделанную работу. Во-вторых, «Магомет» был написан французом, предназначался для французов с их, по словам Гете, «более критичным характером» и отражал прежде всего французскую действительность, почему и пользовался особым успехом во Франции. В-третьих, трагедия не соответствовала общественному климату и почве Германии, на что обратила внимание и Каролина Гердер в упоминавшемся выше письме: «Что нам до старых фарсов о иезуитах и протестантах? Что нам с ними делать!

Разве время не способствовало нашей зрелости? Не радоваться ли нам лучшим всходам и не ставить это старое дерьмо, несущее варварство и глупость?... Шекспир, Шекспир, где ты?» [4, с.157].

Перевод был завершен, постановка трагедии на юбилей герцогини состоялась, и Гете имел теперь все основания отнестись к «Магомету» как, скажем, в свое время к Вертеру. Но судя по дневникам и письмам, слишком много было с этой трагедией связано, чтобы вычеркнуть ее из жизни. Запись в дневнике 21 мая 1802 года гласит: «Рано утром коррегировал Магомета». В 1803 году Бёт-тигер пишет Рохлицу о том, что Гете создал собственную школу для молодых актеров, которой ежедневно уделяет несколько часов и что этими учениками был недавно при закрытых дверях сверх всяких ожиданий хорошо поставлен Магомет. В 1817 году Гёте пишет Цельтеру о том, что вновь вынес Магомета на сцену в качестве первых драматических упражнений. В 1819 году пишет к тому же Цельтеру, что «Магомет» и «Танкред» принесли ему в театральной деятельности несказанные преимущества. Последний раз упоминается «Магомет» в дневниковой записи 18 августа 1831 года, т.е. менее чем за год до смерти, в связи с обсуждением очередной его постановки. Объяснить это можно лишь тем, что значение трагедии для Гете выходило за рамки заложенных в ней внутренних возможностей совершенствования мастерства актеров, она поддерживала в нем неослабный интерес к пророку, с которым оказалось неразрывно связанным решение внутренней проблемы самого Гете – его отношения к Магомету и исламу. Она нигде не упоминается открыто, но явно ощущается и прослеживается в контурах. Якоби в одном из писем предсказал Гете, что он, как и Вольтер, создаст свое лучшее в возрасте между семидесятыми и восьмидесятыми годами. И надо признать, что так оно и случилось. Общепризнанное лучшее – это «Фауст» и «Западно-восточный диван», которые и были созданы в это время. В «Статьях и письмах к лучшему уразумению «Западно-восточного дивана» есть замечательная статья – «Магомет». Ни один из создан-

ных им образов не постигал он так долго, как образ Магомета. Шекспир был ему ясен с первого прочитанного его произведения, на Вольтера ушли годы, на Магомета почти полвека. Для краткости скажем, что Гете освещает в ней Магомета как необыкновенного человека и пророка, проповедующего учение, ниспосланное ему Богом и изложенное в «книге, не ведающей сомнений». Отметим лишь, что и при создании этого образа Гете вновь прибегнул к излюбленному своему приему – сравнению. Он сравнивает пророка с поэтом и именно потому, что сам Магомет утверждал, что он пророк, а не поэт и к тому же не любил поэзии: «Чтобы ближе указать различие между поэтом и пророком, скажем, оба волнуемы, оба вдохновляемы Богом, но только поэт дарования, какими наделен, растрчивает на наслаждения и на то, чтобы доставлять наслаждение, добиваться своими произведениями почестей и в любом случае жить в свое удовольствие. Иные цели он упускает из виду, стремится быть многообразным, показав, что у монастроениям и манерам нет пределов. Пророк же смотрит в одну точку – это определенная ему цель; чтобы достичь ее, он пользуется простейшими средствами. Он провозглашает такое-то учение и намерен, словно вокруг знамени, собирать вокруг него народы. Для этого необходимо, чтобы мир уверовал; итак, приходиться и оставаться монотонным, потому что многообразие – предмет не веры, но познания» [2, с. 164].

Из всех сравнений, к которым прибегал Гете в своем творчестве, это одно из самых оригинальных, поскольку, на наш взгляд, в образе поэта он отразил самого себя, обогащенного опытом «Западно-восточного дивана». Таким он был в глазах многих своих современников, таким видел его и другой гениальный немецкий поэт Генрих Гейне, которому выпала совершенно иная судьба. К этому сравнению Гете прибегнул не для собственного возвышения, но для вознесения пророка, который тратит свои дарования не на наслаждения и удовольствия, но на «преследование определенной ему цели». Не забудем, что Гете имел в виду конкретного пророка и что местом действия был привлекавший его с детства библейский Восток с его многочисленными племенами и народами и с различными верованиями. И тот факт, что Магомету удалось объединить весь этот разноликий аравийский Восток своим учением о «познании и почитании единого, вечного, незримого Бога», утверждал его в глазах Гете и как достойного преклонения пророка, и как великого преобразователя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гёте И. В. Собр. соч. В 10 т. – М.: Худож. лит., 1980.
2. Гете И. В. Западно-восточный диван. – М.: Наука, 1988.
3. Briefe an Goethe. Hamburger Ausgabe. – М., 1997. – В. 1.

4. Goethe in vertraulichen Briefen seiner Zeitgenossen. In der Bandern. – Band 2, 2000.
5. Goethes Briefe. Christian Wegner Verlag. – Hamburg, 1999. – Т. 1.
6. Goethe J. W. Samtliche Werke. – Artemis-Gedankenverlag, 1985. – В. 15.
8. Mommsen Katharina. Goethe und der Islam. – Insel Verlag, 2001.

АНОТАЦІЯ

Увага автора статті зосереджена на значущості перекладацької діяльності Гете як невід’ємної частини творчої біографії та духовного розвитку видатного просвітителя. На матеріалі перекладу трагедії Вольтера «Магомет» аналізується погляд Гете на призначення і долю поета на тлі вчення великого пророка.

SUMMARY

The author’s attention centres round the importance of Goethe’s translations as an integral part of the creative activities and spiritual growth of the outstanding enlightener. The translation of Voltair’s tragedy “Mahomet” is analysed to outline Goethe’s view on a poet’s destiny and destination against the background of the great prophet’s doctrine.

*С.А. Кочетова
(Горловка)*

УДК 821.161.1

ОБЗОРНАЯ СТАТЬЯ «СТИХИ 1911 ГОДА» В. БРЮСОВА КАК ОТРАЖЕНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЫ АВТОРА

В русской литературе рубежа XIX–XX веков обзорные статьи издавали Д. Мережковский, В. Брюсов, А. Блок, А. Белый, Н. Гумилёв, М. Цветаева, М. Кузмин, Г. Адамович, М. Волошин, Б. Пастернак, О. Мандельштам, Вл. Ходасевич и другие писатели. Многие из них смотрели на обзоры как на наиболее удобную форму для оценки произведений, отражающих состояние современной культуры, смену идеологий и текущие интересы жизни общества. Поэтому критические обзоры зачастую становились образцами аналитических текстов, демонстрирующих энциклопедичность знаний, высокий уровень культуры авторов, их общественную позицию и эстетическую программу. И, если отдельные литературно-критические работы писателей стано-

вились об'єктом дослідження літературознавців, то, к сожалению, на наш погляд, вивченню проблематики, а, тем більше, поезики, обзорний уделено неизмеримо мало уваги. Нашою метою є спроба розглянути механізми створення обзорної статті на матеріалі обзорів представителів російського модернізму.

Особливий інтерес представляють, на наш погляд, обзорні статті В. Брюсова, оскільки вони в повній мірі відобразили процес становлення художника, оцінювача опосередковано (через літературно-критическі відгуки о чужому творчестві) свій власний шлях в літературі.

Як відзначають автори «Історії російської літературної критики», В. Брюсов, «пройдя складний шлях від ісповідування індивідуалізму і естетизму до визнання соціальної дійсності мистецтва і активної ролі художника в перебудові суспільства» [4, с.234], одним з важливих етапів в своєму житті вважав роботу в журналі «Весь» (1904-1908 гг.). Будучи головним автором журналу і його фактичним керівником, В. Брюсов на сторінках журналу в багатьох рецензіях і статтях представляв свої погляди, уподоби в літературі, положення своєї естетическої програми. Крім рецензій, критик створював обзорні статті, ставши, в результаті, для багатьох сучасників орієнтиром в виробленні власного літературного смаку. Перу письменника належать декілька обзорних статей, в яких автор представляє своє бачення сучасного стану розвитку літературного процесу. Серед них – «Стихи 1911 года», «Будущее русской поэзии. Антология Мусагет», «Литературная жизнь Франции», «Здравого смысла тартарары», «Пролетарская поэзия», «Среди стихов», «Поэзия Армении» і її єдність на протязі століть» і інші.

Вспомним, що в роки існування «Весов» цей журнал виконував найважливіші для російського символізму функції, в тому числі, і функцію обґрунтування і захисту принципів символізму. Таким чином, брюсовські обзорні статті стали одним з ланцюгів в ланцюгу, що складає послідовальну аргументацію кожного положення символістескої теорії. Крім того, актуалізуючи авторське ставлення до суспільства, критик, як правило, анотує лише ті сторони змісту творіння, які, на його погляд, знаходять своє розвиток в літературі, при цьому він, як правило, не проходить мимо помилок і заблуджень авторів, звертаючи увагу читача на ці факти. Брюсовські обзорні статті підпорядковані певній меті: дати уявлення про загальні риси російської поезії того часу, визначити її значення в історико-літературному процесі і в суспільному житті, підняти важливі питання суспільного існування, духовного життя.

Обзор «Стихи 1911 года» має свою логічно продуману структуру. Вступительна частина обзорного прологу пронизана іронією автора, виносящого категорический вирок: «Молодая поэзия захотела ле-

тать в стране мечты, отказавшись от крыльев наблюдения, захотела синтезировать, не имея за собой опыта, фактов. Отсюда её безжизненность, её подражательность (о счастливых исключениях скажу дальше). Когда художник не хочет наблюдать действительность, он невольно заменяет личные наблюдения подражанием другим художникам. Это именно и случилось с большинством современных молодых поэтов» [2, т.6, с.361]. Автор обзора характеризует состояние и уровень поэтического мастерства в современной литературной среде.

Интересно, что, прежде чем приступить к характеристике современной поэзии, В. Брюсов излагает (в общих чертах) принципы, исходя из которых, и формировалась его позиция как критика, перечисляет некоторые параметры, которые он учитывал при рассмотрении творческих наработок таких поэтов, как С. Алякринский, Н. Брандт, М. Гофман, С. Клычков, Е. Курлов, Ф. Ладосветогорский, В. Нарбут, С. Окулич-Окша, Дм. Рем и А. Сидоров, Ив. Тачалов, Алексей Н. Толстой, М. Цветаева, К. Шрейбер, Э. Штейн, И. Эренбург и другие.

Так, одной из причин, из-за которой критик не рассматривал появившиеся новые сборники, он называет известность авторов, «поэтов уже установившихся, о которых нечего было сказать нового» [2, т.6, с.356]. Примечательным становится и тот факт, что практически теми же словами критик заканчивает обзорную статью, отмечая, что о некоторых поэтах (В. Стражеве и А. Фёдорове) «нельзя сказать ничего нового: их поэтические облики давно определились и две новые книги ничего нового к ним не прибавляют» [2, т.6, с.369].

Второй параметр, принятый во внимание писателем, – недостаточно высокий уровень профессионализма «поэтов-любителей, которые, не мудрствуя лукаво, сочиняют невинные стишки для удовольствия собственного и своих добрых знакомых» [2, т.6, с.357]. В. Брюсов подчёркивает, что критиковать «плоды музыки» В. Акимова, А. Баулиной, Христины Сперанской «было бы несправедливо» [2, т.6, с.357]. В другом случае, анализируя поэтические опыты Н. Брандта и Ив. Тачалова, он прямо заявляет: «Они (авторы – С.К.) просто недостаточно художественно образованы. Прежде чем выступать перед читателями, им надо учиться: учиться писать стихи и вообще учиться. Чтобы быть поэтом, не довольно одного «добраго желания» и искренности; нужно иметь, что сказать людям, иначе не к чему и заговаривать, особенно на «священном языке» поэзии» [2, т.6, с.361-362]. Об откровенной неуместности «сладостных заклятий» и «таинственно-зовущей мглы» поэта С. Алякринского, демонстрирующего «наивные промахи» непрофессионализма, говорит критик, уточняя, что автор поэтических строк просто «не понимает, насколько простота выражений сильнее» [2, т.6, с.362]. Категорический приговор выносит В. Брюсов поэзии Е. Курлова: «Е. Курлов ... в стихах примитивен и наивен. Он еле владеет стихом и высказывает достаточно избитые истины

тоном пророка, возвещающего человечеству новые заветы» [2, т.6, с.362]. Мы знаем, что В. Брюсов неоднократно говорил о важности стремления к высокой степени профессионализма поэта. Ещё в 1899 году в работе «О искусстве» он уточнял: «Необходимо быть знакомым с внешними приёмами художественного творчества, необходимо вполне освоиться с ними. Ибо в искусстве многое условно и долго ещё будет условным; настроения и то, в чём оно выражается – слово, звук, краски, – разнородны. Учебники искусства нужны не только для творцов, но и для всех любителей. Вполне же наслаждаются искусством только художники» [2, т.6, с.48]. Не в этом ли утверждении кроется стремление В. Брюсова попытаться с позиции посвящённого, приобщённого к искусству критически «истолковать», интерпретировать новый текст, новое произведение? Понять и пояснить произведение искусства, следуя мысли критика, может мудрец и мастер, сам понимающий внутренние законы творчества. Именно в профессионализме критик видит корень способности достижения единственной цели художественного творчества – «выразить именно своё настроение, и выразить его полно» [2, т.6, с.48]. Вопрос о профессионализме для В. Брюсова всегда был связан с интересом к форме, поскольку «в художественном произведении форма слита неразрывно с содержанием, вытекает из него, предreshается им» [2, т.6, с.270].

В то же время было бы несправедливым говорить о полном неприятии критиком профессионального уровня поэзии молодых. Так, уже в следующих за обличающими поэтов абзацах мы видим положительные оценки. Например, критик отмечает «гораздо большую культурность» в стихотворениях Дм. Рема и А. Сидорова: «Они более осведомлены о тех задачах, которые в настоящее время стоят перед поэзией; в их стихах гораздо меньше прямых, грубых недостатков, – почти все их стихи сделаны недурно, по хорошим образцам» [2, т.6, с.362]. Хорошие отклики вызывает у Брюсова-критика поэзия И. Эренбурга. Прогнозируя в будущем способность автора книги стихов «выработаться в хорошего поэта» [2, т.6, с.364], критик приветствует «не столько непосредственное дарование, сколько желание и умение работать», «хорошее мастерство стиха», «умение построить строфу, извлечь эффект из рифмы, из сочетания звуков», стремление поэта браться за «полуэпические темы, обрабатывая их в форме баллады», пересказывая уже известные темы и образы (средневековые, культ католицизма, сочетание религиозности с чувственностью) «изящно и красиво» [2, т.6, с.364-365]. И, несмотря на существующие недостатки (холодность и манерность), критик приходит к выводу о том, что «строгость его (И. Эренбурга – С.К.) манеры, обдуманность его эпитетов, отчётливость и ясность его изложения показывают, что у него есть все данные, чтобы в поэзии достигать поставленных себе целей» [2, т.6, с.365]. При анализе поэтического мастерства И. Эренбурга В. Брюсов сравнивает профессиональные навыки поэта с виртуозностью владения

стихом Н. Гумилёвым, а при констатации интересных попыток М. Гофмана использовать античные размеры в русском стихе, критик обращается к творческим опытам известного метра – Вяч. Иванова.

Ещё одно положение становится принципиальным для брюсовских оценок чьего-либо творчества. Писатель категорично отвергает произведения, в которых, как он говорит, нет «ни одного живого слова, которые оказались сплошь наполненными банальными перепевами с чужого голоса» [2, т.6, с.361]. Вспомним, что, положительно принимая поэзию Дм. Рема и А. Сидорова, критик, тем не менее, отмечает как существенный недостаток их творчества факт влияния пусть даже хороших, но «чужих» образцов: «Но всё это ещё перепевы с чужого голоса, повторения уже известного» [2, т.6, с.362]. Оценивая же поэзию В. Нарбута, критик, напротив, замечает, что тот «выгодно отличается от многих других начинающих поэтов реализмом своих стихов. У него есть умение и желание смотреть на мир своими глазами, а не через чужую призму» [2, т.6, с.363]. Однако при этом В. Брюсов констатирует отсутствие у автора любви к стиху: «Стихами он выражается словно на чужом, нелюбимом языке. Кроме того, г. Нарбут с каким-то скучным безразличием относится ко всем темам своих стихов. Ему словно всё равно, о чём ни писать: подметит что-нибудь в вечере, – напишет о вечере; заметит особенность в наступлении бури, – сложит строфы о буре» [2, т.6, с.364]. Отметив такое свойство, В. Брюсов в качестве более весомой аргументации обращается к непререкаемому авторитету – А.С. Пушкину: «Пушкин говорил о поэте-эхо, дающем *отзвук* на всякий звук (хотя сам он таким эхо не был), но вряд ли задача поэта – быть граммофоном, записывающим безразлично всё, что слышно вокруг» [2, т.6, с.364]. Характерным для эстетической программы В. Брюсова, на наш взгляд, становится упоминание в подобном контексте имени великого поэта, поскольку исследователи не раз отмечали тот факт, что писатель являлся хранителем поэтического наследия Пушкина. А В.М. Жирмунский в своей работе «Валерий Брюсов и наследие Пушкина. Опыт сравнительно-стилистического исследования» называл В. Брюсова «единственным поэтом классиком в современную эпоху, развивающуюся под знаком современного романтизма» [3, с.143], выступающим не только в роли знатока и ценителя Пушкина, но и как его продолжателя и верного ученика, несмотря на то, что, по мнению учёного, Брюсов всё же идёт не столько вслед за Пушкиным, сколько по стопам Лермонтова [3, с.202-204]. О таком притяжении В. Брюсова к Пушкину, но и в то же время несхожести или, даже, отталкивании от Пушкина, писал и С. Соловьёв: «Все напевы» окончательно показывают, что стих Брюсова, как и субстанция его творчества, при несомненной близости его творчества к Жуковскому и Баратынскому почти противоположны Пушкину. Если Брюсов пользуется пушкинскими приёмами, то чувствуется напряжённость, отсутствие искренности. У Пушкина – славянская свирель, без-

брежність, самозабвенная музыка. У Брюсова – римская медь и судорога современного города» [цит по кн.: 9, с.425]. Поистине, подобная оценка творчества самого В. Брюсова служит характерной иллюстрацией творческой установки поэта, изложенной именно в обзорной статье «Стихи 1911 года». В частности, в связи с появлением лавины стихотворных сборников профессионально незрелых поэтов, он писал: «Нетрудно перепевать Бальмонта, Сологуба и Блока, но что в их творчестве было созданием и подвигом, в копии не превышает ценности трёхкопеечной фотографической «открытки», слабо воспроизводящей великий подлинник» [2, т.6, с.367]. Другими словами, В. Брюсов в своей творческой практике следовал определённым принципам и от других (в данном случае, молодых поэтов) он ожидал (и требовал) соблюдения этих же правил.

О самобытности поэзии, присутствии «живого слова», о знании автором того, что «совершается вокруг нас, что ежедневно встречают наши глаза, о чём ежедневно приходится нам говорить и думать» [2, т.6, с.357] пишет В. Брюсов, когда анализирует «Вечерний альбом» М. Цветаевой. В отличие от поэтического мира И. Эренбурга, наполненного условностями, созданного самим поэтом, в мире «рыцарей, капелланов, трубадуров, турниров», мира желаемого, но не пережитого, цветаевская поэзия, напротив, вырастает из реальности. Известно, что в 900-е годы В. Брюсов переживает увлечение современностью, уходит от пафоса «уединения» к постоянным поискам связи с миром. Л.А. Колобаева отмечает: «... В творчестве Брюсова происходит активное поэтическое вживание в современность в её реальном, социальном, повседневно-бытовом и политическом содержании» [5, с.129]. В круг излюбленных поэтических тем писателя, наряду с такими темами как любовь и природа, входит тема города, о чём неоднократно писали такие исследователи, как Б.В. Михайловский [8] и Д.Е. Максимов [6]. «Прежде всего в городе, – говорит Л.А. Колобаева, – Брюсов находит многообещающее разнообразие форм жизни, из которого может родиться синтез идеального, желаемого будущего. «Экстенсивный метод» (Д.Е. Максимов), изображение городской многоликости, движение образов «вширь» освещены и оправданы в поэзии Брюсова именно подобной идеей синтеза» [5, с.130]. Поэтому не случайным, по нашему мнению, становится благожелательным отзыв о поэтических опытах М. Цветаевой, стихи которой «всегда отправляются от какого-нибудь реального факта, от чего-нибудь действительно пережитого. Не боясь вводить в поэзию повседневность, она берёт непосредственно черты жизни, и это придаёт её стихам жуткую интимность» [2, т.6, с.365]. «Несомненно талантливая», по выражению критика, М. Цветаева способна перерасти в большого поэта, а может и «растратить всё своё дарование на ненужные, хотя бы и изящные безделушки» [2, т.6, с.366]. Поэтому В. Брюсов, как учитель, пытается подсказать молодому поэту, как возможно избежать ложного пути в творчестве. Преимущество лирики М. Цветаевой критик склонен

рассматривать и как некий недостаток. Подобное чрезмерное увлечение повседневностью и непосредственностью, по мнению В. Брюсова, неизбежно приведёт автора к излишней «домашности», когда «получаются уже не поэтические создания (плохие или хорошие, другой вопрос), но просто страницы личного дневника, и притом страницы довольно пресные» [2, т.6, с.365], а при чтении таких произведений «минутами становится неловко, словно заглянул нескромно через полузакрытое окно в чужую комнату и подсмотрел сцену, видеть которую не должны бы посторонние» [2, т.6, с.365]. Современность для В. Брюсова – это не только дух эпохальных перемен, повседневность, быт и город. Как писал критик в 1905 году, «конечно, события дня – современность, но и вопросы Любви, Смерти, Цели Жизни, Добра и Зла тоже современность для наших дней, как и для времён Орфея. Каждая эпоха даёт на эти вопросы свой ответ, с точки зрения своей науки и своей философии, и перед каждым мыслящим человеком эти вопросы встают опять, вечно жизненными, вечно новыми. Неужели во дни революций надо пренебречь, как несвоевременной, загадкой добра и зла? Может ли выйти из моды любовь или устареть смерть? Если поэзия нужна когда-либо, если она не игрушка праздности, – она нужна во все дни, столь же во дни «бед», как и «торжеств» народных» [2, т.6, с.111]. Исходя из такого понимания современности, критик, при анализе поэтических образов чрезмерно «домашней» лирики М. Цветаевой, высказывает надежду на то, что «любимые герои (Цветаевой – С.К.) ... станут синтетическими образами, символами общечеловеческого, а не просто беглыми портретами родных и знакомых и воспоминаниями о своей квартире» [2, т.6, с.365-366].

В обзорных статьях, и работа «Стихи 1911 года» не стала исключением, В. Брюсов чаще всего представляет ведущую черту поэтического мира автора, во многом определяющую стиль его стихотворных строк. И если при рассмотрении, например, поэзии М. Гофмана такой чертой становится увлечение поэта античными поэтическими размерами, а при анализе цветаевских стихотворений критик обращает внимание на интимность, «пережитость», «домашность» её лирики, то наблюдения над опытами А.Н. Толстого касаются, в первую очередь, увлечённости художника фольклором.

Вообще, необходимо отметить, что для В. Брюсова крайне существенным было отношение к историческому прошлому, в том числе, и к устному народному поэтическому творчеству. На протяжении своей литературно-критической деятельности критик неоднократно в рецензиях и статьях отмечал умение художников слова приблизиться к сокровищнице народного искусства. За несколько лет до появления исследуемого нами текста обзорной статьи В. Брюсов писал: «Народная поэзия всех великих народов представляет создания исключительной художественной ценности. Магабхарата, поэмы Гомера, древнегерманские сказания, наши былины, песни и сказки – всё это драгоценности человечества, которые все

мы обязаны беречь благоговейно. Всё равно, были ли эти произведения созданы творчеством соборным, коллективным или отдельными художниками-творцами, – но они были приняты и обточены океаном народной души и хранят на себе явные следы его волн. В созданиях народной поэзии мы непосредственно соприкасаемся с самой стихией народа, чудом творчества воплощённой, затаённой в мерных словах поэмы или песни» [2, т.6, с.269]. Проблема обращения поэтов и прозаиков к живому источнику народного творчества становится предметом обсуждения в разных литературно-критических произведениях критика («К.Д. Бальмонт», «Александр Блок», «Ярь» Сергея Городецкого» и др.).

Обращение к Брюсовским работам показывает, что ярко выраженные фольклорные мотивы обнаруживает критик в лирической поэме «Фейные сказки» К. Бальмонта [2, т.6, с.266]. В то же время В. Брюсов считает весьма неудачными попытки К. Бальмонта стилизовать под «склад» русской народной поэзии, разные «заговоры», «ворожбы», «сказания»: «В них хороши лишь те места, которые Бальмонт щедрою рукою (не слишком ли щедрою?) позаимствовал целиком из подлинных народных песен, всё же остальное – самые грубые подделки под «народность», в которых русская стихия заменена условными словечками «солнце-красно», море-океан», «чисто-поле» и т. под. Видеть поэзию Бальмонта украшенную этими дешевыми фальшивыми побрякушками – горько и обидно. Словно встретил гордую красавицу, которая захотела помолодить себя рыночными румянами и поддельными бриллиантами. . .» [2, т.6, с.268]. И уж крайне негативный отклик у В. Брюсова вызвало появление в 1908 году книги К. Бальмонта «Жар-птица», в которой, по глубокому убеждению критика, «должно быть, находя, что наши русские былины, песни, сказания не достаточно хороши, он всячески прихорашивает их, приспособливает к требованиям современного вкуса» [2, т.6, с.270], подменяет их «бальмонтизмами» [2, т.6, с.273]. Вся «Жар-птица», с досадой писал критик, представляет собой «чересполосицу, где стихи, перенятые из старины, мучительно, дисгармонически чередуются со стихами ультрамодернистическими» [2, т.6, с.273]. В 1915 году в работе об А. Блоке В. Брюсов рассуждал о языческих образах, пришедших в поэтическую книгу «Нечаянная радость» из фольклорных источников: «... В его (А. Блока. – С.К.) поэзию вторгается начало демоническое. В стихах Блока оно появляется сначала в образе «тварей весенних», чертенят, «болотных попикиков», колдунов, олицетворяющих начало земное, силы, извечно влекущие человеческую душу от божества, соблазняющие её вечной прелестью преходящего. Блок с большой любовью и очень подробно рисует этот мир стихийных существ, живущих одной жизнью с природой, чуждых греха, как его чужды камни, растения, тучи, но чуждых и всякого влечения к сверхземному. . .» [2, т.6, с.434].

Итак, даже по приведённым выше отрывкам из литературно-критических работ В. Брюсова, мы видим, насколько важным было для

художника отношение собрата по перу к фольклору. Поэтому в обзорной статье поэтических новинок 1911 года вполне естественным становится обращение критика к теме фольклорных традиций в литературе. Он декларирует свою позицию, указывая на то, что «искусство не только начинается с подражания природе, но и опирается на него, как на единственную твёрдую почву, которую оно может обрести. Самая смелая фантазия может только комбинировать данные опыта. Как только искусство отрывается от действительности, его создания лишаются плоти и крови, блекнут и умирают. Истинная дорога искусства лежит между мёртвым воспроизведением действительности и столь же мёртвой отрешённостью от жизни» [2, т.6, с.360]. В Брюсов приветствует опыты С. Клычкова, обратившегося к темам народно-русским и тщательно подыскивающего «для них и подходящего склада, иногда успешно находя в ритмических строках напевность, соответствующую народному стиху» [2, т.6, с.362]. Кроме того, отдельную часть обзора писатель посвящает анализу абсолютно удачных, по его мнению, попыток А.Н. Толстого бессознательного проникновения в стихию русского духа: «Умело пользуясь выражениями и оборотами народного языка, присказками, прибаутками, гр. Толстой выработал склад речи и стиха совершенно свой, удачно разрешающий задачу – дать не подделку народной песни, но её пересоздание в условиях нашей «искусственной» поэзии» [2, т.6, с.366].

Характеризуя отдельные свойства поэзии разных авторов, критик пытался очертить некий образ синтетического поэта, его «синтетическое лицо», вмещающее в себе весь мир, прошлый, настоящий и будущий, отражающий все стороны человеческого бытия. Несколько позже, в 1913 году, В. Брюсов в работе «Данте современности» изложит своё понимание идеи поэтического синтеза, воплотившейся, например, в личности выдающегося мастера художественной словесности Э. Верхарне. Как отмечает Л.А. Колобаева, «характеризуя в статье многосторонность творчества Верхарна, Брюсов тем самым определяет элементы желаемого «синтеза»: это слияние в поэзии «живой картинности» описаний с общими проблемами мысли, «точного знания и искусства», «художественного прозрения» и социологии; публицистики, фактологии, «статистических цифр» и фантазии, образов «утопического лучшего будущего», «психологии типа» и «толкования исторического факта», «символа, за реальным содержанием кроющегося бессчётные аналогии» и «пламенной ораторской речи» [5, с.134]. К таким выводам, вероятно, В. Брюсов пришёл не без помощи наблюдений над поэзией не только Верхарна, но и вследствие рассуждений о произведениях молодых современных ему авторов. Стремясь к созданию в собственном поэтическом мире идеального, «синтетического лица» человека будущего, В. Брюсов искал признаки подобного образа и в творчестве чужом.

Таким образом, можно заметить, что обзор поэзии 1911 года содержит некоторые постулаты эстетической программы В. Брюсова, до этого не раз декларируемой художником. А форма обозрения становится возможностью не только изучить современное состояние литературы, но и рассмотреть отдельные вопросы теоретического характера, близкие самому автору литературно-критического высказывания.

Обзорами В. Брюсова, безусловно, этот жанровый пласт писательской критики русских модернистов не ограничивается. Обзорные статьи создавали многие художники слова. При всём стремлении писателей-критиков сохранять объективность их критические высказывания несут на себе отпечаток субъективности. Этим объясняется и высокая степень эмоциональности обзорных статей и принципы подачи литературно-критического материала. Вообще, на наш взгляд, не случайным становится обращение писателей к жанру обзорной статьи. С одной стороны, очевидным является желание писателя-критика охарактеризовать современное состояние развития литературы. С другой стороны, предпринимая анализ существующих поэтических и прозаических произведений современников, авторы обзорных статей стремились (осознанно или подсознательно) определить место своего творчества в общем литературном процессе, понять себя и своё время, соотнести степень «чужого» влияния на собственное творчество и прорывающуюся сквозь это влияние индивидуальность автора обзора. Обзорная статья зачастую становилась поводом для представления своей системы литературно-критических взглядов, своей эстетической программы. А создание подобных критических обзоров являлись, своего рода, попыткой познать себя, ибо, как пишет Н. Бердяев, «творческую тайну бытия нельзя воспринять пассивно <...> Её можно познать лишь активно, в атмосфере самого творческого акта. Познать творческую активность лица – значит быть творчески активным лицом. Познать свободу лица – значит быть свободным лицом. Подобное познаётся подобным. Внутреннее родство субъекта познания и объекта познания – обязательное условие истинного познания» [1, с.139].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. – Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 688с.
2. Брюсов В. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худож. лит., 1975.
3. Жирмунский В.М. Валерий Брюсов и наследие Пушкина. Опыт сравнительно-стилистического исследования // Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С.142-204.
4. История русской литературной критики. – М.: «Высшая школа», 2002. – 463 с.

5. Колобаева Л.А. Русский символизм. – М., 2000. – 296 с.
6. Максимов Д. В. Брюсов. Поэзия и позиция. – Л., 1969.
7. Максимов Д. Брюсов-критик // Брюсов В. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худож. лит., 1975. – Т. 6. – С. 5-23.
8. Михайловский Б. В.Я. Брюсов // Михайловский Б.В. Избранные статьи о литературе и искусстве. – М., 1969.
9. Мочульский К. Александр Блок. Андрей Белый. Валерий Брюсов. – М.: «Республика», 1997. – 479 с.
10. Мочульский К.В. Брюсов и о Брюсове // Мочульский К.В. Кризис воображения. Статьи. Эссе. Портреты. – Томск: Издательство «Водолей», 1999. – С.203-207.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається таке явище, як відображення положень естетичної програми літературної діяльності В. Брюсова в його письменницькій критиці. Дослідження здійснюється на матеріалі оглядової статті „Огляд поезії 1911 року”.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of V.Brusov's critiques representing the writer's aesthetic principles programming his literary work. The investigation is carried out on the basis of "The Survey of the Poetry of 1911"

*О.К. Крамарь
(Елец, Россия)*

УДК 82.0

ЭПИГРАФ В ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИХ СТАТЬЯХ В.БРЮСОВА

«Чужой текст», его структурная и содержательная роль в произведении стали в последнее время предметом пристального внимания теоретиков и историков литературы. Однако практически не исследовался вопрос о «чужом тексте» в произведении литературно-критическом. Между тем, основные функции критической статьи – и приобщение читателя к содержанию рассматриваемых произведений, и объяснение их смысла и, наконец, выражение отношения критика к критикуемому автору и его сочинению, – практически все эти задачи в существенной

степени решаються благодаря введению в статью фрагментов «чужого текста». Это, во-первых, цитаты из произведения, во-вторых, пересказ его элементов, в-третьих, патетический или иронический парафраз, стилизация, это, наконец, эпиграфы как наиболее откровенная, демонстративно подчеркнутая форма цитирования «чужого текста».

Особую значимость указанная проблема приобретает в том случае, когда в качестве критика, теоретика, исследователя литературы выступает творческая личность: поэт, драматург, писатель.

Совершенно очевидно, что различия между профессиональной и писательской критикой, точнее, между двумя типами критического сознания достаточно серьезны. Они проявляются в принципах отбора литературных фактов, в специфике избираемых критериев оценки, в способе подачи и характере изложения материала, в ориентации на определенный тип читательской аудитории.

Столь же очевидно, что историко-литературные и теоретические работы, принадлежащие перу создателя художественных произведений, дают уникальную возможность для постижения его собственной творческой лаборатории и тем самым существенно расширяют наши представления об авторской индивидуальности.

Активное включение чужого текста в структуру своего является важнейшим условием осмысления специфики мировоззрения и творчества писателей в литературно-критических статьях В. Брюсова «Мировоззрения Баратынского», «Истины (*Начала и намеки*)», «Священная жертва», «Ф.И. Тютчев. Смысл его творчества», «А.А. Фет. Искусство или жизнь», «К.К. Случевский. Поэт противоречий» и многих других.

Системное рассмотрение статей Брюсова позволяет выделить несколько наиболее предпочтительных для него типов цитирования.

Известно, что особое внимание Брюсова-исследователя литературы привлекали поэты, творческая оригинальность которых обеспечивалась наличием мыслительного начала, поэты, у которых «за каждым образом, за каждым эпитетом чувствуется целый строй мыслей» [1, с. 35].

В статьях, посвященных «поэтам-мыслителям», с большей или меньшей степенью очевидности и полноты реализовалась исходная методологическая установка Брюсова, связанная с необходимостью выяснения того, каким образом «мысли» поэтов реализуются, во-первых, в их мировоззренческих «общих положениях» и, во-вторых, в творческих «частных примерах».

В соответствии с этим осуществляется выбор системы цитатной аргументации: Брюсов цитирует чужой текст либо в виде множества коротких фрагментов, объединенных в перечислительном ряду логикой исследовательской констатирующей мысли, либо в виде более или менее крупных отрывков из художественного текста с учетом формальных характеристик первоисточника.

Движение и соотношение цитатных блоков в текстах Брюсовских статей отмечено высокой степенью целеполагания, критические суждения вытекают из исследуемого материала и подтверждаются им.

Достаточно часто Брюсов прибегает к курсивному выделению представленных словосочетаниями или отдельными словами смысловых центров цитируемого текста, не оговаривая этого выделения в специально сделанных примечаниях. В подобном случае цитирование включает в себя элемент интерпретации.

Практически в каждой своей статье Брюсов чрезвычайно эффективно использует сочетание пересказанных цитат с точными.

Особое пристрастие поэт-критик испытывает к цитате, превратившейся в афоризм, ставшей своеобразным опознавательным знаком анализируемого поэта, к цитате, которая переросла время ее создания и стала общим культурным достоянием.

Как правило, именно такие цитаты, «блестящие афоризмы, давно вошедшие в обиход русской речи» [1, с. 194], становились эпиграфами к критическим статьям Брюсова. На фоне непрекращающейся цитатной пульсации в текстах статей их появление кажется абсолютно закономерным и вполне ожидаемым еще и потому, что Брюсов, как известно, был одним из самых «эпиграфических» поэтов XX века.

Эпиграфы к литературно-критическим статьям Брюсова могут привлечь внимание исследователя по нескольким позициям.

Так, рассмотрение всего корпуса созданных поэтом теоретических и историко-литературных работ свидетельствует о том, что в выборе источников эпиграфов Брюсов демонстрирует устойчивые пристрастия к определенному, достаточно ограниченному, кругу писателей. Особое место в этом ряду занимают «поэты-мыслители»: Баратынский, Лермонтов, Тютчев, Фет.

Из тех «тысяч строк», которые, по свидетельству современников, Брюсов всегда «держал в голове», им были выбраны несколько цитат, в наибольшей степени соответствующих его представлениям о поэте и поэзии. Это позволяет говорить о наличии у Брюсова цельной системы эстетических воззрений, о наличии незыблемой шкалы ценностей, о программном характере его эпиграфов.

В качестве эпиграфов Брюсов использовал такие фрагменты текста-источника, которые в новом контексте приобретали характер формул. Эпиграф возникал в результате редукции текста-источника в пределах контролируемой Брюсовым степени смысловой полноты.

Даже при беглом знакомстве с критическими работами Брюсова могут быть установлены общие закономерности в области использования анализируемого структурного элемента.

Эпиграфами, как правило, становятся цитаты, неоднократно повторяемые в разных по своему содержанию и идейно-эмоционально-

му пафосу статтях. Вынесенные в эпиграф к одной статье «формулы» Баратынского, Тютчева, Лермонтова, Фета входили в систему цитатных аргументаций к другим статьям, не имеющим эпиграфов.

Так, строка Баратынского «Благословен, святое возвестивший...», появившаяся в Брюсовском комментарии к статье «Мировоззрения Баратынского», станет эпиграфом к одному из разделов статьи «О искусстве»; тютчевское определение, «имеющее всю глубину и всеобъемлемость формулы» [1, с.214], «Мысль изреченная есть ложь», ставшее эпиграфом к заключительному разделу статьи «О искусстве», будет цитироваться в текстовом пространстве статей: «Ненужная правда. *По поводу Московского Художественного театра*», «Истины (*Начала и намеки*)», «Ф.И. Тютчев. Смысл его творчества», «А.А. Фет. Искусство или жизнь», «Владимир Соловьев. Смысл его поэзии»; «исполненное жизни восклицание» Фета: «О, если б без слова/ Сказаться душой было можно!», ставшее эпиграфом к четвертому, заключительному разделу статьи «О искусстве», цитируется в статьях: «А.А. Фет. Искусство или жизнь», «Владимир Соловьев. Смысл его поэзии».

Эти и другие многочисленные примеры дают основание рассматривать все литературно-критические работы поэта в едином семантическом и интенциональном ключе.

Критические и теоретические работы Брюсова демонстрируют достаточно широкий спектр эпиграфов, причем характер их использования менялся в соответствии с замыслом и целевой установкой автора.

Так, например, методологическая установка, изложенная Брюсовым в предисловии к его программной статье «О искусстве» (1899) [***], подвигала автора к множественной идентичности.

Каждый из небольших по своему объему разделов статьи предварялся впечатляюще большим количеством эпиграфов, полифонически организуя множество авторитетных мнений. Примечательно то, что автор статьи не делал принципиальных различий между поэтами первого и второго рядов, ему дорого было именно общее мнение, высказанное устами многих и разных поэтов. Эпиграф как бы персонифицирует идеи, на которые опирался Брюсов в обосновании своей историко-литературной концепции. Мощный эпиграфический хор голосов поэтов-предшественников не заглушал голоса Брюсова-теоретика искусства, напротив, придавал его позиции ощущение истины в последней инстанции.

Эпиграфический текст с точки зрения разных творческих индивидуальностей, в разных смысловых оттенках трактовал одну и ту же проблему «содержания», «материала» и «формы» в искусстве.

Сочетание нескольких цитатных фрагментов создавало эпиграфический текст с напряженной экспрессией [***]. Брюсов как бы вновь и вновь напоминает читателю о первостепенно важном для него, усиливает это ощущение многоэтапной фиксацией одних и тех же поло-

жений, воплощенных в разных формах. Содержание авторских деклараций дублируется авторитетным словом эпитаграфа, авторитетное слово эпитаграфа подкрепляется авторской декларацией.

Эпитаграфы в этой статье представляют собой своеобразную «форму плана» работы: несколько ключевых положений, сформулированных в эпитаграфах, переходят из раздела в раздел, лексика эпитаграфов перетекает в авторский текст, непрерывно пульсируя в нем.

Известно, что Брюсов очень любил прием эпитаграфического контраста, это особенно ярко проявилось в архитектонике его поэтических сборников. В литературно-критической практике функциональные возможности подобного приема демонстрируются в статье «Истины (*Начала и намеки*)», по своей тематике и проблематике связанной с программной статьей «О искусстве».

Так, в одном случае («О искусстве») излагаемая Брюсовым позиция потребовала множественной эпитаграфической идентичности, в другом случае («Истины») пересмотр прежних позиций, отказ от некоторых из них потребовали эпитаграфической автоцитатности.

В. Брюсов – не профессиональный критик, он – *писатель-критик*. В этом дополнительно убеждает факт использования им одних и тех же эпитаграфов в теоретических и литературно-критических статьях, авторских предисловиях к своим поэтическим книгам и в книгах стихов.

Так, эпитаграфами:

О, если б без слова

Сказаться душой было можно.

Фет

Мысль изреченная есть ложь.

Тютчев

предварено авторское предисловие к книге Брюсова «Chefs d'oeuvre» (1895) [1, с. 7]. Предисловие заканчивалось словами: «Не современникам и даже не человечеству завещаю я эту книгу, а вечности и искусству». Эпитаграфы хорошо работают на идею непонятости поэта, потому-то и возникает подчеркнутая симметричностью конструкции (*не современникам, а вечности; не человечеству, а искусству*) апелляция к «вечности и искусству». В данном случае эпитаграфы развивают идейно-тематический концепт символизма, связанный с наличием принципиальной оппозиции: *сказанное/несказанное, выраженное/невыраженное, изреченное/неизреченное*, более чем актуальной для автора статьи «О искусстве».

Обращает на себя внимание диалогический принцип организации компонентов эпитаграфического блока, заставляющий вспомнить об аналогичном принципе организации эпитаграфического материала в упомянутой статье Брюсова.

Во втором издании книги «Chefs d'oeuvre» [2], вышедшей «с изменениями и дополнениями» в 1896 году, на обложке, титульном листе и специально отведенном для этой цели шмуцтитуле трижды повторялся один и тот же эпиграф:

Завещаю эту книгу
вечности и искусству.

(Из предисл. к 1 изд.)

Этот эпиграф – частично измененная автоцитата из предисловия к первому изданию книги – был реакцией на критику первого издания «Chefs d'oeuvre» со стороны близкого (включая друзей) и дальнего окружения Брюсова. роной эпиграфический удар осознавался поэтом как вызов господствующим в критике представлениям, как воплощение своего эстетического кредо.

Заканчивалось предисловие ко второму изданию словами: «В своем настоящем виде моя книга кажется мне вполне законченной, и я спокойнее, чем когда-либо *завещаю ее вечности*, (курсив наш – *О.К.*) потому что поэтическое произведение не может умереть. Все на земле преходяще, кроме созданий искусства» [2, с.7].

Мы позволили себе привести столь пространный цитату по той причине, что указанное брюсовское утверждение и по своей тематике и по своему пафосу амплифицирует принадлежащую Т. Готье «формулу о бессмертии искусства» («Все преходяще. Вечно лишь мощное искусство»), процитированную Брюсовым на языке первоисточника в эпиграфе к первому разделу статьи «О искусстве» [1, с.44].

Названия разделов в прижизненных стихотворных книгах Брюсова часто представляют собой фрагмент эпиграфа, предвещающего этот раздел. Подобный принцип тавтологического усиления заголовочно-го комплекса был характерен и для его критических статей.

Практически все авторы, строки из произведений которых цитируются в эпиграфах к разделам и отдельным стихотворениям в книгах Брюсова, – это поэты, ставшие объектом аналитического рассмотрения в его критических статьях.

Литературно-критические статьи и книги стихотворений Брюсова составляют глубокое внутреннее единство. Брюсов создавал поэтические книги, во многом руководствуясь своими представлениями об искусстве, изложенными в критических статьях.

Рационалистическая природа поэтического таланта Брюсова не исключала вдохновения, но придавала ему новое качество повышенной авторской преднамеренности.

ПРИМЕЧАНИЯ

- * Брюсов В.Я. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худож.лит., 1973 – 1975. – Т.6.
- ** «Я далек от того, чтобы настаивать на *новизне* всех моих положений. Знаю, что многое сходное с ними высказывалось не раз за последние годы. Скорей я считаю себя выразителем того понимания искусства, к которому разными путями идет большинство нашего времени. Моей задачей было только развить уже выраженное, и разбросанное объединить общим основанием». – См. Примечания. [1, с.43].
- *** Особенно впечатляет предвещающий последний раздел статьи «О искусстве» эпиграфический блок из пяти цитатных составляющих с семантикой говорения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брюсов В.Я. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худож.лит., 1973 – 1975. – Т.6.
2. Брюсов В. Chefs d'oeuvre. Сборник стихотворений (Осень 1894 – весна 1895). – М., 1895.
3. Брюсов В. Chefs d'oeuvre / Второе издание с изменениями и дополнениями. – М., 1896.

АНОТАЦІЯ

Стаття містить аналіз фрагментів «чужого тексту» у структурі літературно-критичних творів В. Брюсова. Особливої значущості, на думку автора, набувають ефективно використані епіграфи, які надають можливість розширення наших уявлень про авторську індивідуальність.

SUMMARY

The article contains the analysis of fragments of “the outside text” in the structure of V.Brusov’s critiques. Much prominence is attached of efficiently used epigraphs that help to broaden our ideas about the author’s individuality.

**ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ ПРИТЧІ В РОМАНТИЧНОМУ
НАРАТИВІ**

Передромантична і романтична доба (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) характеризується відчутним зсувом у сприйнятті і відображенні дійсності, зміною “картини світу” і емоційно-інтелектуальної парадигми. Романтична свідомість поєднувала екзальтоване захоплення наново, начебто вперше відкритим, світом, цілокупним у єдності його таємничих природотворчих сил і соків (“Все живе і неживе – тварини, скелі, дерева, кущі – по-різному рухається і копошиться, змінює форми, і діяльне життя проростає у ньому гілками, листям чи виражає себе у кінцінках, плавниках, крилах” [16, с. 150], або “Життя і весь світ... річ предивна. Диво існування ховається від нас за димком буденності” [19, с. 344] і чітке розуміння необхідності пізнання цієї таїни шляхом “невомного, суворого розмислу і безжальної тверезості” (Новаліс). Так, характерне для художнього світу романтизму поєднання двох різноспрямованих тенденцій (Д.С. Наливайко) – універсалізму, космізму, масштабності і водночас конкретики індивідуально-історичного – реалізується, серед іншого, у єдності символічно-алегоричного способу зображення і матеріально-чуттєвого образу-знаку. Чи, інакше, форма стала тим реальним, що, ввібравши у себе ідеальне, матеріалізувала його. За відомою формулою Новаліса, “світ є універсальною метафорою духу, його символічним образом. <...> Гарна поезія у нас під рукою, і часто найкращий предмет для неї – щось найбуденніше” [7, с. 292, 338].

Стверджуючи невичерпність і багатозначність художнього світу, романтики шукали форм, що дозволили б, безкінечно розгортаючи романтичний образ, зберегти його життєво-конкретний першопочаток. Кольїрідж вважав, що це можливо тільки засобами символу, який “характеризується тим, що в ньому видове просвічує крізь індивідуальне, загальне – крізь видове, універсальне – крізь загальне. А перш за все тим, що Вічне просвічує крізь Часове. Символ завжди причетний до Реальності, котру робить збагненою” [13, с. 155]. Неоднозначність символу, за Гегелем, показово ілюструється притчею, в якій “нашому розумовому погляду повинні являться обидві сторони: по-перше, загальне уявлення і, по-друге, його конкретний образ” [5, с. 17].

Гегелеве визначення зберігає потенційність дефініції Аристотеля, викладеної у “Риторичі”. Аристотель притчу-параболу розглядав як заснований на індукції вигаданий приклад, що протиставляється, з одного боку, історичному прикладу, а з іншого – ентимемі, яка передбачає дедукцію. На думку О. Фрейденберг, притча і байка античності є генетич-

но споріднені жанри: “Байка слугує прикладом абстрагованого у конкретному, тобто це поняття, виражене засобами образу. Це – метафора у наративній формі. Будь-яка парабола є іносказанням” [17, с.297].

Принагідно зазначимо, що й у вітчизняній літературі досить довго “байка” і “притча” сприймалися як синонімічні поняття. Так, Ф. Прокопович писав: ”Под басней <...> понимай <...> некую краткую притчу или повествование, хотя и не истинное, но правдоподобно вымышленное” [12, с.378]. Г. Сковорода стверджував, що “байка и притча есть то же” [1, с.195]. Прикметно, що синкретизм наративу Шевченкового вірша під умовною назвою “Сичі” дозволяє трактувати його і як байку [18, т.2, с.616], і як притчу. У першому випадку “голісінський мужик” ідентифікується як селянство, яке “ловить”, вбиває і віддає “воронам” = австрійській владі “сичів” = польських революціонерів [18, т.2, с.616]. При такому дешифруванні вірш стає опосередкованим відгуком на події галицького повстання 1846 року. У цьому разі підключення історичного коментаря, тобто конструювання зовнішнього інтерпретаційного контексту, власне, “рамки” (Дж. Каллер), слугує акцентації жанрових ознак байки. Поза ним, за умови а-історичної рецепції, висвітлюється універсальне притчове начало вірша Шевченка: “На ниву в жито уночі, // На полі, на роздоллі, // Зліталися поволі // Сичі – Пожартувать, // Поміркувать, // Щоб бідне птаство заступить...” [18, т.2, с.110].

Лише з часом, із розмежуванням аксіологічних завдань, відбувається і семантичне диференціювання термінів. Притча, зауважує І. Срезневський, співвіднесена із поняттям “євангельська притча”, “привносила значення корисної повчальності, визначене контекстом, в якому притча постає то як приклад, то як доказ” [15, с.1481-1483]. Тож притча набуває характеру жанру-супутника фундаментального тексту культури – сакрального епосу і лише за певного культурного контексту підіймається до реалізації повноти закладеного в неї смислу. Саме цей жанровий імпульс притчі – орієнтація на активізовану позицію реципієнта – відповідав загальній стратегії романтичного наративу, що мала джерелом параболічне бачення світу.

Конституційна природа притчі передбачає двочленну структуру, одним із складових якої є нарація = картинка світу, а другим – узагальнення = мораль, що, підсумовуючи, увиразнює ідею, закладену в оповіді. Умовність притчового наративу забезпечує універсальність онтологічної фабульної моделі. Фабульне слово притчі, від зародження націлене на самореалізацію вибуховим афоризмом – “прислів’ям” фіналу, обмежується медіаційною функцією між наративним і висновковим компонентами. За А.Ж. Греймасом, “медіація повісткування полягає у “гуманізації світу”, у наданні йому особистісного і подієвого виміру. Світ виправдано існуванням людини, людина включена до світу” [6, с.106-108].

В людині, за словами Шеллінга, співіснують “і крайня глибина безодні, і вища межа неба” [20, с.30]. Тож, занурюючись у себе, прагнучи самопізнання, вона відкриває мікрокосм, споріднений із макрокосмом всесвіту та мікрокосмом іншої людської душі.

Символічно-алегоричний спосіб зображення, поліморфна функціональність притчової форми виявились близькими до прагнень романтиків відкрити тісні зв'язки = відповідності між світом видимим і невидимим, матерією і духом, людиною і природою. За твердженням З. Красінського, “...у природі більше символів, ніж ми вважаємо, більше життя, ніж ми підозрюємо, і більше піднесеного, ніж можна відчутти. Природа – це парабола світу духів” [11, с.30].

Символічна наповненість притчі-параболи, доцентровість стратегії жанрового мислення, явлена у фрагментарності сюжету, лаконізмі і точності словесного виразу, суворій у своїй вишуканості простоті композиції, і, найголовніше, притчове авторитарне слово, імпліцитно безпомилкове у власній імперативності і монологічності, забезпечили різнорівневе функціонування жанру в літературному дискурсі романтизму.

Не маючи змоги означити всі вектори притчової стратегії доби, обмежимося заувагою про безумовно відчутний вплив християнства на духовну культуру романтизму. Гегель безпосередньо пов'язував генезу романтизму із християнством і вважав, що “перше коло романтичного мистецтва утворює власне релігійне...” і саме це “перше коло” оцінював як “найвище” [4, с.97]. Суголосними були думки і самих творців романтичного мистецтва: від Новаліса, Уланда (“романтичне християнство і романтична любов”), Шатобріана (“Теній християнства”), Кольріджа (“Як поезія, так і релігія мають на меті <...> покращення нашої природи шляхом відкриття безкінечної перспективи для вдосконалення...” [8, с.297]) до Міцкевича, Жуковського, Готорна чи Емерсона: “Ми – дорослі мужі, і нам слід цілком свідомо прийняти ту ж трансцендентну долю: і будемо ми не убогі духом, не каліки, що забилися у захищений від вітрів куточок, не боягузи, що панічно лякаються потрясінь, але провідники людства, його спасителі, благодійники, що підкорили себе Всевишньому і стали до бою проти Хаосу і Темряви” [21, с.37]. У баченні О.О. Бестужева вся історія літературного розвитку поділяється на два періоди, оскільки саме християнство є тим чинником, що відокремило для нього “літературу долі” від “літератури волі” [2, с.71], а для О.М. Сомова безперечним піддрунтям романтичної поезії “служують поняття, введені православною вірою християнською” [14, с.159].

Неможливо, звісно, зводити всю естетику і практику романтизму лише до християнського впливу, але розквіт притчового начала і його наративоформуюча домінанта беруть початки саме з християнської традиції. Християнська апологетика від Климента Александрійського трималась думки про символічно-алегоричне тлумачення Святого Пись-

ма. Притча, як одна із форм вираження християнського символізму, і була розрахована на багатозначність сприйняття. Саме це багаторівневе прочитання біблійних текстів “стане загальним місцем у духовній культурі Середньовіччя і знайде відображення практично в усіх видах мистецтва, на яке буде поширений багатовимірний символіко-алегоричний підхід, <...> щоби істинне (і, безумовно, єдине) значення могли сприйняти тільки люди, що прагнуть істинного знання” [3, с.242-244].

Тож символічний образ у літературному тексті функціонував як засіб мобілізації духовних сил людини, як засіб орієнтації розуму на осмислення вищих істин буття. У цьому сенсі збігається спрямування романтичного світотворення із християнським. Тому символіко-алегоричне наповнення романтичної притчі, що утримується в традиції Біблії і патристики, зберігає онтологічний вимір, реалізуючи певну частку Істини на основі подібності = порівняння.

Експресивність романтичного нарративу ґрунтувалась на розумінні абсолюту художності, вищим виявом якого вважався адекватний рівень рецепції мистецтва. Духовна сутність світу, закодована у мистецтві, мала реалізуватись тілесно, матеріально. На думку А. Шлегеля, “будь-яка істинна форма органічна, тобто визначається змістом художнього твору. Вона є ніщо інше як сповнена значення зовнішність – фізіономія кожної речі,.. що правдиво свідчить про її приховану сутність” [9, с.256]. Тому А. Шлегель говорить про “прихований” смисл ідеального центру твору, осягнути який можливо лише долаючи “тілесну оболонку” образу.

Притчі = фрагменти, вклинюючись у наративне плетиво, часто-густо витворюють ефект конфліктної взаємодоповнюваності. У новелі Гофмана “Кавалер Глюк” урочисто-піднесена стилістика рефлексій про яви мистецької уяви контрастивно перебивається патетично-саркастичним зверненням: “Хіба можливо перелічити ті шляхи, якими приходять до створення музики? Це широкий битий шлях, і всі, кому не ліньки, метушаться там і урочисто волають: “Ми посвячені! Ми біля цілі!” А між тим до царства мрій потрапляють крізь браму зі слонової кості; мало кому дано побачити ці врата, ще менше – ступало до них! небагато є тих, <...> хто піднімається вгору і, пройшовши крізь царство мрій, досягає істини. Це і є вершина – зіткнення з передвічним, невимовним”. Саме цей фрагмент, попри позірне звернення = імітацію діалогу із читачем, унаочнює “замкненість” медитативного слова, що не потребує співрозмовника. Притча може адресуватись і нараторові, оскільки закладена в ній мудрість задіюється в осмисленні власного, особистісного досвіду: “... Тут я і розташувався, і віддався легкій грі уяви, когра скликає до мене дружні тіні, і я бесідную з ними про науку, про мистецтво – словом, про все, що має бути особливо дорогим людині”.

Притчові вкраплення = фрагменти виконують ключову роль у наративному дискурсі, виступаючи у якості засадничих блоків, що утримують

глибинну імпліцитну єдність твору. Фабула Гофманового “Дон Жуана”, висновуючи наскрізну ідею натхненно-ентузіастичної приреченості мистецтва у матеріально-утилітарному філістерському оточенні, спирається на цілу низку притч. Це, зокрема, притчі про Моцарта (“Тільки поет здатен зрозуміти поета; тільки душі романтика доступне романтичне; тільки окрилений поезією дух, що прийняв посвячення посеред храму, здатен осягнути те, що мовлене посвяченим у пориві натхнення. ...Як зміг Моцарт задумати і створити таку музику...”), про Дон Жуана (“...Дон Жуан – улюблене дитя природи, і вона обдарувала його всім тим, що споріднює людину з божественним началом, що підносить її над посередністю, над фабричними виробами, котрі пачками випускаються із майстерні і перестають бути нулями тільки тоді, коли перед ними ставлять цифру...”) і про любов (“Любов – це та могутня таємнича сила, що уражає і перетворює найглибші основи буття”). Наведені притчові фрагменти, зберігаючи самодостатнє автономне значення і цілісність, водночас вибудовують нове висловлювання, ту нарацію, що виражала Гофманове кредо: “Хто із художників переймався коли-небудь політичними подіями сьогодення? Він жив лише мистецтвом і тільки з ним ішов по життю. Але важкий рокований час затис людину у залізний кулак, і біль витискає з неї звуки, що раніше були їй чужими” (“Крейслеріана”).

Тотожно Гофмановим функціонують притчові фрагменти в наративних дискурсах романів Шатобріана і Гюго, поемах Шеллі і Міцкевича, прозі американських романтиків, що дозволяє говорити про поширеність цього принципу романтичного наративу.

Звернемо увагу ще на одну особливість використання притчі як ключових фрагментів. У ритмічній структурі повіствування їх дидактична акцентуація, афектований імператив витворюють своєрідну метаструктуру = духовно-інтелектуальний каркас твору.

Притча об’єктивізує оповідь, з нею важко сперечатись, бо для цього треба поставити під сумнів белетристичний компонент, що є неможливим. Об’єктивація оповіді спричинена і відстороненістю автора від наратора. Притчі функціонують як “оповідь у оповіді”, що створює ефект посилення “голосу”, “усного слова”, яким і була притча від початку. Так, Кольрідж за всіма законами притчового жанру витворює “притчу про притчу”: “Річ у тім, що алегорія має ніби два смисли: один включає у себе притчу, а інший виключає. Притча – це більш стисла і проста алегорія, це – один смисл; все інше, що не входить до першого поняття, називається алегорією. Це все одно що визначити поні як “маленьку конячку”, тоді як коні, що не потрапили до числа поні, – просто коні. Що таке куц, як не маленьке дерево. Якщо у нашій країні назвати лавр куцем, тебе всі зрозуміють, але, опинившись на півдні Європи, [будьте ласкаві величати лавр] деревом. <...> Те, що не всім чи не одразу зрозуміло у метафорі, легко трансформується у алегорію, але не дається до переказу у притчі. Ось

вам одна з особливостей притчі, що не вичерпує, зрозуміло, всього цього поняття; втім, труднощі з визначенням предмета чи поняття, на щастя, завжди обернено пропорційні необхідності” [8, с.297-298].

Тотожні наративні ситуації віднаходимо у передмові Г. Гейне до “Атта Тролля” (притча про американського матроса, що захоплювався генералом Джексоном), “Захисті поезії” П.Б. Шеллі (притчі про Еолову арфу, поета-соловейка, панування розрахунку), листах Д. Кітса (притчі про павука і бджіл – лист до Д.Г. Рейнольдса від 19.02.1818), “Клятві при гробі Господньому” О.О. Бестужева (притча про критику у зв’язку з творчістю М. Полевого) чи у “Розмові з Т.В. Булгаріним” В. Кюхельбекера (притча про суперечку)

Подібним чином функціонує і притчовий дискурс Шевченкової прози. Як самодостатні конструкти, що “миттєво уподібнюють і порівнюють з метою інакомовлення” (С. Аверінцев), притчі поета несуть живе слово в обрамленні алегоричного жанру. Це, зокрема, притчі про математика Остроградського [18, т.4, с.186]; “про поміркованість (“Хотя я и далеко не поклонник монотонной трезвой аккуратности и вседневной-однообразной воловьей деятельности, но не скажу, чтобы и был я открытым враг положительной аккуратности. Вообще в жизни средняя дорога есть лучшая дорога. Но в искусстве, в науке и вообще в деятельности умственной средняя дорога ни к чему, кроме безымянной могилы, не приводит”)[18, т.4, с.187], яка маркується в тексті дужками як самодостатній цілісний фрагмент; “про кохання”: “Сосуд разбит, драгоценное миро пролито и с грязью смешано, а лучезарный светильник мирной артистической жизни погас от ядовитого дыхания домашней медяницы” [18, т.4, с.197] чи про марнослава: “А говорят и даже пишут, будто бы знаменитый лорд Байрон изобразил где-то в Греции на скале свою прославленную фамилию. Неужели и этот крупный человек не чужд был сего мелкого, ничтожного тщеславия?” [18, т.4, с.211].

Слово притчі витворює континуальну, міфологічно замкнену і позачасову картину світу = універсуму. Тут відсутня випадковість і панує закономірність як вияв Провіденціалізму. Закликаючи людину “усвідомити свою цінність і підкорити собі всі обставини”, Р.У. Емерсон спершу розповідає притчу-бувальщину з власного життя (про старого, що набридав віджилою церковною мудрістю), додаючи “всіма знану історію про п’яничку, якого підібрали у канаві”, що підсумовується притчею про троянду, “досконалу у будь-яку мить свого життя” [21, с.45, 47]. Вибудована струнка система-низка притч = аргументів на користь “довіри до себе” закономірно приводить до авторитарно-дидактичного висновку: “Ніщо не принесе в твою душу миру, окрім тебе самого” [21, с.58]. Так формується властива романтичному наративу філософічність, породжена безпосередньо самою художністю повіствування.

У романтичному дискурсі притча функціонує і як самостійний жанр, уповні реалізуючи закладені в ній концепти і підпорядковуючи цій меті

всі наративні компоненти. Так, притча-алегорія Кольєріджа “Поєма про Старого Мореполавця” є розгортанням сувою послідовних емблематичних картин, жодна з яких не піддається однозначному тлумаченню. Система метафор (Гегель: “Романтична фантазія залюбки виражається метафорично”), попри позірну мінливість образів-символів, цілеспрямовано підводить до дидактичного висновуючого імперативу, що, адресований Весільному Гостеві, категорично формулює необхідність дотримання Божих заповідей: “Тож прощавай і пам’ятай // Напучення моє: // Лиш той до молитов дозрів, // Хто люд і звірів і птахів // Любов’ю обов’є”. Поліваріантні метафори (альбатрос, Смерть, Життя-по-Смерті, море) створюють зовні пістряву, багатолику картину світу, що внутрішньо об’єднується засадничим смислом.

Гносеологічно-онтологічний концепт пуританізму обумовив вітальність і плідність притчі-параболи в літературі американського романтизму. Жанр новели “Майське дерево Меррі-Маунта” Н. Готорн спершу визначив як притчу – “A Parable”, пояснивши у короткому вступі, що “сухі факти, віднайдені нами в анналах Нової Англії, самі собою склались у певну алегорію”. Тож оповідь про знищення пуританами 1628 року факторії Меррі-Маунт, що мало місце як факт реальної історії, інтертекстуально збагачена ремінісценціями з поем Мільтона “Втрачений рай” і “Комос”, у фіналі виходить за межі конкретики, набуваючи ідеального романтичного виміру на кшталт притчового іноказання: “Вони пішли дорогою спасіння, підтримуючи один одного на цьому багатотрудному шляху, і жодним помислом не пошкодували за суєтністю і марнославством, що царювали колись у Меррі-Маунті”.

Оповіддю, що “містить алегорію”, назвав новелу “Король чума” Е. По; розгорнутою фабульною притчею є наратив новел В. Ірвінга “Аннет Деларбр” та “Диявол і Том Уокер”. Як прямий перегук = переспів новозавітних притч сприймаються дослідниками [23] колізії новели Г. Мелвілла “Бартлбі”. Стосунки Христа і Пілата опосередковано визначають “сюжет” складних взаємин між наратором і Бартлбі, що набувають вигляду ритуального дійства. Втім, нагромадження – обростання умовно життєвими подробицями, збереження певної емоційної атмосфери начебто забезпечує співвіднесеність із життєвою конкретикою. Фразовий компонент – “I prefer not to do this” // “Я волів би не...” – з мінімальними варіаціями повторюється на протязі всього тексту, але ця репліка Бартлбі розчиняється у просторі і, поглинена ним, залишається без відповіді. Бартлбі не оприявлює себе у суперечці чи діалозі, розуміючи свою неготовність звичному і буденному: “Нікому не потрібні листи! Чи це не ті самі мертві люди? (Dead letters! Does it not sound like dead men?) <...> Посланці життя, ці листи гинуть у вогні. О Бартлбі! О люди!” Посутнім є обіграння у тексті полісемантики англійської ідіоми “dead letters”, що, маючи значення листів, яких ніхто не потребує,

конотаційно збагачена сенсом “мертвий”, закріпленням “римуванням” із “dead men”. Підсумовуюча репліка наратора виводить повісткування на притчовий рівень, оприявлюючи його універсальний буттєвий смисл.

Показовим виявом потенцій притчової стратегії слугує новела Готорна “Молодий праведник Браун” (Young Goodman Brown). Притчове начало маніфестується заголовком – Young Goodman, що прямо відсилає до мораліте XV століття “Everyman”, притчі-алегорії Дж.Беньяна “The Life and Death of Mr. Badman” і поеми Дж.Мільтона “Втрачений рай”, герой якої, Адам, характеризувався як “the goodiest man of men since birth”. У конфлікті задіяні праведник Браун, його молода дружина зі знаковим іменем Віра – Faith, єдиною індивідуальною ознакою якої є “капелюшок із рожевими стрічками”, та “скромно і стримано одягнений” незнайомець. Саме у такому вигляді, згідно опису К. Мезера зі слів свідків (“Чудеса невидимого світу”, 1693), з’являвся диявол, який, виправдовуючи свій статус в новелі Готорна, не тільки веде гріховно-спокусливі розмови, але й тримає в руках прикметну річ – посох, “що нагадував велику чорну змію і був так примхливо вирізаний, що, здавалось, ніби він звивається у корчах, як жива гадина”. Поєднання сухого дерева зі змією дешифрується біблейською образністю як категорія Зла, алегорично візуалізуючи Древо знання, що стало Древом смерті. Як зауважує П. Діль, “змія є символом не окремого часткового гріха, але уособленням гріха як такого, притаманного всьому суццюму на землі” [22. с.21]. В цьому контексті посох, якого не випускає з рук Готорнів диявол, символізує смерть душі, без якої неможливою є мудрість = знання. Віра, піддаючись спокусі, відкидає ілюзії “рожевого капелюшка”; праведник Браун, зберігаючи вірність Добру, повертає до життя і природу: “гілка сосни, яку він шойно бачив у полум’ї, зросила його шоки крижаною водою”. Так, за законами притчового наративу, відбувається своєрідне нове хрещення – нове народження Брауна, як людини, що втратила віру у людність, але зберегла вірність Богові: “На його надгробку не написали слів надії, бо хмурною була його смертна година”.

Апокаліптична тема – вибух конкретики життя як перехід у метаісторію, свідчення одвічного бойовища Добра і Зла, праведного і сатанинського кожної миті життя, кожної людини – everyman, щоб залишитись праведником – goodman – надає притчі Готорна міфологізованого характеру.

Навіть цей, досить побіжний, огляд романтичного наративу під кутом зору притчового дискурсу дозволяє зробити певні попередні висновки. Притча маніфестувала себе як потенційно спроможний наративний фактор не лише завдяки потужному алегорично-символічному імпульсу, але й завдяки генетично притаманній їй відчуженості об’єктивізованого повісткування. Вона локалізує умовний погляд наратора за межами твореного художнього універсуму, що дозволяє, спи-

раючись на минуле, фіксувати теперішнє і прогнозувати = знати майбутнє. Притчова подія, втрачаючи конкретику чи максимально редукуючи її, набуває характеру універсально-міфологічного модусу буття, до якого органічно тяжіє романтичне мислення. Це дозволяє досягнути “істинного універсалізму”, який Я. Грімм притчово означив як “універсалізм бджоли: вона кожного дня вилітає із вулика, але завжди повертається додому” [10, с.419].

ЛІТЕРАТУРА

1. Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. – К., 1963.
2. Бестужев А. Клятва при гробе Господнем. Русская быль XV века // “Их вечен с вольностью союз...” Литературная критика и публицистика декабристов. – М., 1983. – С.67-111.
3. Бычков В.В. Эстетика отцов церкви. Апологеты. Блаженный Августин. – М., 1995.
4. Гегель Г. Сочинения: В 12 т. – М., 1940. – Т.ХІІ
5. Гегель Г. Эстетика: В 4 т. – М., 1968. –Т.2.
6. Греймас А.Ж. В поисках трансформационных моделей // Зарубежные исследования по семиотике фольклора. – М., 1984. – С.106-108.
7. Избранная проза немецких романтиков: В 2 т. – М., 1979. – Т.1.
8. Кольридж С.Т. Аллегория // Литературные манифесты западноевропейских романтиков. – М., 1980.
9. Литературная теория немецкого романтизма. – Л., 1934.
10. Письмо Я. Гримма к Савиньи // Эстетика немецких романтиков. – М., 1987.
11. Польский романтизм и восточнославянские литературы. – М., 1973.
12. Прокопович Феофан. Сочинения. – М.; Л., 1961.
13. Сенци М. Воображение и верность природе. Философские основы литературной критики Кольриджа // Европейский романтизм. – М., 1973.
14. Сомов О. О романтической поэзии // “Их вечен с вольностью союз...” Литературная критика и публицистика декабристов. – М., 1983. –С.158-173.
15. Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб., 1902. – Т.2.
16. Тик Л. Краски // Вакенродер В.Г. Фантазии об искусстве. – М., 1977.
17. Фрейденберг О. Происхождение наррации // Поэтика: Труды русской и советской поэтической школ. – Budapest, 1982.
18. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003.
19. Шелли П.Б. Письма. Статьи. Фрагменты. – М., 1972.

20. Шеллинг Ф.В.Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы. – СПб., 1908.
21. Эмерсон Р.У. Доверие к себе // Писатели США о литературе. – М., 1982. – Т.1.
22. Diel P. Le Symbolisme dans la mythologie grecque. – Paris, 1952.
23. Stein W.B. “Bartleby; The Christian Conscience” // Bartleby the Scrivener: A Symposium. – Kent. State University Press, 1966.

АННОТАЦИЯ

Содержательная функциональность притчи, интексифицированная библейским контекстом и «памятью жанра», ограничено усвоена романтическим норративом, является предметом анализа представленного исследования.

SUMMARY

The article studies the Christian essence of nature and peculiarities of functional usage of parable in Romantic texts in the world literature context.

*В.Э. Просцевичус
(Горловка)*

УДК 82.1

ПРИТЧА О БЛУДНОМ ОТЦЕ: «СТАНЦИОННЫЙ СМОТРИТЕЛЬ»

Практически непредставимо значимое высказывание о смысле повести А. Пушкина «Станционный смотритель», которое бы так или иначе не учитывало соотношение изображенных в ней событий с мытарствами грешника из Евангелия Луки. Отчётливая отличность житейской обыденности от священного архетипа порождает как многозначительные сомнения в способности человека предвидеть будущее, так и убежденность в безотказной действенности однажды сказанного в Писании.

В фундаменте большинства развернутых интерпретаций лежит, как правило, поверхностный ответ на вопрос: на каком основании мы сравниваем историю Вырина с притчей о заблудшем сыне? Достаточный, при первом движении, ответ, опирающийся на семейственный, так сказать, тип обоих сюжетов, оказывается неудовлетворительным, если вспомнить, что необозримое количество романских коллизий включает в себя уход из отчего дома, и при этом всем известная притча просто не приходит на ум читателю. Более того: если искусственным усилием

отвлечься от довлеющего уму привычного сравнения, придется констатировать – *ни в одном из ключевых моментов* (а притча, собственно, других и не имеет) события повести *не совпадают* с «событиями» притчи. И не просто не совпадают – а противоречащим образом.

В притче отец отпускает сына по его просьбе. В повести это происходит случайно. В притче сын тяжело бедствует. В повести дочь благополучна. В притче сын возвращается униженный и раскаявшийся. В повести Дуня – барыня. В притче звучит вопрос старшего сына, ответ отца на который содержит «соль» истории. В повести, во-первых, нет, если можно так выразиться, соответствия старшему сыну, да и встреча отца с дочерью просто не случается. Наконец, в притче – сын, а в повести – дочь.

Итак: если нет ни одного содержательного совпадения двух историй, как можно видеть их отличие друг от друга? (Отличие, напомним, порождающее как события, так и «выводы» из них). И все-таки упрек исследователям, работающим в пределах этого отличия, был бы в высшей степени дурного тона парадоксом. В тексте присутствует описание картинок, украшающих жилище станционного «диктатора», несомненно, введенных Пушкиным (точнее, перенесённых из незавершенных «Записок молодого человека»), как принято говорить, далеко не случайно. Тот факт, что читательское сознание проскакивает вопрос об основаниях сопоставления притчи и повести и, так сказать, нацеливается на сравнение, в сущности, запредельных друг для друга историй, оказывается следствием серьезного авторского намерения.

Первым шагом в прояснении этого намерения может быть понимание принципиально неприкладного назначения притчи как таковой. Суть восприятия притчи состоит, как известно, в том, что *любая* притча непосредственно соотносима с *любой* жизненной ситуацией, в какой бы ни находился *любой* воспринимающий ее человек. В интересах ясности дальнейшего изложения детализируем это обстоятельство.

Притча *требует* от воспринимающего (читателя) усилия отказа от суждения, может быть, даже – рассуждения. Инерционное движение восприятия, безвольно подсовывающее ему позицию стороннего наблюдателя, *должно быть* преодолено усилием, «организация» которого и есть, собственно, задача рассказчика притчи. Чтобы не отвлекаться от нашего материала: в корне ложно было бы представлять себе читателей как наблюдающих возвращение сына к отцу. Уготованное для слушателя притчи «место» – это вопрошание старшего сына «о причине таковой радости». «Для» него рассказана притча – для праведника, искушаемого зрелищем прощаемого грешника. Читатель «Станционного зрителя» ровно так же искушаем очевидностью правильной расшифровки якобы аллегорического строения повести (включающей в себя и все мнимые коррективы, вносимые «жизнью»

в вечную коллизию). Еще раз скажем: прямое значение повести завышается усилием, не означенным содержательными, материальными связками; в той мере – при всей неточности оборота – в какой читатель длит поиск оправданий для всех участников «трагедии маленького человека», он – читатель – длит искушение обретением позиции отца. И коль скоро это так, имеет эвристический, по крайности, смысл проговорить весьма значимые следствия этой борьбы.

Вот замечательная «оговорка» Н.К. Гея в его капитальном сочинении о прозе Пушкина: «...повествуя о хождениях по мукам Вырина (о которых не может не думать и не тревожиться Дуня) и тем самым осложняя исходную модель, – ибо повествование это в значительной мере одновременно, и о блудной дочери, и о *заблудившемся отце*, опустившемся и пропадающем скитальце, – автор открывает человеческий характер и связанную с ним проблематику, далеко выходящую за рамки привычного восприятия и привычных выводов» [1, с. 30. Курсив наш – В.П.]

Тонкость этого замечания обращается рискованной остротой, если, приняв аллегорический способ чтения, «совместить» с блудным сыном притчи – Самсона Вырина.

В самом деле, узурпируя – ветвящимися оправданиями – место отца, читатель оставляет, так сказать, вакантными лишь две (опять же – следуя в русле аллегорической расшифровки) позиции, говоря мягче: два пафоса, схваченных в архитектонике притчи. И пафос блудного сына при таком повороте мысли, конечно, родственен более, чем другим героям, «бедному» зрителю.

Всю свою жизнь после ухода Дуни зритель «извлекает» из постоянно переживаемого опыта своей «ошибки»:

«Бедный зритель не понимал, каким образом мог он сам позволить своей Луне ехать вместе с гусаром, как нашло на него ослепление, и что тогда было с его разумом».¹

Очевидно, что такое самоосуждение мыслимо и естественно (в смысле: со-природно человеку) только в, так сказать, обратной перспективе. Поскольку в прямом токе жизни зритель не имел ни малейших оснований для подозрений. Теперь же, оценивая случившееся в терминах обычно, часто бывающего, Вырин вменяет себе в вину собственное добродушие и доверчивость, главные составляющие его характера. Он вменяет себе в сугубую вину свою естественную ограниченность, определенность в каждый конкретный момент жизни, претендуя тем самым (конечно, *не* отчетливо-сознательно) на ответственное владение *цельм* жизни, исключяющее ее, жизни, свойство оказываться *иной* в следующий за продуманным – в предыдущем состоянии жизни – поступком. Удержание себя в полноте ответственности, ставящее все происходящее в зависимость от воли и разума, удерживающего полноту – это и есть пафос блудного сына: субъекта, свободно склонившегося от исполнения воли Отца.

Продолжая наше движение, скажем – пафос старшего сына не «закреплен» в повести за одним из героев, но присутствует в ней как пафос по преимуществу: это любовь и брак Минского и Дуни. Этот счастливый союз не отягощен ни виной, ни заслугой – такое отягощение он получает, лишь будучи оценен из соотвествующей точки обзора. (Поэтому сполна справедлив – как справедлива по-человечески обида старшего сына в притче – гнев Минского: «Что ты за мной всюду крадешься, как разбойник?..»). Архетип сыновства живет в этих двух пафосах: 1) вменения себе постоянной самопрозрачности, самооткровенности, стало быть – способности к всеответственности и 2) ответственности естеству, не ведающему вины и заслуги.

И, наконец, *невстреча* Дуни с отцом явственно укрепляет нас в стремлении преодолеть соблазн отцовства: внутри мира *нет* места, откуда возможно прощение, нет места отца из притчи. *Поэтому* не может быть этой встречи. Из «случайности» не-события, своеобразного отражения «случайной ошибки» зрителя, к нам вызывает необходимость перестать прощать. Ибо только в случае этой приостановки, пресечения человеческой слабости мы открываем «пространство», где «действует» вечное, грубо говоря, прощение, удерживающее в самооткровенности наше «я», которое не приводится к самооткровенности взаимоотменной судов и прощений изнутри себя (= изнутри мира). Переставая прощать, мы перестаем претендовать на полномочия, нам не присущие. Не жалеющий о потраченных рублях рассказчик, явленно «учитывающий» авторский запрет на «выводы», оказывается формой оставления этих полномочий – поскольку проблематичной становится несомненная до известного предела самооткровенность самого рассказчика, говоря в формальных же терминах: достоверность Я-рассказывания.

ПРИМЕЧАНИЕ

¹ Повесть А. С. Пушкина цитируется по изданию: А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений: В 16 т. – М.; Л.: АН СССР, 1937 - 1949. – Т. 8. – Ч. 1.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гей Н. К. Проза Пушкина. Поэтика повествования. – М.: «Наука», 1980.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕВОДОВ ПОВЕСТИ Н.В. ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА» НА ПЕРСИДСКИЙ ЯЗЫК

Одним из интересных аспектов рецепции Гоголя в Иране являются переводы его произведений на персидский язык. Разумеется, их следует рассматривать лишь как одну из сторон восприятия Гоголя в Иране, учитывая и особенности освоения гоголевского наследия иранской критикой, и реакцию читательской аудитории на его произведения.

Как показывает наш анализ, интерес к Гоголю не был постоянным и устойчивым, его всплески совпадали с переменами в советско-иранских отношениях, с появлением на культурной сцене образованных критиков и переводчиков, стремившихся познакомить читательскую аудиторию с одним из классиков русской литературы.

Нам уже приходилось писать, что раннее творчество Гоголя оказалось интересным иранскому читателю прежде всего потому, что в его произведениях он встречался с элементами украинского фольклора, близкими иранскому устному народному творчеству, т.е. не требовавшими специального пояснения и являвшимися изначально понятными и близкими. Переводя позднейшие произведения, иранские переводчики открывали Гоголя-мистика, Гоголя-сатирика или Гоголя – создателя духовной литературы.

Цель данной статьи состоит в том, чтобы показать особенности переводов одного из часто переводимых произведений Гоголя, его повести «Тарас Бульба». В современной науке нет работ, посвященных этой теме, проблема восприятия наследия Гоголя иранской культурой еще требует своего решения.

В результате наших изысканий установлено, что «Тарас Бульба» переводился на персидский четыре раза.

Первый перевод был осуществлен в 1955 г. Казаром Симоньяном, книга которого вышла в свет в издательстве Гутенберга. К. Симоньян переводил «Тараса Бульбу» с французского языка, что значительно усложняло его задачу, а также обусловило некоторые отклонения от текста гоголевской повести.

Перед нами – пример довольно точного перевода. Переводчик стремился передать текст максимально близко к исходному тексту. Выявленные нами неточности перевода имеют чисто технический характер. Анализ показывает, что К. Симоньян не был талантливым писателем или литературоведом, он был прежде всего переводчиком, и этим, видимо объясняются некоторая сухость текста. Переводчик не сумел передать дух гоголевской повести, зато точно передал ее содержание.

Ему не удалось образы Андрея и Натальи, он не передал авторское отношение к персонажам. Более того; читатель так и остается в неведении относительно Андрея: ему совершенно непонятными мотивы его поведения и движения его души.

Приведем несколько примеров. У Гоголя читаем:

«Остан и Андрей мало занимались военной школою. Сечь не любила затруднять себя военными упражнениями и терять время; юношество воспитывалось и образовывалось в ней одним опытом, в самом пылу битв, которые от того были почти непрерывны. Промежутки казаки почитали скучным занимать изучением какой-нибудь дисциплины, кроме разве стрельбы в цель да изредка конные скачки и гоньбы за зверями в степях и лугах; все прочие время отдавалось гульбе» [1, с.50].

А вот так это звучит в переводе:

«Остан и Андрей меньше времени уделяли обучению военному искусству. Они занимались этим только во время стрельбы и охоты, все остальное время юноши проводили в праздности, отдыхая»* [3, с. 40].

Приведем еще один пример. Гоголь говорит о встрече Андрея со служанкой панночки: *«В это время, показалось ему, мелькнул перед ним какой-то странный образ человеческого лица... Он схватился невольно рукой за пицаль и произнес почти судорожно:*

– Кто ты! Коли дух нечистый, сгинь с глаз; коли живой человек, не в пору завел шутку, – убью с одного прищела!.. Два года назад... в Киеве... – повторил Андрей, стараясь перебрать все, что уцелело в его памяти от прежней бурсацкой жизни. Он посмотрел еще раз на нее пристально и вдруг вскрикнул в весь голос:

– Ты – татарка! Служанка панночки, воеводиной дочери !.. » [1, с. 71-72].

Вот как переводчик передает этот фрагмент, занимающий в гоголевском произведении почти страницу: *«Андрей пытался вспомнить годы своей студенческой жизни, но как только еще раз взглянул в лицо женщине, внезапно воскликнул: « А, ты татарская женищина которая служит у дочери Вьюды!»* [3, с. 80].

Несмотря на то, что данный перевод значительно обедняет представление читателя о художественном своеобразии повести Гоголя, его появление стало стимулом для новых попыток перевода этого произведения. Так, в 1961 г. к переводу «Тараса Бульбы» обратился Георгис Агаси. Его перевод имел успех у читателей, поэтому в 1963 г. было предпринято его второе издание.

Перевод «Тараса Бульбы», выполненный Г. Агаси, является, по нашему мнению, свободным. Переводчик использовал только внешние очертания сюжета, создавая, по существу, собственное произведение. Перед нами – история о диком казацком воинстве, которое ведет войны,

делающие людей жестокими и бессердечными. В центре повести находятся три персонажа: Тарас, Андрей и Наталья, но по сравнению с гоголевской повестью, их характеры значительно трансформированы.

Приведем наиболее яркие примеры характеристик, которые дает переводчик героям: *«Как только турецкий принц протянул руку для пожатия, Тарас Бульба громко зарычал, в одно мгновение вынул меч из ножен и с размахом ударил по его руке. Украшенная кольцами рука отлетела на пол, а кровь с его кисти брызнула фонтаном...»* [2, с. 28-29]. *«...У меня два сокровища, – говорит Тарас, – два сына, которые пьют кровь с грязных, оторванных мною, шей турков и поляков»* [2, с.48]. *«Тарас <...> скалил зубы и повторял: «Где твой брат Андрей? Скажи, а то я выбью твои зубы»* [2, с. 213]. *«Тарас возмущенно сказал: “Послушай сын, если ты поедешь в Киев, то не для того, чтобы тебе засунули чепуху в голову, а для того, чтобы ты познакомился с обычаями поляков и военным делом”»* [2, с. 68].

Таким видит читатель Тараса Бульбу – кровожадным, жестоким, бессердечным, который не только сам является бессмысленным убийцей, но стремится и своих сыновей сделать похожими на себя: «Тарас надрезал кинжалом голень коня, с которой текла кровь и, грубо ткнув туда Андрея лицом, сказал: ”Пей! Тебе это необходимо”» [2, с. 169]. Думается, переводчик использовал для создания образа Тараса уже существовавшие в иранской культуре клише, и этот образ потерял свою художественную индивидуальность и национальное своеобразие.

В этом переводе, несмотря на сохранение названия исходного текста, центральным все же является образ Андрея. Он противопоставлен темной казацкой массе и изображен как своего рода прекрасный рыцарь в восточном духе, которого облагораживает любовь к Наталье. *«Андрей красиво приподнял свою правую бровь, его золотые волосы развивались на ветру. Поднявши голову, он посмотрел на балкон, его сердце вздрогнуло и по телу пробежала дрожь»* [2, с. 78]. *«Андрей так сладко улыбнулся, что стали видны его белые и ровные зубы, и сказал: “Я не ненавижу поляков, моя грусть от того, что люблю я степь. И то, что я услышал о ней, меня возмущает”»* [2, с. 104]. *«Андрей завистливо сказал: “А какой мужчина научил тебя этому танцу?”»* [2, с.98]. *«Андрей был храбрым воином – напал, убил, и раны ему были не страшны. Но Остап был вылитый Тарас – он воевал с экстазом, с удовольствием...»* [2, с. 164]. *«Тарас подал свою руку на помощь [Андрею – П.М.], но тот внезапно подпрыгнул и пнул его ногой. <...> Тарас, покручивая своими усами, сказал: “Молодец сын”»* [2, с. 194]. *«Но это невозможно, чтобы сын Тараса Бульбы, лидера казаков, смог предать своего отца, свою землю, и все ради одной женщины. Могут ли быть на свете настолько разными отец и сын?»* [2, с. 210]. *«Андрей ответил: “Я человек прежде, чем казак”»* [2, с.215].

А вот какой в переводе предстает героиня повести: *«Андрей, я люблю тебя и родину – Польшу тоже люблю, но я не разрешаю тебе предавать своего отца»* [2, с. 214]. *«Натали, приподняв свою пышную с кружевами юбку, страстно танцевала, азартно хлопая в ладоши»* [2, с. 98]. *«Натали, наливая Андрею вино, красивыми как миндаль глазами смотрела на него»* [2, с. 99]. *«С искрящимися глазами она страстно и взволновано рассказывала Зине о встрече с молодым казаком...»* [2, с. 106]. *«Натали купила в пекарне хлеб, положила его в корзину и кокетливо пошла. Ее красиво изгибающиеся тело в шикарно вышитой одежде прошло мимо него»* [2, с. 93]. *«Как небесный ангел она стояла перед ним. Боясь пошевелиться, с мыслью что она вот-вот исчезнет, Андрей изумленно смотрел на нее»* [2, с. 198].

Переводчик не стремился сохранить исторический колорит гоголевской повести и создал, по существу, иное произведение, в центре которого любовная история: вокруг влюбленных поют птицы, и вся природа сочувствует их любви. Переводчик адаптирует повесть Гоголя для восприятия обычным иранским читателем и максимально приближает сюжет к сюжетам восточных сказок, используя знакомые иранскому читателю тематические и образные клише. Это значительно обедняет содержание повести и ее поэтику, из «Тараса Бульбы» исключается патриотическая идея и национально-освободительная мысль.

Третий перевод был выполнен в 1986 г. Ферейдуном Шафайи и выпущен в свет издательством «Дадджу». От предыдущих переводов «Тараса Бульбы» перевод отличается прежде всего тем, что ему предшествует развернутое предисловие переводчика.

Здесь подробно объясняется читателям историческая подоплека событий, происходящих в повести. Переводчик воссоздает события той эпохи, показывает причины войн между украинскими казаками и поляками, вводя, таким образом, читателя в мир гоголевского произведения. Переводчик несомненно обладал писательским даром, он опoэтизировал подвиг украинских казаков, их смерть представлена в торжественном стиле и глубоко трогает читателя.

Приведем несколько примеров: *«Шилю [так назван один из украинских участников сражения – П.М.] зашатался, почувствовав, что рана очень глубока, упал на землю, закрывая рукой свою рану, улыбнулся через силу, скрывая боль, и обратился к друзьям со словами: “До свидания, братья, товарищи, не забывайте меня!”»* [4, с. 155]. *«Мне не жаль покидать этот мир. Я молюсь о том, чтобы ваша судьба была такой же прекрасной»* [4, с. 156].

Поэтичной и высокой представлена любовь Андрея и Натали. Чтобы передать силу чувства и его одухотворяющую роль, переводчик использует развернутые сравнения, эпитеты, метафоры: *«Все воспо-*

минания прошлой жизни в бурсе, утонувшие в тяжелых условиях боя, бесчувственные, придушенные, потухшие, вдруг возникли снова и, в свою очередь, поглотили настоящее своими бурлящими волнами, и в темном водовороте моря предстала русалка великолепная и пленяющая» [4, с. 82]. «Она прошептала так тихо, будто поднялся легкий ветер в часы заката и, проносясь по густому камышу у края воды, тронул сплетенные его ветви, издавая такие тонкие звуки и неземные мелодии, что прохожий, услышав их, не мог не прекратить свой путь, и неведомая грусть охватывала все его существо и, не замечая заката солнца и не слыша веселые песни крестьян, он погрузился в свои далекие забытые мысли» [4, с. 101].

Переводчик также сумел передать романтический пафос национально-освободительной борьбы и трагической любви персонажа, максимально приближаясь к духу гоголевской повести.

Последний перевод «Тараса Бульбы» выполнен Амином Насири в 1989 г. Его отличает от всех предшествующих переводов, прежде всего, язык. Переводчик пишет на современном персидском языке, избавляет свой перевод от архаизмов, что делает его более понятным современному читателю. Этот перевод относится к числу точных переводов. В отличие от художественного перевода, перед нами перевод, скорее всего, технический.

А. Насири удалось очень точно передать все особенности гоголевского текста, однако затронуть чувства читателя ему не удалось. Думается, это связано с тем, что переводчик был и литературным критиком, который смотрел на Гоголя прежде всего глазами ученого-исследователя, а не художника. К тому же, ему принадлежат статьи, посвященные творчеству Гоголя, и этот научный взгляд сказался в его переводе. Его перу принадлежит книга «О Гоголе» (1977) [6] и статья «Мысль Гоголя» (1980) [7].

Обратим внимание, что А.Насири подошел к гоголевскому тексту с собственной концепцией: герои не несут вины за свои поступки, каждый из них оправдан. Тарас – условиями времени, Остап – воспитанием, Андрей и Наташа – своей любовью, жид Янкель – своей национальностью. Переводчик воплощает мысль о том, что никто из гоголевских персонажей не может быть осужден.

В этом переводе интересно и то, что некоторые украинские реалии (быт, одежда) названы так, как это принято в иранском обществе. «Покрутись-ка, сын, какой дурацкий вид у тебя. Что за одежда муллы на тебе? И у вас так все ходят в бурсе?!» [5, с. 6]; «уже не слышно нежной мелодии сетара» [5, с. 11]; «кувшины для вина, металлические вазы с резьбой, украшенные драгоценными камнями, серебряные бокалы и подушки для сидения, обшитые шелковыми покрывалами» [5, с. 12]. Крепкие выражения, которые у Гоголя используют некото-

рые персонажи, преподнесены как варианты современной нецензурной иранской лексики, что не может не вызвать улыбку читателя, знающего подлинный гоголевский текст.

Проанализированные нами переводы «Тараса Бульба» на персидский язык показывают, во-первых, большой интерес к этому произведению, во-вторых, дают возможность говорить о некоторых особенностях рецепции писателя в Иране. Наиболее ценным в художественном отношении является третий перевод, который представил иранскому читателю повесть Гоголя как высокохудожественное произведение.

Другие переводчики стремились либо точно воспроизвести текст повести, теряя при этом многие ее достоинства, либо на основе сюжета «Тараса Бульбы» создавали совершенно иное произведение. Переводчики приближали гоголевский текст к представлениям большинства своих читателей, и тогда в повести возникал восточный колорит, свойственный иранской культуре и близкий ментальности читателя.

«Тарас Бульба» – не единственное произведение, переведенное на персидский язык. Гоголь активно переводится в Иране с 1949 г. За это время были переведены почти все его произведения, в том числе, «Ревизор», «Мертвые души», «Выбранные места из переписки с друзьями» и другие. Разумеется, в рамках данной статьи нет возможности говорить об этих переводах подробно, что станет темой отдельных исследований.

ПРИМЕЧАНИЕ

Переводы с персидского выполнены автором статьи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гоголь Н.В. Тарас Бульба // Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. Под ред. С.И. Машинского и М.Б. Храпченко. – М.: Худож. лит. – 1976. – Т.2.
2. Гоголь Н.В. Тарас Бульба. Пер. Г. Агаси. – Тегеран: Сепиде, 1961. (2 изд. – 1963). – 232 с.
1. Гоголь Н.В. Тарас Бульба. Пер. К. Симоньян. – Тегеран: Гутенберг, 1955. – 205 с.
2. Гоголь Н.В. Тарас Бульба. Пер. Ф. Шафайи. – Тегеран: Дадджу, 1986. – 224 с.
3. Гоголь Н.В. Тарас Бульба. Пер. А. Насири. – Тегеран: Сепиде, 1989. – 188.
4. Насири А. О Гоголе. – Тегеран: Сепиде, 1977. – 107 с.
5. Насири А. Мысль Гоголя // Сохан (Тегеран). – 1980. – Декабрь. – С. 4-11.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про один з аспектів рецепції М.В. Гоголя в Ірані. Аналізуються особливості перекладу на перську мову “Тараса Бульби”. Встановлено, що перекладачі адаптували текст твору до сприйняття його іранським читачем, інколи втрачаючи неповторний дух гоголівського твору.

SUMMARY

The article considers one of the aspects of the reception of M. V. Gogol in Iran. Special regard is given to peculiarities of translating “Taras Bulba” into Persian. The author ascertains the loss of the unique spirit of the novel caused by translators’ attempts to adapt the text for Iranian readers’ apprehension.

*О.В. Муратова
(Горлівка)*

УДК :883:82,0

**ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ В ХУДОЖНІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ГРИГОРА ТЮТЮННИКА**

Проблема відчуженої особистості, так само як і проблема екзистенціального сприйняття світу, набула розвитку й подальшого осмислення ще з часів Аристотеля, Платона, Сократа. Вона трансформувалася в злободенну проблему людства в середні віки, але найгостріше виявила себе в сучасному світі, де матеріальні цінності нерідко преважують над моральними, над духовною красою самої людини як унікальної особистості.

Традиційно феномен відчуження був предметом філософського аналізу, однак сьогодні ця проблема цікавить також соціологів, психологів, літературознавців [3, 4]. Вагомий внесок в осмислення проблеми відчуження зробили такі відомі вітчизняні літературознавці, як Є. Ільєнков, Т. Белова, Ю. Смаленцев, Т. Пороховська та ін. [1].

Щодо постановки проблеми відчуження у вітчизняному літературознавстві 60-70-х років, то про це не могло бути й мови, адже тоді ми безпідставно вважали відчуження характерною ознакою тільки західного світу. Останнім часом така думка все більше суперечить дійсності. Соціально-політичні зміни, що відбулися у нашому суспільстві, відкрили можливість

прямого звернення до заборонених тем чи до ніби неіснуючих явищ соціалістичної дійсності, серед яких і відчуження. Як результат, на літературному тлі сучасної прози, вслід за західноєвропейськими письменниками-екзистенціалістами, поступово формується умовна спілка однодумців, які не тільки не заперечують ідеалістичний світ як такий, вбачаючи в особистості основний елемент своєї концепції, а й викривають усі прагнення бюрократичної системи знецінити особистість.

Проза Григора Тютюнника в масштабах української літератури 60-70-х рр., як і проза В. Шевчука, Р. Андріяшика, Є. Гуцала, поезія В. Стуса, І. Драча, В. Симоненка, була своєрідним спалахом блискавки. В українській літературі Григор Тютюнник чи не єдиний серед своїх сучасників письменник, який звернувся до художнього переосмислення проблеми “відчуженої особистості”. Письменника все творче життя цікавив феномен людини, що втратила своє “Я”, загубила себе. Наповнивши філософську категорію “відчуження” художньо-естетичним змістом, у своїх творах він подав своєрідну інтерпретацію проблеми.

Новела “В сутінки”, що виросла з приватного листа до дружини, є ключовою для розуміння творчості Григора Тютюнника як варіації на тему психічної дитячої травми. У творі автор змальовує образ юнака, який, гостюючи у матері, не може перебороти стіну відчуження, що постала між ним і матір'ю ще в далекі дитячі роки, коли мати зрадила батькові з чужим чоловіком. Фіксація синовій уваги на подіях вісімнадцятилітньої давності свідчить про дитячу психічну травму, яка спровокувала застій у його психіці. Дорослий син усе життя в деталях пам'ятає вечір гріха своєї матері: *“Отак було й того вечора. Я пам'ятаю його в усіх подробицях, він не раз уже вставав перед моїми очима і не раз снувся за ці вісімнадцять років без матері, без ласки, без поради – вісімнадцять років з чужими людьми, часто дуже хорошими, але чужими...”* [6, с.15]. Психічна травма сина викликає регресію, зацикленість на цьому моменті. Безперечно, вісімнадцятирічне відчуження не могло не мати своїх тяжких наслідків, тим більше, що у цю не вельми унікальну ситуацію талант справжнього письменника підказав Григору Тютюннику вплисти в тканину твору третій, невидимий, а насправді, основний персонаж – Біль. Навіть будучи вже підлітком, головний герой твору не може забути того болю, жаху, які внесла в його душу, ще таку вразливу й ніжну, зрада матері. Юнак не тільки підозрює, а точно впевнений, що ним нехтують, його не помічають, і саме це вражає його найбільше: *“Вони вже забули про мене... Вони увіходять до хати обнявшись – радісні, щасливі... Яке їм до мене діло?”* [6, с.17]. Герой не може знайти відповіді на запитання: чому людина здатна полюбити чужинця ні за що, просто так, в будь-яку мить, в той час, як не може дати любові й ласки людині найріднішій, яка пов'язана з нею родинними стосунками. Це питання стає для героя

майже риторичним, воно експліцитно не виражене словами, але глибоко приховане у підсвідомості. Письменник використовує художньо-стилістичний метод ретроспективної оповіді, що підсилює й нагнітає нестерпний біль від конфлікту вісімнадцятирічної давнини. Автор залишає час і можливість вдумливого читачеві уявити, наскільки посилюється межа відчуження у стосунках матері і сина.

Відчуття повного відчуження між матір'ю і сином нав'язано також і тим, що сама мати протягом багатьох років теж залишається духовно самотньою, покірно прийнявши образ "жінки-пройди", залишившись без друзів-сусідів, знайомих, товаришів і навіть без сина.

У підтекстовому плані авторський задум кожним рядком, кожним словом натякає на беззмістовність людського життя й трагічність долі індивіда. Тому не дивно, що кожний з героїв твору – людина нещаслива, безнадійно самотня, людина, яка носить в душі тяжкий болісний камінь, що роз'їдає усе людське й знищує особистість.

Внутрішній стан героїв у новелі "В сутінки", почуття самотності, самовідчуження й відчуження від навколишнього оточення, поєднуються із зовнішньою атмосферою повної спустошеності в оселі. "Тнітюча тиша" стає у Тютюнника образом-символом, наскрізною деталлю цього твору.

Гідна пера визначного майстра психологічна деталь, яка з'являється в кінці твору, – рука батька, яка при зіставленні з іншою психологічною деталлю – рукою матері – дає несподіваний ефект: *"Я тільки тріньки-трінечки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому і зараз, коли я бачу на галівці якогось хлопчика батьківську руку, мені хочеться стати маленьким..."* [6, с. 19]. Образ люблячого, ідеального батька-Бога переслідує його все життя. Образ материнських рук, свідомо введений письменником для витворення змістового паралелізму, є проявом запізнілої материнської ніжності: *"Матір ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташине крило"* [6, с. 19]. Порівняння з пташиним крилом повертає нас до початку новели, де мати каже синові (вже дорослому): *"Боже, який ти худенький ... мов щиглик"* [6, с. 15]. Так відновлюються розірвані зв'язки, воскресає сердечна теплота.

Новела "В сутінки" програмує основні сюжетні й проблемні мотиви всієї наступної творчості письменника. Якщо у вищепроаналізованій новелі самотність постає як наслідок соціально-психологічного сімейного конфлікту, як глибока психічна травма, у новелі "Дивак" письменник розглядає проблему відчуження в іншому ракурсі, звертаючи особливу увагу на феномен "дивацтва" як основну характеристику творчої особистості. Цей тип героя у творах письменника постає в різні періоди життя людини: від дитинства ("Облога", "Климко", "Дивак") до смерті ("Поминали Маркіяна").

Дитяче світосприйняття для Григора Тютюнника було особливо важливим джерелом, своєрідним інструментом поглибленого аналізу дійсності, складних характеристик сучасності. Втілений у новелі “Дивак” образ Олесья допоміг письменнику зрозуміти і власну долю, насичено гіркими переживаннями. Відтворені риси характеру головного героя твору нагадують нам стереотипи мислення малого Григора, найголовнішими з яких є самоусвідомлення відповідальності і людської гідності. Олесь, подібно до інших хлоп’ят переломних років (30-40-х), дорослішає дуже рано, у той же час зберігаючи всю свою дитячу наївність і безпосередність. Відкриття того, що всі вважають його диваком, сприймається ним як даність. Починаючи із опису зовнішності “Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ” [6, с.189], Г. Тютюнник знаходить у творі будь-яку можливість натякнути на неординарність цієї дитячої особистості, яка не може і не хоче бути схожою на інших, наслідувати їхні правила поведінки у житті. Автор далі розповідає: “На початку зими ходити Олесеви до школи можна двома стежками: одна – бором, друга – річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою” [6, с.189]. Це дві дороги, які ведуть у велике життя. Одна протоптана і надійна, друга – хистка і небезпечна. Олесь щоразу чує материнську настанову: “Гляди ж, сину, річкою не йди. Там лід ще молодий” [6, с.189].

Материнська опіка посилює перевагу жіночого начала у психіці Олесья. Переважаючим для Олесья є сприйняття світу “серцем”, і це робить його диваком для оточення. Внутрішня опозиція твору базується на протистоянні жіночої довірливості і чоловічого раціоналізму та прагматизму.

Світ для Олесья є безперервним великим відкриттям. У світ природи Олесь входить не руйнівником, навіть не спостерігачем, а як невід’ємна її частина. Світ природи відбиває відкриту свідомість Олесья – свідомість довіри й автономності, і водночас символізує стан пограниччя, в який входить хлопчик. Душа його відкрита для всього живого, хлопчик жаліє і дятла (не забирає в нього шишки), і розхитану вітром осоку (утрамбовує сніг під нею, щоб трималася), і навантажених коней. Олесь живе одним життям з природою, одухотвореною його дивною уявою, він не здатний дати відсіч розбишаці, та проте до сліз хвилюється і радіє, коли цей самий розбишака виявляє солідарність з ним. Те, що для однолітків Олесья є розвагою, самим хлопчиком сприймається як порушення гармонії, руйнування світу “дива”. “Дивацтво” Олесья сприймають по-різному і самі діти. Але найбільше дивує його поведінка тим, що пос-тійна самотність і діалогічність мислення є самодостатніми речами для Олесья, які не потребують втручання реального життєвого образу-персонажа, який, навпаки, не зрозуміє його і створену ним культуру.

Зразком відчуженого культурного екземпляра постає у новелі “Дивак” епізод у класній кімнаті під час уроку малювання. Вчителька Матильда Петрівна, стара жінка суворого комуністичного виховання, звеліла намалювати дітям перегнійний горщик. Малий Олесь на диво старанно працював, але, як виявилося, намалював того самого дятла, якого бачив у лісі. Для вчительки це є виявом непослуху. І справа тут навіть не в тому, що Матильда Петрівна поставила йому об’єктивно і “принципово” двійку, а в тому, що тут тонкі іронічні закиди письменника щодо примітивного розуміння учительського авторитету спрямовані на те, щоб висміяти безглуздість самої ситуації, яка була створена самою вчителькою. Тому від світу людського юний герой знову втікає у світ природи: *“Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похатцем натяг пальтечко і опинився на танку... Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози”* [6, с.192]. Але і в ньому Олесь болісно відкриває для себе примат сили. На питання до діда: *“Діду, чому дятел шишки їсть, а щука – пліточок?”*, він чує відповідь: *“А то вже хто якого поріддя”* [6, с.194].

І саме в цю мить у нього зникає надія схватись у світі природи, саме в цей момент стежки у світ людський і світ природи перехрещуються. Потрясінням стає для хлопчика розмова з дідом. На прохання Олесь не бити коней, бо їм важко, дід резонно зауважує: *“Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна”* [6, с.195]. Олесь розуміє свою приреченість.

Усвідомлюючи свою інакшість (як певний варіант поразки в реальному світі), Олесь досить гостро її переживає. Для нього це є передусім втрата приналежності до спільноти і народження почуття неприкаяності: *“– Діду, чого про мене кажуть – дивак? – Невстріливий, значить. Дивний еси... Хто ж ото таке патякає?”* [6, с.194]. Здійснюється вихід на онтологічний рівень самототожності, який окреслює маргінальність буття Олесь як особливого покликання. Саме на цьому шляху свободи, неприналежності, Олесь може відбутися як особистість і нагромаджувати потенціал для віддавання, незалежно від готовності середовища до його сприйняття. Загублена, переможена страхом українська людина в юному диваківі долає боязнь до життя, народжується потреба в самопізнанні як процесі вічному. На цьому шляху досвід поразок є запорукою розвитку.

Шлях маленького дивака окреслюється в символічних площинах життя і смерті. Відмирає жіноче начало як спадок традиціоналістської душі. Згодом настає неминуча епоха індивідуальності і спротиву традиції, коли на зміну душі традиціоналістській приходить душа раціоналістична, що прагне протиставити себе спільноті як особистість. Образно кажучи, жінці шлях до вродання в світосприйняття раціоналістичної душі значною мірою був закритий. Її прив’язаність до спільно-

ти, захищеність у ній, можливість реалізації саме через спільноту гальмували осягання самодостатності власного духовного епіцентра.

В Олесеві відчуження від жіночого материнського спадку відбувається як відрив од спільноти і тяжіння до особистої реалізації. Паралельним є стан самовичерпання, профанації спільноти, нездатності до розгерметизації вибухонебезпечного часо-простору, надання монолітності світу традиційно-обрядовому, ритуально-магічному.

Драма відчуження спільноти й індивіда, започаткована у віці дитинства, знаходить своє продовження в героях різних вікових категорій.

Оповідання “Деревій” не повторює в точності проблемність і тематику “Дивака”, цей твір ще ширше й гостріше розгортає тему самотності, використовуючи тут зовсім інший фактор, який призводить до самовідчуження – соціальну ізоляцію.

Особливу увагу в творі приділено розкриттю багатого внутрішнього світу простого селянина. Г. Тютюнник по-філософськи осмислює людське буття через органічний зв'язок особистості з природою. У цьому оповіданні ті ж притаманні авторові прикмети його мистецької манери – граничний лаконізм при максимальній емоційній і змістовій насиченості, влучність слова, конкретність і точність портретної, мовної, психологічної характеристики персонажів. Найбільш яскравою в цьому плані є вагома художня деталь “деревій”, яка, на зразок інших творів, проходить через усе оповідання. Деревієм у творі постає не тільки духмяний спокій, а й головний герой твору – Данило Коряк. Дійсно, він настільки душею злився з природою, що стає символом усього прекрасного, що є в лісі. Деревій – це найкращий друг Данила, святий амулет, який захищає його від усього: ворогів, стихійності і, нарешті, самотності. Брати деревій в дорогу – багаторічна незмінна звичка Коряка, усвідомлення якої і робить дідугана щасливішим: “Щоразу Данило бере з собою снопик деревію, розтикає його попід стелею, щоб “зміцнити вологий весняний дух у своїй загородці” [6, с.57]. Запах деревію супроводжує читача до останніх рядків твору: “А в сторожці пахло сонцем, що цілий день угрівало долівку та стіни, сухими теплими яциками з-під насіння та деревієм” [6, с.65]. І не дивно, що такий конформізм з роками набуває не будь-якого звучання, адже ніяка особистість не виживе сама у відчайдушному світі без певних звичок і забобон. Працюючи сторожем у розсаднику, маючи дружину, яка слухняно доглядає за чоловіком, Данило почуває себе відчуженим у світі. Він розуміє, що всі люди тільки через те й підтримують з ним бесіду, що так треба, так встановлено нормами етикету. А врешті-решт, більшість з них просто вітаються з ним, не виявляючи ніякої зацікавленості. Навіть єдиний приятель дідугана, пасічник Прокіпко, заходив до хатинки Коряка тільки для того, щоб самому побалакати, тобто, як кажуть, знайти зайві вуха. Особисті проблеми Данила його зовсім не цікавили.

Аналізуючи відображені у творі характери, правомірно стверджувати, що образи обох приятелів самотні, але самотні по-різному, відчуженість кожного з них нав'язана різними факторами. Прокіпка являє собою той тип екзистенційних можливостей, які І. Садлер позначив як “унікальні в усвідомленні своєї долі та актуалізації природженого “Я” як найвищої багатозначності” [5, с.78]. Таким відчуттям відповідає космічний вимір самотності, коли людина вірить у неповторність своєї долі чи приналежність до виконання великих історичних цілей.

На відміну від відчуження Прокіпка, Данило, як вже було зазначено раніше, переживає певну самотність, нав'язану ізоляцією від людей, від світу. Аналогічне переживають усі люди, які відчувають політичне й економічне безсилля, які усвідомлюють, що і в розквіті років вони віддалені від процесу прийняття важливих рішень.

Данило зі своїми думками ніде не може знайти собі притулку, – Прокіпкові все це байдуже, і коли наш герой залишається на самоті, ці думки виявляють найбільшу жорстокість, вони роз’їдають душу діда зсередини. Почуваючи себе малодостатнім перед людиною з “портфелем”, Данило Коряк, як і завжди, знаходить собі втіху на лоні природи. Він, як мала дитина (подібно Олесеві в оповіданні “Дивак”), дивується кожній гілочці, кожному її рухові. Тільки в такому середовищі дідуган почуває себе розкуто, вільно. Більше того, природа подекуди змушує його забути про життєві негаразди і звернути увагу на її красу.

Григорій Тютюнник в оповіданні створює образ природи і всього суцього в ній з особливою майстерністю, до того ж стан природи гармоніює з почуттями і настроями героя. Письменник зображує події і навколишній світ через сприйняття головного персонажа оповідання – Данила Коряка, час від часу перевтілюючись у нього (таким чином нагадуючи про автобіографічність), і читач іноді забуває, від чиєї особи ведеться розповідь. Данило особливо близький авторові. Цей непримітний з виду чоловік, “худий, цибатий, плоскогрудий, але широкий у кості – сорочка на його плечах розіп’ята, мовби кроляча шкурка на граблиці...” [6, с.58], у ході розповіді розкривається перед читачем всіма гранями своєї щирої душі: працьовитістю, природною мудрістю, щирістю, любов’ю до всього живого, спостережливістю тощо. Щоліта він чекає – не дочекається тієї жаданої миті, коли треба йти сторожувати в розсадник. Там, серед дерев, серед трав і всякої живності, раює його душа. *“На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає – неторкана земля...Данило відсунув двері, вдихнув сирої погрибної п’їтьми, напоєної духом підопрілого сіна з примістки й торішнього акацієвого насіння, що лишилися не висіяним, і сів на поріжку, відчуваючи, що вже ніколи в світі, до смерті, до сліпоти, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мріє про цю мить...”* [6, с.59]. Розсадник, як і деревій, символізує злиття природи і людського духу.

Слід наголосити, що із трьох проаналізованих оповідань (“В сутінки”, “Дивак”, “Деревій”), в останньому самотність і відчуження виявляються найменшою мірою. Але однозначно це стверджувати не можна. Просто самотність Данила не так болюче ним сприймається, ніж головними героями творів “В сутінки” і “Дивак”.

Доречним буде тут згадати праці Т.В. Белової, яка стверджувала, що самотність творчої особистості злом вважати не можна [1, с.25-31]. Дійсно, якщо прочитати оповідання, ніхто не буде стверджувати, що Данило Коряк не є творчою людиною. Хоча, за сюжетом твору, він більше часу перебуває на самоті, проте абсолютно не сприймається як самотня людина. Читач навіть не помічає, що Данило весь час по-рається в розсаднику сам, навпаки, відчувається повнокровність життя цієї людини (“такий щирий у роботі, що аж похапливий”). Завдяки внутрішнім монологам героя, які органічно вплітаються в канву розповіді, ми дізнаємося про його минуле, ставлення до дружини, зятя, пасічника Прокіпка, просто до людей, які зустрічаються в дорозі тощо. Чергування зображуваних подій з внутрішніми монологами створює враження, що Данило Коряк весь час з людьми і серед людей. Кожен внутрішній монолог супроводжується його ж таки коментарем або оцінкою, які свідчать про спостережливість, природну мудрість цього дивовижно привабливого чоловіка.

Отже, самотність та відчуження особистості Данила Коряка не лежать в оповіданні на поверхні, вони розкриваються опосередковано, в підтексті твору. Щоб побачити цей феномен, необхідно вчитатися у рядки декілька разів, і тоді стає зрозумілим, що саме ці внутрішні монологи говорять про те, що Данилові не було з ким більше спілкуватися, окрім як з собою, що в нього нікого не було, хто б потурбувався про нього. Залишається тільки світ природи. У психології такі відчуття людини називаються діалогічністю мислення, яка, як правило, супроводжується активізацією фізичних дій і рухів. Так само і Данило, весь час займає себе чимось: “...Вимітає звідти прілі гриби, що проросли по кутках і під примісткою ще восени, сушить, переколошкуче сіно, розкладає на полицках своє начиння, але найпримітніша йому робота – розперзати снопик деревію і ошадливо, по одній стебліні уквітчати ним стіни, низеньку стелю, холодні темні кутки, а тоді сісти на коритце, перекинуте догори дном, і дихати, дихати так розкішно, глибоко, що аж у грудях щем...” [6, с.58].

Закінчуючи своє невелике, але змістовне оповідання, Григорій Тюнник намагається якомога яскравіше змалювати образ лісової сторожки Данила Коряка, в якій, з одного боку, панує тиша і спокій від налагодженого протягом років затишку і благополуччя, а з іншого – приховано багато сумних почуттів, які втілені в одному слові – відчуження. “А в сторожці пахло сонцем, що цілий день угрівало долівку

та стіни, сухими теплими ящиками з-під насіння та деревієм. І грядям дихалося легко, просторо, тільки щеміло там щось на самісінькому дні...” [6, с.62].

Вибудовуючи свій художній світ, Григор Тютюнник наділяв багатьох персонажів рисами власного характеру, своїми почуттями, власним світобаченням і світосприйняттям, внутрішніми комплексами. Проектуючи у свої твори особисті дитячі психічні травми, письменник підтверджував концепцію Германа Гессе, що “художня творчість – це чистилище, яке або знищує душу творця, або трансформує її в нову якість” [2, с.102].

ЛІТЕРАТУРА

1. Белова Т.В. Социальный и индивидуальный уровни отчуждения // Вестник МГУ. – Серия 7. Философия. – 1991. – №2. – С.25-34.
2. Гессе Г. Избранное. – М.: Худож. лит. – 2001. – 505с.
3. Колесников А.В. Процесс в замке (об отчуждении в литературе и о литературе) // Философские науки. – 1991. – №10. – С.150-161.
4. Коссак Ежи. Экзистенциализм в философии и литературе: перевод с польского языка. – М., 1980. – 360с.
5. Садлер И. Экзистенциальная феноменология. – М., 1975. – 307с.
6. Тютюнник Гр. Вибрані твори: Оповідання. Повісті. – К.: Дніпро, 1981. – 607с.

АННОТАЦІЯ

Статья посвящена исследованию проблемы отчужденной личности в творчестве Григора Тютюнника (новеллы “В сутінки”, “Дивак”, “Деревій”). В статье рассмотрено трансформацию проблемы отчуждения в произведениях писателя, проанализировано поведение героев новел.

SUMMARY

The article is devoted to the research of the problem of outside personality in Tutunyk's stories “The Gloaming”, “The Crank”, “The Milfoil”. The article highlights the problem of estrangement and gives the analysis of the behavior of the stories heroes.

УДК 82-32 (092):821.161.1-995 "639"

**РАННІ РОМАНТИЧНІ ОПОВІДАННЯ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ:
ДО ПРОБЛЕМИ СТИЛЬОВИХ МІЖТЕКСТОВИХ
ВЗАЄМОДІЙ**

Згадуючи російськомовну прозу Євгена Гребінки, критики, як правило, відносять письменника до типових представників російської "натуральної школи" (В. Кулешов, Н. Крутікова, С. Зубков). При цьому його творчість витісняється на периферію російського літературознавчого дискурсу, а Гребінці відводять роль другорядного російського письменника. Це явище пояснюється тим, що проза Гребінки розвивалася в руслі тенденцій, характерних для російського літературного процесу I половини XIX ст. Звісно, що творчість Гребінки не могли обійти літературні впливи, котрі позначилися на поезиці його творів, у тому числі і на стильових особливостях. Однак теза про те, що Гребінка належить до "натуральної школи", сьогодні потребує перегляду. Адже в його прозовому доробку знаходимо цілу низку рис, характерних для романтизму.

Найвиразніші зв'язки з романтизмом виявляються у перших прозових творах Гребінки, особливо в тих, де автор звертається до фантастики. Зокрема, це три оповідання, в яких використовуються фольклорні мотиви: "*Страшний зверь*" (1835), "*Місяць и сонце*" (1837), "*Мачеха и панночка*" (1838). Про те, що основою цих творів є народні перекази, свідчать підзаголовки "малороссийское предание", "народное предание" або просто "предание", котрі залишив як вказівку сам автор.

У російській літературі XIX ст. звернення до фольклору було досить поширеним. У творчості багатьох російських романтиків (О. Пушкіна, О. Сомова, М. Гоголя, П. Єршова) є яскраві зразки майстерної обробки фольклорних мотивів та сюжетів. При цьому в одних письменників залежність від фольклорного джерела була більш вираженою, у інших – менше. До обробки фольклорних сюжетів і мотивів звертався і Євген Гребінка.

Вибір Гребінкою жанру казки зумовив стильове очікування [6, с. 204], що реалізувалося у достатньо усталеному наборі стильових особливостей, характерних для фольклору. У названих творах Гребінки спостерігається деяка взаємозумовленість між жанром і стилем, тому можемо говорити про поняття жанровий стиль. Як і народні казки, вказані оповідання Гребінки сповнені фантастики, мають стрімкий перебіг подій,

багату символіку і завершуються перемогою справедливості. Так, в оповіданні *“Страшный зверь”* було викрито злочин старшого брата, котрий убив молодшого; у творі *“Месяц и солнце”* сестра, яка намагалася убити свого брата, гине; в оповіданні *“Мачеха и панночка”* зла мачуха помирає від заздрості, а панночка успішно виходить заміж.

Крізь зовнішній вербальний шар тексту, як і в казці, в цих трьох оповіданнях виразно проступає потужне міфологічне підґрунтя. Навіть незважаючи на те, що автор вніс до народної казки низку власних сюжетних і смислових елементів, все ж міфологічна свідомість, що продовжує існувати незалежно від бажання автора, знайшла вираження у використанні архетипів. Так, у всіх трьох оповіданнях є архетипний мотив лісу, який включає в себе антиномічні семи: сему ворожого для людини простору і сему місяця, що слугує укриттям для переслідуваної людини. Перша сема має негативне значення: ліс несе небезпеку людині – тут відбувається вбивство (*“Страшный зверь”*, *“Мачеха и панночка”*). Друга сема реалізується у *“Месяце и солнце”* тоді, коли з чарівної щітки, кинутої на землю Вернидубом, одразу виростає непрохідний ліс і заступає шлях відьми під час її погоні за Іваном. Таким чином ліс рятує Івана від загибелі. В оповіданні *“Мачеха и панночка”* переслідувана мачухою панночка знаходить у лісі притулок і захист у чотирьох козаків, котрі живуть там.

Також архетипним є мотив відьми (*“Месяц и солнце”*, *“Мачеха и панночка”*), який актуалізується у жіночих образах і реалізує сему темного, негативного начала. В оповіданні про мачуху і панночку відьма діє за проханням мачухи. Вона (відьма) описана Гребінкою, як хитра стара чаклунка, на совісті якої багато гріхів. Вона вміло прикидається добродесною бабусею, яка нібито йде до святого Києва молитися. Після підступного “вбивства” панночки відьма *“свистнула нечеловечьим посвистом, от которого закрутился вихорь на пыльной дороге; схватил вихорь скверную бабу в свои объятия, прикрыл её песком и листьями и выше бора стоячего понес на хутор пана”* [2, с. 319]. У цьому уривку архетипне значення мотиву відьми представлене найяскравіше: тут відьма вже не людина, а частина невідомої, злої, “нечистої” сили. Ця сила має владу над природою, зокрема, вітром. Таке уявлення бере початок з давніх часів, коли вірили, що відьми чи відьмаки – це демони вітру і хмар [7, с. 100].

У творі про місяць у ролі відьми виступає рідна сестра Івана. Гребінка змалює її в цій казці ще страшнішою: *“Посреди погребя стояло большое точило; сестра одною рукою ворочала камень, а в другой держала длинный стальной нож; искры из-под ножа били фонтаном и освещали сырые стены погребя, на которых висели снопами разные зелья, вяленые змеи, чучела уродов, человеческие кости, черепа со впадинами вместо очей, с желтыми зубами. Страшно было лицо сестры; красота её исказилась, распущенные косы, как змеи вились по плечам и вок-*

руг шеи; покрытые пеною уста судорожно дрожали и бормотали проклятия” [2, с. 250]. Вражає те, що відьма має кровний зв'язок зі своїми жертвами (можна здогадатися, що відьма вбила і своїх батьків).

У структурі архетипного мотиву братовбивства (*“Страшный зверь”, “Месяц и солнце”*) чи вбивства (*“Мачеха и панночка”*) можна виділити проблему внутрішнього конфлікту героїв, зумовленого почуттям заздрості або враженого честолюбства. Цей мотив дозволяє порівнювати оповідання Гребінки з твором Гоголя *“Страшная месть”*.

І Гоголь, і Гребінка в структурі архетипного мотиву братовбивства виділяють проблему внутрішнього конфлікту героїв, а саме – проблему почуття заздрості, а то й – враженого честолюбства. У творах обох письменників крізь тканину фантастичних сюжетів просвічують елементи біблійного контексту.

Пригадаємо персонажів епілогу *„Страшной мести”* Гоголя. Іван і Петро – побратими-козаки. Іванові першому вдалося виконати прохання царя. І коли король подарував землю Іванові, той одразу поділив її порівну між собою і Петром. Але тут, як і у біблійній розповіді, зароджується злочинний імпульс, що потім приведе до вбивства. Цей імпульс – заздрість людська: *„Петро <...> не мог вынести того, что Иван получил такую честь от короля ...”* [1, с. 174].

У *“Страшном звере”* Гребінки старший син Івана, як і Каїн, також убиває свого молодшого брата через заздрість. Він не може пережити не тільки того, що братові дістанеться частина батькового багатства – його непокоїть думка, що брат, перемігши страшного звіра, повернеться героєм і отримає ще й батькову прихильність.

У творі *“Месяц и солнце”* сестра Івана заздрить, що батьки любили його більше, ніж її, тому ця заздрість переростає в гарячу ненависть: *“... Так вот тот, которого любили до смерти родители, который только и был у них в помине, как будто меня у них и не было <...> Играй, играй себе похоронную песню! Я изготовлю тебе богатый пир из огня и железа!...”* [2, с. 259].

У третьому оповіданні мачуха заздрить красі своєї пасербиці: *„Бледнеет молодая мачеха, зависть черною змеєю обвивает её сердце; пани в душе клянутся извести свою падчерицу-красавицу”* [2, с. 312].

Таким чином, в оповіданнях Гребінки така ж схема розвитку внутрішнього конфлікту героя, як і в зазначеному творі Гоголя: рух від почуття заздрості до думки про вбивство, яке, по суті, є оновленням Каїнового гріха.

Такі зв'язки між текстами оповідань ми тлумачимо як типологічні збіги. Навряд чи тут є генетичні взаємини, оскільки у творі Гоголя проблема заздрості доповнюється проблемою помсти, яка стає сюжетною домінантою всього оповідання. Ні у Гребінки, ні у Біблії такого навантаження проблемою помсти не спостерігаємо. Щоправда в *“Страшном звере”*

Гребінки і в *“Страшной мести”* Гоголя фігурує мотив прокляття. Але у Гоголя, знову ж таки, прокляття виступає як помста Івана за Петрів злочин, а у Гребінки мотив прокляття розмитий: батько старшого сина не проклинає його, а віддає на суд Божий. Тому страждання убиці брата – це результат прокляття, що є не помстою, а покаранням Бога.

Цікавим є той факт, що в усіх трьох оповіданнях Гребінки не згадується жодного власного імені, окрім імені Іван. У *“Страшном звере”* Іван – батько двох синів, людина з високими моральними характеристиками, яка приязно, чуйно ставиться до інших і сама приносить іншим добро. Сам письменник часто зовсім уникає власного імені (Іван) і залишає лише словосполучення *“добрый человек”* (*“Добрый человек”* жил спокійно и счастливо” [2, с. 219]). Цим автор підкреслює позитивну семантику імені Іван.

У оповіданні *“Месяц и солнце”* Іван – це місяць, якого звать *“козацьким сонцем”*. Тут Іван – сирота, порядний парубок, служить сонцю, допомагає знедоленим (Вернигора, Вернидуб), перемагає у боротьбі зі злими силами (сестрою-відьмою).

У третьому оповіданні (*“Мачеха и панночка”*) Іванів аж четверо. Це брати-козаки, яких зустрічає у лісі переслідувана мачухою панночка і які виявляють бажання охороняти скривджену дівчину. Таким чином, образ казкового Івана інтерпретований Гребінкою як цілком позитивний герой.

Така традиція використання імені Іван бере початок у фольклорі і допускає певні міфологічні асоціації з цим іменем. Проте скрупульозний текстуальний аналіз оповідань показав, що в них є ряд стилевих особливостей, притаманних не лише фольклору. Так, у оповіданні *“Страшный зверь”* Гребінка поєднує міфологічні фольклорні мотиви з біблейськими. Проводити міжтекстові паралелі з Біблією дозволяє сама історія про братовбивство, яка є стрижневою в творі Гребінки і асоціюється, як уже зазначалося, з легендою про Каїна і Авеля.

Слід звернути увагу на стиль оповіди у цьому творі. Ось, наприклад, опис матеріальних статків героя: *“Многочисленные стада его паслись на зеленых лугах прибрежных; ежегодно нивы его волновались богатыми жатвами и обширный сад отягчался плодами”* [2, с. 219]. С.Д. Зубков визначає такий тон оповіди як урочисто-сентиментальний, який, на його думку, не підходить для сцен сільського життя: *“Мова героїв аж ніяк не відповідає їх соціальному стану. Від батькових сентенцій так і віддає гексамером”* [3, с. 98].

Н.С. Крутікова у статті *“Тоголь і Гребінка”* (1954) зазначає, що мова оповідання Гребінки являє собою незграбну і фальшиву стилізацію мови селянина, і наводить слова В. Белінського з його рецензії на альманах *“Осенний вечер”*: *“Цей уривок можна прийняти за надгробний плач якого-небудь Пріама багатолітнього, що оплакує сина прудконо-*

гого, Паркою нещадною зведеного в могилу ранною. Але це говорить не цар, а простий козак, Іван Добра людина..." [Цит. за: 4, с. 67].

Проте сьогодні новий рівень сприйняття досліджуваного тексту крізь призму біблійного сюжету дозволяє не погодитися з поглядом В. Белінського. Адже саме така тональність оповідання дає можливість говорити про міжтекстові взаємодії і порівнювати цей твір не з Гомеровою "Іліадою", а швидше з Біблією. Слова Івана дуже нагадують тон біблійних книг: "Кто нагрузит воз мой снопами тяжелыми? Кто впряжет в него волов круторогих и привезет на гумно мое богатые дары Всевышнего? Кто зимою холодною, когда зашумят метели по полям и лесам обнаженным, согреет старика беззащитного?" [2, с. 222]. Ці риторичні запитання могли б прозвучати і з вуст Адама, коли той дізнався про вбивство Авеля. Отже, можна стверджувати, що Гребінка навмисне підкреслює урочисту тональність, характерну для Біблії (порівняємо: "Кто введет меня в укрепленный город? Кто доведет меня до Едома?" (Пс. 59:11).

У тканину тексту оповідання "*Мачеха и панночка*" також вплетено ряд біблійних мотивів. Християнський світогляд є невід'ємною частиною самого автора, який вірить у чудесну силу християнської молитви: „*Когда вас Бог захочет испытать несчастием, молитесь чаще, молитесь от глубины души – и вы будете спокойны*" [2, с. 315]. Таке християнське світосприйняття поширюється і на уявлення героїв, створених Гребінкою: панночка боїться півночі – пори "*леших и оборотней, <...>в которой полетят над бором ведьмы пировать на Лысую гору*" [2, с. 315], тому, щоб захистити себе, вона молиться християнському Богові, цілує срібний хрест, сподіваючись на допомогу вищої сили.

Таким чином, у цьому тексті спостерігаємо синтез християнського і дохристиянського світоглядів. Вперше така особливість яскраво виявилась у творчості Гоголя. Гребінка міг орієнтуватися на його збірку "*Вечера на хуторе близ Диканьки*" (1832), для якої теж характерне поєднання фольклорних і біблійних мотивів, широкое використання фантастики поряд з побутовими картинами життя.

"*Вечера*" Гоголя багато в чому визначили напрям і стиль перших повістей Гребінки. Особливу схожість відчуваємо у піднесено емоційних описах природи. Однак нам здається застарілою думка про те, що манера розповіді у творі Гребінки може свідчити про учнівство у Гоголя, а тим паче "пряме наслідування" [4, с.62]. Адже, скажімо, у згаданих творах Гребінки ніде не зустрічаємо тієї комічної фантастики, яку так любив Гоголь.

На нашу думку, зв'язок романтичних оповідань Гребінки з творчістю Гоголя є очевидним і має генетично-типологічний характер. Зокрема, твори письменників зближує манера оповіді, окреслені стильові особливості. Типологічна подібність між творами спостерігається також на рівні мотивної системи. Це є свідченням достатньої художньої

сили творчості Є. Гребінки та універсального характеру проблем, до яких він звертається у своїх творах.

Проте у творах Гребінки відчутні сліди стильових тенденцій, властивих не тільки творам Гоголя. Пафосно романтична експресія творів Гребінки перегукується також з російською романтичною прозою, яскравим представником якої був О. Бестужев-Марлінський. Сентиментальні риси оповідань Гребінки зближують його творчість з творами О. Сенковського та М. Загоскіна.

Таким чином, в текстах перших російськомовних оповідань Є. Гребінки *“Страшный зверь”*, *“Месяц и солнце”*, *“Мачеха и панночка”* наявні інтертекстуальні зв’язки з Біблією, українським фольклором та текстами творів російських письменників, зокрема, М. Гоголя, а також О. Бестужева-Марлінського, О. Сенковського, М. Загоскіна. Ці зв’язки знаходять вираження як на генетичному, так і на типологічному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоголь Н. Сочинения: В 7 т. – Т.1. – Вечера на хуторе близ Диканьки. – М., 1976.
2. Гребінка Є. Твори: В 3 т. – Т.1. – К., 1980.
3. Зубков С.Д. Євген Павлович Гребінка: Життя і творчість. – К., 1962.
4. Крутікова Н. Гоголь і Гребінка // Гоголь і українська література ХІХ століття. – К., 1954. – С. 59-85.
5. Кулешов В. Натуральная школа в русской литературе ХІХ века. – М., 1982.
6. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці, 2001.
7. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 2003.

АННОТАЦІЯ

На матеріалі русскоязычних рассказов Евгения Гребенки (“Страшный зверь”, “Месяц и солнце”, “Мачеха и панночка”) в статье рассматривается проблема стилиевых межтекстовых взаимодействий. Сквозь призму фольклорных и архетипических мотивов, которые были выявлены в указанных произведениях, на генетическом уровне автор выделяет взаимозависимости между жанром и стилиевыми особенностями, а также проводит межтекстовые параллели с Библией. На основе типологических сходжений рассказы Гребенки ставятся в контекст русской романтической литературы, анализируются отдельные совпадения стилиевых манер Е. Гребенки и Н. Гоголя.

SUMMARY

The article is based on the material of Russian stories of Yevhen Hrebenka and deals with the problem of stylistic intertextual interactions. In the light of folklore and archetypical motifs, which were found in the texts, the interdependence of genre and style was distinguished in these stories on the genetic level. Also some parallels were drawn between Hrebenka's works and the Bible. On the basis of typological similarities works of Hrebenka are investigated in the context of Russian romantic literature, and some coincidences between Hrebenka's and Gogol's stylistic manners are analysed.

*М.Ю. Шкуронат
(Горловка)*

УДК 82.

ИКОНИЧНОСТЬ КАК СТИЛЕВАЯ ДОМИНАНТА

Понятие иконичности, основанное из святоотеческого учения об образе и определяющее православное миропонимание, было предложено В. Лепахиным в книге «Икона и иконичность» [8, с.62-91]. Универсальный смысл понятия раскрывается в следующем определении: «*Иконичность* – внутреннее качество и способность отдельного человека, семьи, коллектива, времени, пространства, места, события, явления, действия, вещи, текста, предмета искусства, даже мысли и научной или философской теории быть двуединством <...> небесного и земного, способность быть отобразом первообраза» [9, с.102].

В пределах данной работы мы попытаемся показать возможность использования понятия «иконичность» в практике литературного анализа.

Имманентность понятия «иконичность» литературоведению вытекает из общности культурно-религиозной парадигмы иконописи и классической русской словесности, замеченной И.А. Есауловым [5, с. 43]. Исследователь настаивает на необходимости учитывать при литературном анализе не только историко-культурную парадигму, но и религиозную, характерную для христианского типа культуры. Обозначенный подход предполагает выделение таких стилевых доминант, посредством которых раскрывается иконичная сущность изображаемых явлений и обеспечивается адекватное восприятие «этико-эстетического скрытого и не всегда осознаваемого реципиентами глубинного подтекста» [5, с. 43].

Выявлению стилевых доминант в немалой степени способствует изучение религиозно-мировоззренческой позиции автора, исходя из фактов биографии, материалов публицистических работ и личной переписки. Многие русские писатели, по мнению М.М. Дунаева, сознательно отображали реальность в сопряжении своего эстетического познания этой реальности с вероучительными истинами, данными в Священном Писании, в святоотеческом наследии [3, с. 5].

Потенциальная духовная глубина, заложенная автором в текстовую реальность, проявляется как иконичность тогда, когда появляется активный воспринимающий субъект, сознание которого вступает в резонанс с иконичным сознанием автора. Эта ситуация может рассматриваться как идеальная, когда происходит «диалог сознаний» (М. Бахтин). Однако вполне естественно, что иконичное мировидение автора и реципиента может не просто не совпадать, а полярно расходиться, что обусловлено различием культурно-религиозного опыта. Можно говорить о нескольких уровнях совпадения иконичного мировидения автора и реципиента: 1) автор создает глубоко духовное произведение, реципиент полностью воспринимает его иконичность; 2) мировоззрение реципиента не позволяет адекватно оценить имплицитно присутствующую иконичность; 3) автор не преследует цель раскрыть духовное начало, реципиенту удается прочувствовать иконичность художественных образов; 4) автор не решает иконичных задач, реципиент не ищет духовного смысла.

Мы рассматриваем иконичность как свойство образа, противоположное изобразительности, которое репрезентирует не чувственно-эстетическую, изобразимую сторону образа, его *картину*, но его «неизобразимую, умозрительную сторону» [7, с. 32], его *икону*.

Изобразительность и иконичность одинаково присущи каждому образу, но могут быть не одинаково явленны. Преобладание изобразительности характерно для реалистического искусства, иконичность присутствует имплицитно, в виде сущностной соотнесенности с идеей. О доминировании иконичности над изобразительностью говорят в том случае, если художественный образ выступает образом умпостигаемого первообраза, онтологически насыщен, не соотносим с предметами и явлениями действительности, выводит за рамки реальности, функционирует в особом пространственно-временном континууме. Изобразительность в этом случае служит канвой, пунктирным рисунком для наложения соответствующего мыслеобраза.

Иконично насыщены художественные образы, воплощенные в рамках творческого метода, который А.П. Черников [12, с. 316], а вслед за ним М.М. Дунаев [4, с. 662-663] и А.М. Любомудров [10, с. 6] называют «духовный реализм». По убеждению М.М. Дунаева [4, с. 662-663], предощущение этого метода наблюдается в творчестве А.С. Пушкина.

кина, Н.В. Гоголя, мощный прорыв был осуществлен Ф.М. Достоевским, утвердил этот метод в литературе И.С. Шмелев, к творчеству которого мы сейчас обращаемся.

Повесть И. Шмелева «Росстани», любимое произведение самого автора, называют «гимном природе и торжеству жизни» [12, с. 344] несмотря на семантически печальную окрашенность заглавия, которое обозначает последнее свидание с отбывающим, прощание и проводы его.

Художественная изобразительность поэтического языка повести была высоко оценена К. Бальмонтом, близким другом И. Шмелева. [1, с. 13]. Поэт посвятил «Росстаням» цикл стихотворений из книги «Ризы единственной». Эпиграфом и зачином стихотворения «Пролетьем в лето» стала строка из повести: *«Тих и тепел был май, тихим был и июнь...»* [12, с. 154].

Повесть «Росстани» привлекает исследователей, прежде всего, колоритным богатством языка, посредством которого выписана завораживающая картина деревенской жизни в ее внешней будничной простоте. Стиль повести был назван А. Дерманом «реалистическим импрессионизмом», критик особенно выделяет «художественные портреты, написанные крупными мазками» [2, с. 155]. О. Сорокина отмечает музыкальный характер повести, плавность и текучесть ритма, умение автора «с максимальной выразительностью живописать звуком» [11, с. 354]. В.Т. Захарова выделяет импрессионистические приемы, посредством которых поэтизируются «цельный мир природного бытия» [6, с. 37]. А.П. Черников отмечает «пастельную нежность словесного рисунка, неяркие чистые краски в изображении природы», «акварельные тона» [12, с. 153-154].

Как видно, исследователи в своих работах акцентируют изобразительную сторону художественного мира, оперируя при анализе лексикой, характерной для описания живописного полотна – *картины*.

Вместе с тем повесть «Росстани» является ярчайшим примером взаимосочетания изобразительного и иконичного начал в художественном образе. Изобразительное, несомненно, выходит на передний план, буквально изливаясь на читателя поэтически богатой палитрой цвета, звука, запаха, чувства. Изобразительный план максимально реализуется как в мимолетно оброненных репликах: *«У нас и росу слышать...»*, *«А соловьев там было по речке!..»* [13, с. 158-159], так и в развернутых описаниях: *«Сновали пчелы, благодушно трубили, пахло сырой землей и березой, старой пчелкой, разогретым ситцем на бабе и тем пресным зеленым духом, что набирается там, где много сочной густой травы, проретой солнцем. Пахло росистым июньским утром»* [13, с. 178]. Иконичное скрыто в глубинном подтексте и раскрывается при наличии соответствующей исследовательской установки.

И.С. Шмелев писал о повести: «"Росстанями" я не запялтал ни жизни, ни глубины искусства и, имея дело с самыми реальными фактами, с самой обыденной жизнью, я, по крайней мере, в себе и в иных вызвал душевные движения и будил мысли порядка высшего» [13, с. 152]. Как видно, сам автор обращает внимание на сочетание «низшего» и «высшего» порядка, другими словами изобразительного уровня, явно выраженного, и уровня умпостигаемого, имплицитно подразумеваемого, до которого предстоит подняться движением души. За красочной жизнеутверждающей картиной природного мира необходимо увидеть красоту вечную.

Проследить иконичное начало позволяют организация пространственно-временного континуума и ряд стилистических доминант.

Художественное пространство повести организовано локально, вокруг деревни Ключевой. Пространство статично, лишь воспоминания о прошлом подразумевают мысленные перемещения.

Интересна временная организация повести. Авторское введение в повествование отмечает точную дату и связанное с ней событие: «*Десятого июля справляли именины Данилы Степаныча, <...> но не в Сокольниках, <...> как в последние годы, а на родине – в Ключевой*» [13, с. 157]. Мало значимое, на первый взгляд, сообщение, имеет существенное значение. Читателю не известен физический возраст героя. Упоминается, что он покинул родную деревню юношей, отсутствовал полвека и, став одолеваемым болезнями стариком, почувствовал сильную тягу вернуться. Далее повествование разворачивается ретроспективно. Последовательность повествования прерывается воспоминаниями – яркими картинками из прошлого, при которых время как бы останавливается и поворачивается вспять. Исходная ситуация имеет свое развитие только в десятой главе, где описывается празднование именин и восстанавливается хронология. На следующий день, то есть одиннадцатого июля, наступает смерть. Не случайно введение автором точной даты рождения. С точки зрения философии, вечность – это не имеющее ни начала, ни конца во времени существование. До рождения человека и после его смерти – вечность. В вечности скрыты истоки жизни, в вечность она уходит. Относительно вечности, жизнь человека – миг, мгновение, день. Именно этот день – символический день, охватывающий жизнь человека между рождением и смертью, показывает И. Шмелев в своей повести. Фактически, иконичное время, соотносимое с вечностью, врывается в плавное течение хроноса, и тем самым формирует особый вид хронотопа – зонотопос [8, с.80], где к привычным элементам, пространству и времени, добавляется третий элемент – вечность.

Как следует из сюжета повести, купец Лаврухин приехал на склоне лет в деревню, чтобы умереть на родине и быть похороненным на «*монастырском кладбище, под старыми вязами, где жена...*» [13, с. 159].

Две встречи купца Данилы с приятелями детства – Сенькой Морозом и Сергеей Калюгиным, которые были уже глубокими стариками, как и он сам. Изображая Семена Мороза, автор создает шедевр, как пишет О. Сорокина, – «портрет в зелено-буро-землистых тонах» [11, с. 345], используя все краски увядания и тлена: «... близкое вечному начало проступать в нем. Было оно в запавшем, ушедшем вовнутрь и застоявшемся взгляде бесцветных глаз, в зелено-бурых усохших щеках, принявших цвет кожи заношенного полушубка; высыпалась и поредела борода, засквозило лицо, как тронутое октябрьским морозцем жниво, пожелтели и заершились брови, а уши подсохли и засквозили на солнышке желто-розовой, жидкой кровью. Выступили под сухой кожицей. Как скрытые проволочки, загрубевшие жилки, померкли губы, вытавились шишками скулы, и уже чуяли в нем зоркие бабьи глаза близкое смёртное, тронувшее землей лицо» [13, с. 162]. Уделив пристальное внимание внешности персонажа и кратко описав его мало радостную жизнь, автор уравнивает обоих стариков, несмотря на то, что один был «крепко богатым», а другой «все тот же», поскольку у обоих жизнь пришла к завершению: «И обоим им светит солнышко, и обоим поют скворцы, и оба идут к одному, равные и покойные, оставив позади свое беспокойное» [13, с. 163]. Встреча с Семеном Морозом рассматривается как рядовое событие в плавном ряду подобных.

Совершенно иной характер носит встреча с другим приятелем детства, Сергеем Калюгиным. Этот старик именовался теперь отец Сысой, жил в скиту у монастыря, так как тридцать лет назад принял постриг и вышел в схимонахи, кроме того, подвизался в подвиге молчания. Автор не прибегает к портретному описанию внешности схимника, а даже как бы избегает его. Несколькими скупыми, но точными выражениями изображается личность, просветленная подвигом веры, труждающаяся над очищением в себе затемненного грехом «образа Божия», своей «иконы»: «Молчал отец Сысой, смотрел ласково и покойно из-под колпака с крестом и костями, жевал серыми губами» [13, с. 188], и только по «вывернутым ноздрям» признал Лаврухин своего старого товарища, «смотрели они парой темных дырок на восковом носу в тронутых тленом щеках» [13, с. 189]. Аскетизм изобразительных средств позволяет яснее проступить иконичному содержанию – власти духа над телом. За ограниченным описанием телесной оболочки угадывается и глубокое внутреннее горение и спокойная уверенность в достижении цели, и человеческое смирение, и высшее сосредоточение духовных сил. К молчанию у схимника приведена не только плоть, но и само естество, и, кажется, что живет он уже не человеческой, а над человеческой жизнью.

Способствует проявлению иконичности сопутствующие детали: скит, келейка, схима, молчание, благословение, молитва «перед уголком» и данное напоследок знамение, прозвучавшее как эхо молитвы: «*Милостинку твори*». В данном случае не происходит уравнивания стариков, напротив, духовное превосходства схимника, оказывает преобладающее воздействие на героя. «Только иконичное, – как пишет В. Лепахин, – призвано пре-образ-ить личность и мир вокруг нее» [8, с. 142].

Согласно христианскому учению, человек был сотворен «по образу и подобию» Божию [Быт.: 1, 26-27], что явилось залогом его причастности к вечной жизни. Причем в греческом тексте Библии понятие «образ» выражено словом «еЯкюн» – икона [8, с. 8]. Образ Божий, как учит церковь, не может быть утрачен совсем, но затемняется грехом в ходе человеческой жизни. Чтобы наследовать Царство Небесное, необходимо позаботиться о своем спасении, преобразить себя уже в земной жизни. Добродетельностью, покаянием, постом, молитвами восстанавливается утраченное подобие, очищается «икона». Особенно преуспевают в деле личного преображении святые, что и отражается в их житиях.

Повесть «Росстани» роднит с житием наличие мотива личного преображения во имя спасения. Указание старца послужило сигналом для изменения взгляда героя на себя. Ему предстояло разглядеть в себе не значимую социальную личность (взгляд из мира земного, в прямой перспективе), а обернуться внутрь себя и увидеть «образ Божий» (в обратной перспективе). После посещения схимонаха герой почувствовал, что упустил то важное, что есть «за жизнью»: «*А он-то что не готовится? Тот уж давно готовится, тридцать лет...*» [13, с. 189]. Мотив страха вырос из тревоги о своей душе и прорвался в краткой молитве старика: «*Господи, Господи!..*» [14, с. 189].

Поездка в скит выступает узловым моментом проявления иконичного начала. Это событие «высшего» порядка, кардинально изменившее душевное состояние героя. К желанию благостно наслаждаться жизнью, у купца добавилось желание достойно подготовиться к ее окончанию, по примеру сестры Арины, которая привечала куском хлеба каждого приходящего нищего, «*слушая два голоса – тот, что шел с воли, и другой, что говорил в ней: дай, не смотри*» [13, с. 192].

В сознании христианина существует духовное понимание, что Иисус, оставляя землю, сделал своими ближайшими наследниками нищих и убогих, удостоив их чести называться братьями Его. Иисус был унижен и смирен до конца своих земных дней, не имея места, где приклонить голову [Матф.: 8, 20]. В христианском смысле, подавая нищему милостыню, человек подает самому Христу: «*Понеже сотвористе единому сих братьей Моих меньших, Мне сотворите*» [Матф.: 25, 40].

За милостыней первому встречному нищему последовала мысль купца оставить свой дом под богадельню для обездоленных. С этого дня стал Данила Степанович выполнять послушание – *«раскрывать свой большой кошелек и раздавать пятаки»* [13, с. 309] подготавливаясь к смерти согласно евангельскому учению: «... продай имение свое и раздай нищим и будешь иметь сокровище на небесах» [Матф.: 19, 21], ибо «... удобнее верблюду пройти сквозь игольные уши, нежели богатому войти в Царствие Небесное» [Матф.: 19, 24].

Именно принцип иконичности, утверждающий двуединое строе-ние мироздания, согласно которому мир земной рассматривается как «икона» мира умопостигаемого, а человек «икона» Божия, позволяет автору реализовать в повести «Росстани» сложную задачу – написать о смерти не как о трагическом событии, как о переходе в мир иной, который не сложно совершить, если достойно подготовиться.

Выверенную завершенность повести придает продолжение пове-ствования после описания похорон и поминок героя. Этим автор под-тверждает понимание смерти одного человека как необходимого зве-на в бесконечной цепи жизни.

М. Дунаев пишет: «Духовный смысл присутствует в бытии незави-симо от видения человека, но один ощущает его, а другой нет. Это зависит от духовного развития человека» [4, с.650]. Следовательно, иконичное начало явно или скрыто всегда присутствует в произведе-нии, но его выявление зависит от готовности исследователя предпо-честь присутствие отсутствию и интерпретировать идейно-эстетичес-кий смысл, появившийся в результате раскрытия иконичности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бальмонт К. Иван Сергеевич Шмелев // Шмелев И.С. Родное. – М., 2000. – С. 7-17.
2. Дерман А. Сборники «Слово» // Ежемесячный журнал. – 1914. – №3. – С. 148-156.
3. Дунаев М. М. Православные основы русской литературы XIX в. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1999.
4. Дунаев М. М. Православие и русская литература: В 6 ч. – Ч.V. – М., 1999.
5. Есаулов И. А. Проблема визуальной доминанты литературе // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX вв. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 43-52
6. Захарова В. Т. Импрессионистические тенденции в русской прозе начала XX века: Автореф. дис... д-ра филол. наук. – М., 1995.
7. Кораблев А. А. Поэтика словесного творчества: Системология целостности. – Донецк, 2001.
8. Лепяхин В. Икона и иконичность. – Сегед, 2000.

9. Лепяхин В. Иконичность // Язык священного и современный мир: основные проблемы православного иконичного образа. – М., 2004. – С. 7-117
10. Любомудров А.М. Духовный реализм в литературе русского зарубежья: Б.К. Зайцев, И.С. Шмелев. – СПб., 2003.
11. Сорокина. О. Московянина: жизнь и творчество Ивана Шмелева. – М., 1994.
12. Черников А.П. Проза Шмелева. – Калуга, 1995.
13. Шмелев И.С. Росстани // Шмелев И.С. Собр. соч.: В 5т. – Т1. – М., 2001.

АНОТАЦІЯ

У роботі показується можливість застосування поняття “іконічність” у літературному аналізі. Зображувальність та іконічність розглядаються як характерні властивості кожного літературного образу.

SUMMARY

The paper contains an attempt to show the possibility of extrapolation of the concept “iconicity” into the field of literary criticism. It is shown that depiction and iconicity are inherent features of a literary image.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА. ІНФОРМАЦІЯ

**НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ СЕМИНАР «АНАЛИЗ ОДНОГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ: РАССКАЗ Т. ТОЛСТОЙ „ЧИСТЫЙ
ЛИСТ”»**

8-9 декабря в Горловском государственном педагогическом институте иностранных языков на базе кафедры теории и истории литературы прошёл международный научно-практический семинар «Анализ одного произведения: рассказ Т. Толстой „Чистый лист”». С приветствием к участникам семинара обратился проректор по науке ГППИИЯ, кандидат филологических наук, доцент В.И. Теркулов.

Заседание семинара открыл д. филол. н., профессор кафедры теории литературы и художественной культуры Донецкого национального университета М.М. Гиршман, выступив с докладом «Рассказ Т. Толстой «Чистый лист»: первые подступы к осмыслению ритмической композиции и целостному анализу». Проблеме многовариативной интерпретации произведения был посвящён доклад «К вопросу о вариативных возможностях прочтения рассказа Т. Толстой «Чистый лист» д. филол. н., профессора кафедры истории русской литературы Киевского национального университета Л.И. Шевченко. В докладе д. филол. н., профессора кафедры русской литературы Донецкого национального университета В.В. Фёдорова исследовалась ситуация творения в рассказе Т. Толстой «Чистый лист». Доклад д. филол. н., профессора кафедры языкознания и русского языка Горловского государственного института иностранных языков В.М. Калинкина содержал попытку психолингвистической реконструкции читателя рассказа Т. Толстой.

К. филол. н., доцент кафедры филологии Гуманитарного института Донецкого национального университета Э.М. Свенцицкая представила опыт имманентного анализа рассказа «Чистый лист», а к. филол. н., доцент кафедры теории и истории литературы Горловского государственного института иностранных языков В.Э. Просцевичус в своём выступлении рассмотрел рассказ Т. Толстой «Чистый лист» как антипоэтическое высказывание, отметив в итоге, что правдива в данном рассказе только тоска по любви: «самая привычная, влитая в каждый миг неточность в нашем отношении к жизни». Д. пед. н., профессор кафедры литературы Тольяттинского государственного университета (Россия) Г.Н. Тараносова в заявленном докладе на материале рассказа Т. Толстой «Чистый лист» определила подходы к комплексному анализу художественного текста.

Исследованию линии „тема – герой – автор” в рассказе Т. Толстой „Чистый лист” был посвящён доклад к. филол. н., доцента кафедры мировой литературы Прикарпатского национального университета С.И. Коршуновой. Речь автора и речь персонажей в рассказе стала

предметом изучения д. филол. н., доцента кафедры зарубежной литературы Полтавского государственного педагогического университета им. В.Г. Короленко Л.В. Дерезы. Д. филол. н., профессор кафедры русского языкознания и коммуникативных технологий Луганского государственного педагогического университета им. Т. Шевченко И.П. Зайцева в своём докладе представила результаты исследования на материале рассказа «Чистый лист» специфики взаимодействия композиционно-речевых структур как способа презентации прозаического персонажа. В докладе д. филол. н., профессора кафедры зарубежной литературы Полтавского государственного педагогического университета им. В.Г. Короленко В.И. Мацапуры был рассмотрен текст рассказа Т. Толстой как феномен воплощения принципа эстетической игры, базирующейся на постмодернистском дискурсе и играющей структурообразующую роль в повествовании.

Целый ряд докладов был посвящён исследованию межтекстовых связей в произведении Т. Толстой. Так, к. филол. н., доцент кафедры теории и истории литературы Горловского государственного института иностранных языков Н.В. Кораблёва проанализировала общий метатекстуальный фон рассказа Т. Толстой. В докладе д. филол. н., профессора кафедры зарубежной литературы Черкасского национального университета им. Б. Хмельницкого А.С. Киченко «Рассказ, не написанный Чеховым (попытка анализа одного литературного мотива)» говорилось о том, что «художественная структура рассказа «Чистый лист» произрастает из подчёркнутого, ярко выраженного пересечения двух «вечных» мотивов, отсылающих к вековой классической традиции. Первый – мотив тоски, пронизывающий русскую литературу XIX века и виртуозно завершённый Чеховым. ... С другой стороны, существует его хронологически более глубокий мифофольклорный эквивалент – мотив купли-продажи души (во всевозможных повествовательных вариантах, вплоть до гоголевского)». Проблеме соотношения контекста и интертекста в рамках одного художественного целого был посвящён доклад к. филол. н., доцента кафедры русской литературы XX века и зарубежной литературы Елецкого государственного университета им. И.А. Бунина (Россия) О.К. Крамарь. В то же время к. филол. н., доцент кафедры перевода Ивано-Франковского национального технического университета нефти и газа Л.В. Дербенёва рассмотрела явление бытования текстов-, сюжетов» в рассказе «Чистый лист». О генезисе сюжета рассказа Т. Толстой в контексте существования древнерусских параллелей говорилось в докладе старшего преподавателя кафедры страноведения Приазовского государственного технического университета В.И. Киора. О вариативности прочтения названия рассказа говорила в своём выступлении аспирант кафедры теории и истории литературы Горловского государственного института иностранных языков М.Ю. Шкуро-

пат. Вопросу фаустовского выбора маленького человека в рассказе был посвящён доклад к. филол. н., доцента кафедры гуманитарной подготовки таможенников Днепропетровской Академии таможенной службы Украины Г.Д. Чивликлий. А аспирант кафедры теории и истории литературы Горловского государственного института иностранных языков Е.О. Козлова изложила свои наблюдения над спецификой представленной в рассказе авторской концепцией мира и человека.

На примере рассказа «Чистый лист» к. пед. н., доцент кафедры языкознания и русского языка Горловского государственного института иностранных языков А.Р. Габидуллина рассмотрела сложное соотношение концепта и слова «душа», отражающее национально-культурную, ментально-психологическую специфику и ценностную ориентацию русского народа, отметив, что в данном произведении концепт является конденсированным воплощением содержания текста, исходящим из авторского замысла, интерпретируемого адресатом.

Проблеме использования парцелированных конструкций, с помощью которых Т. Толстая пытается передать психологический накал ситуации, смятение в душе героя, выделяя наиболее существенные детали общей описываемой картины, используя экспрессивные возможности парцеллятов, был посвящён доклад, представленный к.пед.н., доцентом кафедры славянского языкознания Тольяттинского государственного университета (Россия) О.Г. Каменской. О традиции русской классической литературы рассматривать антитезу «живого – мёртвого», пронизывающую весь рассказ Т. Толстой и обыгранную автором в постмодернистском коде, говорила в своём докладе к. филол. н., доцент кафедры зарубежной литературы Черкасского национального университета имени Б. Хмельницкого О.И. Скобельская. Развивая тему данного противопоставления, старший преподаватель кафедры славянского языкознания Тольяттинского государственного университета (Россия) С.В. Алексанова предложила вниманию коллег стендовый доклад «Живое и мёртвое: Сказка для взрослых на ночь». Аспирант кафедры истории русской литературы Киевского национального университета им. Т. Шевченко И.С. Приходько в докладе «Мотив смерти и традиции барокко в рассказе Татьяны Толстой «Чистый лист» отметила, что некоторые сходства поэтики (цветистость, метафоричность, аллегоричность языка произведений) и философии (тема быстротечности жизни и неотвратимости смерти, трагическое восприятие мира, обостренное ощущение времени, экзистенциальные ценности жизни) рассказа Татьяны Толстой «Чистый лист» с наследием классического барокко середины XVII – начала XVIII вв. дают основания провести параллели не только с творчеством одного автора, но и с целым течением в литературе, обозначаемым многими литературоведами как «другая» проза.

Отдельный интерес присутствующих на заседании семинара вызвал доклад к. филол. н., доцента кафедры сравнительного и русского

литературоведения Днепропетровского национального университета О.А. Воеводиной «Колористические образы в рассказе Т. Толстой «Чистый лист». Логически продолжил данное выступление стендовый доклад соискателя кафедры русской филологии Тамбовского государственного технического университета (Россия) Л.А. Власовой «Символика цвета в рассказах Т. Толстой (сборник «НЕ КЫСЬ»)».

Проблеме изучения отдельного образа был посвящён доклад аспиранта кафедры теории и истории литературы Горловского государственного института иностранных языков Л.И. Морозовой «Динамика образа тоски в рассказе Т. Толстой „Чистый лист“». Преподаватель кафедры зарубежной литературы Черкасского национального университета имени Б. Хмельницкого Е.Е. Терещенко рассказала о сказочной символике в толстовском «Чистом листе». Пространственно-временная организация рассказа стала предметом научного интереса соискателя кафедры теории литературы и художественной культуры Донецкого национального университета С.В. Сычова. В докладе аспиранта кафедры теории и истории литературы Горловского государственного института иностранных языков Н.А. Потребы содержались результаты исследования пространственных образов рассказа. О проявлении синэстезии в рассказе как средства активизации зрительных и иных чувственных образцов читателя, практически совпадающих с выразительными средствами текста и придающих динамизм происходящим событиям, говорилось в докладе к. пед. н., доцента кафедры славянского языкознания Тольяттинского государственного университета (Россия) Л.П. Казанской. В докладе к. филол. н., доцента кафедры теории и истории литературы Горловского государственного института иностранных языков С.А. - Кочетовой были рассмотрены особенности функционирования фигуры умолчания в рассказе, а старший преподаватель кафедры славянского языкознания Тольяттинского государственного университета (Россия) Н.Н. - Гопко познакомила коллег с использованием имени прилагательного как части речи, обозначающей «непроцессуальный признак предмета (качества, свойства, принадлежность)» и помогающей писательнице охарактеризовать чувства, ощущения, настроения героя, а также окружающий его реальный мир и мир, созданный его воображением.

Итоги совместной работы литературоведов и лингвистов подвели д. филол. н., профессор кафедры теории литературы и художественной культуры Донецкого национального университета А.А. Кораблёв и д. филол. н., профессор кафедры языкознания и русского языка Горловского государственного института иностранных языков В.М. Калинин, выразив надежду на то, чтобы подобный семинар в дальнейшем стал традиционным. Все доклады, прозвучавшие во время работы научно-практического семинара будут опубликованы в тематическом выпуске сборника «Востонославянская филология».

С.А. Кочетова

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

Запрошуємо вас взяти участь у створенні наступного випуску наукового збірника “Східнослов'янська філологія”. До розгляду приймаються праці лише філологічного спрямування (мовознавство, літературознавство, перекладознавство, текстознавство тощо).

Робочі мови збірника – **російська і українська**.

Редакція буде вдячна тим, хто дотримується наступних правил подачі матеріалів для публікації:

– обсяг – 6-12 сторінок (формат А4);

– шрифт: Times New Roman, кегель (розмір літер): 14; інтервал: 1 (Single).;

– абзац – 1 см.; береги: зліва, зверху, знизу, справа – 2 см; сторінки не нумеруються;

– **НАЗВА СТАТТІ** по центру, над заголовком справа – *ініціали, прізвище*, новий рядок – (*назва міста*), зліва – **УДК**; після назви текст статті. Посилання в тексті подаються в квадратних дужках із зазначенням порядкового номера джерела зі списку літератури та номеру сторінки: [3, с.37-38], багатотомні джерела – [5, т.2, с.53] (**функція “виноска” не використовується!!!**). Після тексту статті: **ЛІТЕРАТУРА** (за алфавітом). Потім: **АНОТАЦІЯ** (обсяг – 6-8 рядків). Далі: **SUMMARY** (обсяг – 6-8 рядків);

– текст набирається без переносів;

– вірші друкуються з абзацним відступом 4 см;

– приклади виділяються *курсивом*, досліджувана одиниця – *напівжирним курсивом*, тлумачення надається в лапках «», і після двокрапки наводиться контекст слово- / фразовживання, у круглих дужках указується джерело ілюстративної цитати; наприклад: *быть как боги* “о тех, кто является всеильным или непревзойденным в чём-л.”:

Бьет пот, превращающий на века

художника – в бога, царя – в мужика!

Вас эта высокая влага кропила

чело целовала и жгла, как крапива.

Вы были как боги – рабы ремесла!..

(А. Вознесенский. Баллада работы);

– у редколегію подаються: 1) **дискета** з: а) текстом статті, виконаним у текстовому процесорі Word і збереженим у форматах Word і RTF, б) анотаціями англійською, російською і українською мовами (Word і RTF), в) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові; учені ступінь і звання; місце роботи і посада; домашня адреса, контактний телефон, адреса e-mail (Word і RTF); 2) **роздруковка** всього того, що знаходиться на дискеті (гарна якість друку); 3) для осіб, які не мають ученого ступеня, – **рецензія наукового керівника**.

Згідно з постановою ПРЕЗИДІЇ ВИЩОЇ АТЕСТАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНИ від 15.01.2003р. №7-05/1 редакційна колегія повинна приймати до друку лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: 1) постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями, 2) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3) формулювання цілей статті; 4) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Дотримання всіх вимог є обов'язковим.

Адреса: Кочетова Світлана Олександрівна

вул. Нестерова, б. 126, кв. 16, м. Горлівка Донецької обл., 84619

Телефон: (06242) 5-76-64, 8-050-626-18-79

E-mail: sakochetova@online.com.ua

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абрамичева Олена Миколаївна – аспірант кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету;

Васильєва Галина Олександрівна – методист I категорії навчального відділу, пошукувач кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Габдулліна Алла Рашатівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови та мовознавства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Галіка Олена Вікторівна – старший викладач кафедри практики іноземних мов Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Глушенко Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури, проректор з наукової роботи Слов'янського державного педагогічного університету;

Гопштер Євгенія Антонівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Дегтярьова Ірина Олександрівна – аспірантка Інституту української мови НАН України (відділ стилістики та культури мови), начальник відділу інтелектуального розвитку управління гуманітарного розвитку Дніпропетровської облдержадміністрації;

Дербеньова Лідія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Прикарпатського Національного університету ім. В. Стефаника;

Драган Вікторія Георгіївна – викладач кафедри фонетики та практики мовлення Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Дьячок Наталія Василівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови та мовознавства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Зандер Євген Адамович – кандидат філологічних наук, літературознавець (Мангейм, Німеччина)

Каменська Ольга Георгіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янського мовознавства Тольяттінського державного університету (Росія);

Кочетова Світлана Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії літератури Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Крамар Ольга Казимирівна – кандидат філологічних наук, доцент Слєцького державного університету ім. І.О. Буніна (Росія);

Кулешова Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства Черкаського національного університету;

Куцова Раїса Адамівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Луговий Володимир Сергійович – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри французької філології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Матешоук Галина Валентинівна – пошукувач кафедри російської мови та мовознавства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Михед Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та методики навчання іноземних мов Київського міського університету ім. Б.Д. Грінченка;

Могамед Пуне – аспірант Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (Україна; Тегеран);

Муратова Ольга Віталіївна – старший викладач кафедри теорії та історії літератури Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Мустафіна Ельміра Камілівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри Слов'янського мовознавства Тольяттінського державного університету (Росія);

Пристапа Тетяна Іванівна – аспірант кафедри російської мови та мовознавства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Просцевічус Владислав Едуардович – кандидат філологічних наук, доцент, кафедри теорії та історії літератури Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Скоплєв Андрій Олександрович – аспірант кафедри російської мови та мовознавства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Сирова Ольга Василівна – старший викладач кафедри російської мови та мовознавства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Шаповаленко Юлія Олександрівна – аспірант кафедри зарубіжної літератури Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленко;

Шлапаков Олег Сергійович – аспірант кафедри російської мови та мовознавства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов;

Шкуропат Марина Юрївна – аспірант кафедри теорії та історії літератури Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

О.М. Абрамичева, В.А. Глущенко

**ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАМОВИ В ПРАЦЯХ
МОЛОДОГРАМАТИКІВ ТА УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ
МОВОЗНАВЦІВ 70-Х РР. ХІХ СТ. – 30-Х РР. ХХ СТ. 3**

А.Р. Габидуллина

**РЕЧЬ УЧИТЕЛЯ КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ТИП
ДИСКУРСА 17**

Є.А. Гонимтер

**НОРМИ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ РОДУ ІМЕННИКІВ У
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 27**

Н.В. Дьячок

**ПРОЦЕС ГРАММАТИКАЛІЗАЦІЇ В ЕТИМОЛОГО-
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМУ ГНЕЗДІ С ВЕРШИНОЮ-
ГЛАГОЛОМ «РЕЧІ» 35**

Л.Н. Кулешова

**СПОСОБИ НОМИНАЦІЇ В НАУЧНО-ГУМАНІТАРНОМ
ТЕКСТЕ 41**

В.С. Луговий

**СИНОНІМИ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 48**

Г.О. Васильєва

**ЕТАПИ ЗАПОЗИЧЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛЕКСИКИ
УКРАЇНСЬКОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ МОВАМИ 58**

О.В. Галіка

**ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМИ КОМПОНЕНТАМИ 64**

<i>І.О. Дегтярєва</i> СТИЛИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧУЖОМОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ	70
<i>В.Г. Драган</i> УРОВНЕВАЯ МОДЕЛЬ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА	78
<i>О.Г. Каменская, Э.К. Мустафина</i> «СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ» КАК ПРЕДМЕТ СТИЛИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	87
<i>Р.А. Куцова</i> ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОКАЗІОНАЛЬНИХ УТВОРЕНЬ У МОВІ ПОЕТІВ-ШІСТДЕСЯТНИКІВ	95
<i>Г.В. Матєвощук</i> К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	106
<i>Т.І. Приступа</i> СИНТЕТИЧНІЙ АНАЛІТИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОРФОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ (ТЕОРЕТИЧНИЙ І ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)	112
<i>А.А. Скоплев</i> ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ИМЕНА ДЕЙСТВИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (К ИСТОРИИ ВОПРОСА)	119
<i>О.В. Сырова</i> ДИСКУРСИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНО-УЧЕБНОГО ТЕКСТА	130
<i>О.С. Шлапаков</i> КОММУНИКАТИВНАЯ СИТУАЦИЯ И ЖАНР РЕЧИ (НА ПРИМЕРЕ РЕЧЕВОГО ЖАНРА «ПОЗДРАВЛЕНИЕ» ВО ФРАНЦУЗСКОЙ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЕ)	136

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Л.В. Дербенёва

«ПЕРСОНА»-АКТЕР В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО
«БРАТЯ КАРАМАЗОВЫ» (К ПРОБЛЕМЕ ТИПОЛОГИИ
ПЕРСОНАЖЕЙ) 150

Е.А. Зандер

ГЁТЕ И «МАГОМЕТ» ВОЛЬТЕРА 156

С.А. Кочетова

ОБЗОРНАЯ СТАТЬЯ «СТИХИ 1911 ГОДА» В. БРЮСОВА
КАКОТРАЖЕНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЫ
АВТОРА 169

О.К. Крамарь

ЭПИГРАФ В ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИХ СТАТЬЯХ
В.БРЮСОВА 179

Т.В. Михед

ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ ПРИТЧІ В РОМАНТИЧНОМУ
НАРАТИВІ 186

В.Э. Просцевичус

ПРИТЧА ОБЛУДНОМ ОТЦЕ: «СТАНЦИОННЫЙ
СМОТРИТЕЛЬ» 195

Пуне Мотамед

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕВОДОВ ПОВЕСТИ
Н.В. ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА» НА ПЕРСИДСКИЙ
ЯЗЫК 199

О.В. Муратова

ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ В ХУДОЖНІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ГРИГОРА ТЮТЮННИКА 205

Ю.О. Шаповаленко

РАННІ РОМАНТИЧНІ ОПОВІДАННЯ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ:
ДО ПРОБЛЕМИ СТИЛЬОВИХ МІЖТЕКСТОВИХ
ВЗАЄМОДІЙ 214

ИКОНИЧНОСТЬ КАК СТИЛЕВАЯ ДОМИНАНТА 220

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА. ІНФОРМАЦІЯ

**НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ СЕМИНАР «АНАЛИЗ ОДНОГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ: РАССКАЗ Т. ТОЛСТОЙ
„ЧИСТЫЙ ЛИСТ”» 228**

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ 232

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 233

Наукове видання

**Східнослов'янська
філологія**

Збірник наукових праць

Випуск шостий

Відповідальний редактор С.О. Кочетова

Технічний редактор К.О. Дирява

Коректори: І.А. Герасименко

Н.А. Жихарева

Р.А. Куцова

В.Г. Мараховська

Підписано до друку 10.10.2005

Формат 60x84/16. Папір Maestro

Гарнітура Times. Друк - різнографія

Умов.-друк. арк. 13,08. Обл.-вид. арк. 15.

Умов.-вид. арк. 13,95.

Тираж 500 прим. Зам. № 104

Видавництво ГДПШМ
84626 м. Горлівка, вул. Рудакова, 25